

Pierre Klossowski	1905-2001	F	1970	<i>La monnaie vivante</i>	92,11
Mario Vargas Llosa*	°1936	PER	1969	<i>Gesprek in de kathedraal</i> (Tr <i>Conversación en La Catedral</i>)	92,09
Gabriel Garcia Marquez*	°1927	COL	1962	<i>De kolonel krijgt nooit post</i> (Tr <i>El coronel no tiene quien le escriba</i>)	92,08
Mario Vargas Llosa*	°1936	PER	1966	<i>Het groene huis</i> (Tr <i>La casa verde</i>)	92,07
Peter Handke	°1942	A	1969	<i>Die Angst der Tormans beim Elfmeter</i>	90,91
Michel Butor	°1926	F	1966	<i>6.810.000 litres d'eau per seconde</i>	90,16
Violette Leduc	1907-1972	F	1964	<i>La bâtarde</i>	89,42
Octavio Paz*	1914-1998	MEX	1969	<i>Postdata</i> (vervolg op <i>El laberinto de la solidad</i> , 1950) (Tr)	88,81
Jorge Luis Borges	1899-1986	ARG	1965	<i>Pour les six cordes</i> (Tr <i>Para las seis cuerdas</i>)	88,72
Arno Schmidt	1914-1979	D	1970	<i>Zettelstraum</i>	88,70
Claude Simon*	1913-2005	F	1967	<i>Histoire</i>	88,66
Peter Handke	°1942	A	1966	<i>Publikumsbeschimpfung</i>	88,63
Natalia Ginzburg	1916-1991	I	1963	<i>Herinneringen - familielrxicon</i> (Tr <i>Lessico familiare</i>)	86,32
William Burroughs	1914-1997	USA	1964	<i>Nova express</i>	84,09
Violette Leduc	1907-1972	F	1966	<i>Thérèse et Isabelle</i>	84,07
Jean Paul Sartre*	1905-1980	F	1964	<i>Les mots</i>	80,15
John Barth	°1930	USA	1968	<i>Lost in the Funhouse: Fiction for Print, Tape, Live Voice</i>	80,12
Alexandr Solzjenitsyn*	1918-2008	RU	1962	<i>Une journée d'Ivan Denissovitch</i> (Tr <i>Один день Ивана Денисовича</i>)	77,66
Breyten Breytenbach	°1939	ZA	1964	<i>Katastrofes</i>	75,48
Jan S. Rabie	1920-2002	ZA	1964	<i>Die groot anders-maak</i>	61,70
Alan Sillitoe	1928-2010	GB	1961	<i>Saturday night and Sunday morning</i>	58,56
André Philippus Brink	°1935	ZA	1962	<i>Lobola vir die lewe</i>	57,95
Friedrich Durrenmatt	1921-1990	CH	1966	<i>Der Meteor</i>	55,36
Victor-Lévy Beaulieu	°1945	CDN	1968	<i>Mémoires d'outre-tombe</i>	51,00
Etienne Leroux	1922-1989	ZA	1962	<i>Sewe dae by die Silbersteins</i>	49,35
Jean Ray	1887-1964	B	1961	<i>25 histoires et fantastiques</i>	46,16
Julio Cortazar	1914-1984	ARG	1963	<i>Rayuela, een hinkelspel</i> (Tr <i>Rayuela</i>)	39,43
Françoise Sagan	1935-2004	F	1968	<i>Le garde du coeur</i>	36,54
nog 30 andere gedecodeerde werken voor dezelfde periode, o.m.					
Albertine Sarrazin	1937-1967	F	1964	<i>L'Astragale</i>	28,78
John Le Carré	°1931	GB	1963	<i>The spy who came from the cold</i>	7,76
Daniel-Rops	1901-1965	F	1966	<i>Contes pour le cristal</i> (postuum)	6,54
Daniel-Rops	1901-1965	F	1966	<i>Etienne et Armelle</i>	3,35
Pierre Daninos	1913-2005	F	1964	<i>Un certain M. Blot</i>	1,22

TABEL 18: EVOLUTIE VAN DE LITERATUREN PER PERIODECODE EN PER DECADE, PERIODE 1971-2012

POSTMODERNISME (periodecode #7)

NEDERLANDSE LETTEREN

periode 1971-1980 $\mu = 79.58$ $\sigma = 6.07$

Louis Ferron	1942-2005	NL	1977	<i>De keisnijder van Fichtenwald of de metamorfosen</i>	86,81
Harry Mulisch	1927-2010	NL	1975	<i>Twee vrouwen</i>	85,38
Willem Frederik Hermans	1921-1995	NL	1973	<i>Het evangelie van O. Dapper Dapper</i>	85,27
Liddy van Marissing	°1942	NL	1975	<i>Ontbinding</i>	84,99
Sybren Polet	°1924	NL	1978	<i>Xpertise, of De experts en het rode lampje</i>	83,56
J. Bernlef	1937-2012	NL	1976	<i>De man in het midden</i>	83,25
Bert Schierbeek	1918-1996	NL	1970	<i>Vallen en opstaan</i>	82,88
Harry Mulisch	1927-2010	NL	1971	<i>Paralipomena orphica</i>	80,89
Willem Frederik Hermans	1921-1995	NL	1975	<i>Onder professoren</i>	80,71
Harry Mulisch	1927-2010	NL	1977	<i>Oude lucht</i>	79,97
Willem Frederik Hermans	1921-1995	NL	1971	<i>Herinneringen van een engelbewaarder</i>	79,77
Willem Frederik Hermans	1921-1995	NL	1980	<i>Dood en weggeraakt</i>	79,60
J. Bernlef	1937-2012	NL	1971	<i>Het verlof</i>	79,38
Willem Frederik Hermans	1921-1995	NL	1974	<i>Periander (drama)</i>	78,51
Jeroen Brouwers	°1940	NL	1977	<i>Zonsopgangen boven zee</i>	77,77
Jan Arends	1925-1974	NL	1972	<i>Keefman</i>	76,27
Gerard (van het) Reve	1923-2006	NL	1972	<i>De taal der liefde</i>	75,90
Gerard (van het) Reve	1923-2006	NL	1975	<i>Een cirkusjongen</i>	75,48
J. Bernlef	1937-2012	NL	1972	<i>De maker</i>	75,43
Liddy van Marissing	°1942	NL	1975	<i>De omgekeerde wereld, leesboek voor de middengroepen</i>	69,99
Mensje van Keulen	°1946	NL	1972	<i>Bleekers zomer</i>	60,79

Nicolaas Matsier	°1945	NL	1979	<i>Onbepaald vertraagf</i>	59,91
Gerrit Krol	°1934	NL	1974	<i>De chauffeur verveelt zich</i>	59,89
Louis Ferron	1942-2005	NL	1975	<i>Het stierenoffer</i>	57,83
Dirk Ayelt Kooiman	°1946	NL	1979	<i>Niets gebeurt</i>	55,35
Cees Buddingh'	1918-1985	NL	1976	<i>Het houdt op met zachtjes regenen</i>	54,21
Adriaan van der Veen	1916-2003	NL	1977	<i>In liefdesnaam</i>	51,42
Jacques Hamelink	°1939	NL	1974	<i>Afdaling in de ingewanden</i>	50,15
Hannes Meikema	°1943	NL	1976	<i>En dan is er koffie</i>	48,18

nog 63 andere gedecodeerde werken voor dezelfde periode, o.m.

Oek de Jong	°1952	NL	1977	<i>De hemelvaart van Massino</i>	47,06
Sjoerd Kuiper	°1952	NL	1979	<i>De glazen kamer</i>	46,88
Wim Hazeu	°1940	NL	1972	<i>Duitse honden bijten</i>	37,26
Maurits Mok	1907-1989	NL	1979	<i>De ondergrondse</i>	35,41
Hélène Nolthenius	1920-2000	NL	1980	<i>Als de wolf wreef</i>	32,09
Ethel Portnoy	1927-2004	NL	1971	<i>Steen en been en andere verhalen</i>	31,31
Jan Hanlo	1912-1969	NL	1972	<i>Zonder geluk valt niemand van het dak</i> (postuum)	30,06
C.B. Vaandrager	1935-1992	NL	1971	<i>De hef</i>	29,09
Jan Klant	1915-1994	NL	1974	<i>Wandeling door Walein</i>	26,53
Mischa de Vreede	°1936	NL	1977	<i>Eindelijk mezelf</i>	24,81
Boelie van Leeuwen	1922-2007	NL	1978	<i>Een vader en een zoon</i>	19,35
Doeschka Meijsing	1947-2012	NL	1980	<i>Tijger, tijger!</i>	18,50
Ger Verrips	°1928	NL	1973	<i>Zorg dat je een gekkenbriefje krijgt</i>	16,32
Judicus Verstegen	°1933	NL	1975	<i>De noordelijke samenzwering</i>	15,30
Renate Rubinstein	1929-1990	NL	1975	<i>Niets te verliezen en toch bang</i>	15,30
Dirkje Kuik	1929-2008	NL	1975	<i>De held van het potspel</i>	11,99
Aya Zikken	1919-2013	NL	1973	<i>Gisteren gaat niet voorbij</i>	9,80
Maartje Luccioni	°1935	NL	1974	<i>Wie nu geen huis heeft</i>	7,14

periode 1981-1990 $\mu = 72.80$ $\sigma = 13.98$

A.F.Th. van der Heijden	°1951	NL	1990	<i>Advocaat van de hanen. De tandeloze tijd 4</i>	91,83
P.F. Thomése	°1958	NL	1990	<i>Zuidland</i>	88,20
Harry Mulisch	1927-2010	NL	1982	<i>De aanslag</i>	90,96
A.F.Th. van der Heijden	°1951	NL	1985	<i>De gevarendriehoek. De tandeloze tijd 2</i>	89,58
Willem Brakman	1922-2008	NL	1985	<i>De betekenis van de heer K</i>	88,28
A.F.Th. van der Heijden	°1951	NL	1988	<i>Het leven uit één dag</i>	87,75
J.M.A. Biesheuvel	°1939	NL	1984	<i>Reis door mijn kamer</i>	87,21
Cees Nootboom	°1933	NL	1981	<i>Hel lied van schijn en wezen</i>	87,10
Louis Ferron	1942-2005	NL	1989	<i>Karelische nachten</i>	84,85
Cees Nootboom	°1933	NL	1984	<i>In Nederland</i>	83,56
J. Bernlef	1937-2012	NL	1984	<i>Hersenschimmen</i>	83,36
Willem Brakman	1922-2008	NL	1986	<i>Het doodgezegde park</i>	82,15
Willem Frederik Hermans	1921-1995	NL	1989	<i>Au pair</i>	80,88
Frans Kellendonk	1951-1990	NL	1987	<i>Mystiek lichaam</i>	80,49
A.F.Th. van der Heijden	°1951	NL	1986	<i>De sandwich</i>	79,86
Simon Carmiggelt	1913-1987	NL	1984	<i>Alle kroegverhalen (combinatie van Kroeglopen I en II)</i>	78,58
Gerrit Krol	°1934	NL	1990	<i>De Hagemeijertjes</i>	77,79
Jeroen Brouwers	°1940	NL	1984	<i>Winterlicht, een vergeetboek</i>	73,32
Marga Minco	°1920	NL	1983	<i>De val</i>	66,84
Hermine de Graaf	°1951	NL	1987	<i>De regels van het huis</i>	61,11
Frans Pointl	°1933	NL	1990	<i>De kip die over de soep vloog</i>	60,23
A.F.Th. van der Heijden	°1951	NL	1983	<i>De slag om de Blauwbrug. De tandeloze tijd, proloog</i>	60,21
Harry Mulisch	1927-2010	NL	1988	<i>De elementen</i>	60,21
Jeroen Brouwers	°1940	NL	1986	<i>Kroniek van een karakter</i>	59,33
Simon Carmiggelt	1913-1987	NL	1983	<i>Mag 't een ietsje meer zijn</i>	59,30
Renate Dorrestein	°1954	NL	1987	<i>Een nacht om te vliegeren</i>	55,86
Huib Beurskens	°1950	NL	1982	<i>De stroman</i>	52,20
Nicolaas Matsier	°1945	NL	1982	<i>De eeuwige stad</i>	60,16
Adriaan van Dis	°1946	NL	1990	<i>Het beloofde land</i>	52,80
Oek de Jong	°1952	NL	1985	<i>Cirkel in het gras</i>	48,62

nog 93 andere gedecodeerde werken voor dezelfde periode, o.m.

Willem Brakman	1922-2008	NL	1988	<i>Heer op kamer</i>	47,92
Koos van Zomeren	°1946	NL	1990	<i>Het schip Herman Manelli</i>	47,00

Adriaan van Dis	°1946	NL	1988	<i>Zilver of het verlies van de onschuld</i>	42,94
Vonne van der Meer	°1952	NL	1987	<i>Een warme rug</i>	29,19
Jan Donkers	°1943	NL	1982	<i>Amerika, Amerika</i>	28,30
Jaap Harten	°1930	NL	1982	<i>De getatoeëerde Lorelei</i>	25,10
Inez van Dullemen	°1925	NL	1986	<i>Het gevorkte beest</i>	24,24
Boudewijn Büch	1948-2002	NL	1985	<i>Een kleine blonde dood</i>	19,54
Kester Freriks	°1954	NL	1981	<i>Hölderlin toren</i>	19,23
Tim Krabbé	°1943	NL	1984	<i>Het gouden ei</i>	19,17
Rudolf Geel	°1941	NL	1988	<i>De paradijsganger</i>	19,03
Mensje van Keulen	°1946	NL	1988	<i>Overspel</i>	18,64
Hilbert Kuik	°1938	NL	1986	<i>Aards bezit</i>	18,53
Jules Deelder	°1944	NL	1984	<i>Modern passé</i>	17,93
Siegfried E. van Praag	1899-2002	NL	1988	<i>Een dame van de dierentuin</i>	9,54

periode 1991-2000 $\mu = 76.44$ $\sigma = 9.50$

Harry Mulisch	1927-2010	NL	1992	<i>De ontdekking van de hemel</i>	92,05
Hella S. Haase	1918-2011	NL	1992	<i>Heren van de thee</i>	90,90
Cees Nooteboom	°1933	NL	1991	<i>Het volgende verhaal</i>	87,17
Geerten Meijsing	°1950	NL	1999	<i>Tussen mes en keel</i>	83,99
Connie Palmen	°1955	NL	1991	<i>De wetten</i>	83,86
A.F.Th. van der Heijden	°1951	NL	1994	<i>Asbestemming. Een requiem</i>	83,63
A.F.Th. van der Heijden	°1951	NL	1996	<i>Het Hof van Barmhartigheid. De tandeloze tijd 3.1</i>	83,37
Arnon Grunberg	°1971	NL	1994	<i>Blauwe maandagen</i>	82,99
J.J. Voskuil	1926-2008	NL	1999	<i>Het bureau deel 5: En ook weemoedigheid</i>	82,57
A.F.Th. van der Heijden	°1951	NL	1996	<i>Onder het plaveisel het moeras. De tandeloze tijd 3.2</i>	82,36
Arnon Grunberg	°1971	NL	1997	<i>Figuranten</i>	80,28
Willem Brakman	1922-2008	NL	1997	<i>De gelukzaligen</i>	80,04
Ronald Giphart	°1965	NL	1992	<i>Ik ook van jou</i>	78,21
Arnon Grunberg	°1971	NL	2000	<i>De geschiedenis van mijn kaalheid</i> (ps. Marek van der Jagt)	76,07
Arnon Grunberg	°1971	NL	2000	<i>Fantoompijn</i>	74,26
Renate Rubinstein	1929-1990	NL	1991	<i>Mijn beter ik</i>	75,57
Renate Dorrestein	°1954	NL	1998	<i>Een hart van steen</i>	75,50
Jeroen Brouwers	°1940	NL	2000	<i>Geheime Kamers</i>	71,76
Andriaan van Dis	°1946	NL	1995	<i>Indische duinen</i>	68,11
Ronald Giphart	°1965	NL	1996	<i>Phileine zegt sorry</i>	66,65
Charlotte Mutsaers	°1942	NL	1994	<i>Rachels rokje</i>	66,54
Judith Herzberg	°1934	NL	1995	<i>Rijgdraad (toneel)</i>	63,99
Anneke Brassinga	°1948	NL	1998	<i>Hapschaar</i>	60,53
Mensje van Keulen	°1946	NL	1991	<i>De lach van Schreck</i>	60,04
Mensje van Keulen	°1946	NL	2000	<i>Donkere dagen</i>	58,83
Tim Krabbé	°1943	NL	1997	<i>De grot</i>	57,83
Jules Deelder	°1944	NL	1997	<i>De dikke van Deelder</i>	52,30
Kester Freriks	°1954	NL	1992	<i>De wespandief</i> (drama)	50,83
Boudewijn Büch	1948-2002	NL	1992	<i>Eenzaam; Eilanden, tweede deel</i>	44,03
Rudolf Geel	°1941	NL	1992	<i>Dierbaar venijn</i>	38,82
Hilbert Kuik	°1938	NL	2000	<i>Bloed in zee</i>	33,68
Boudewijn Büch	1948-2002	NL	1991	<i>Rock 'n' Roll. Een persoonlijke geschiedschrijving</i>	32,44

nog 58 andere gedecodeerde werken voor dezelfde periode, o.m.

Jules Deelder	°1944	NL	1998	<i>Angel eyes: solo voor trompettist</i> (drama)	29,48
Boudewijn Büch	1948-2002	NL	1993	<i>Het ijspaleis; Eilanden, derde deel</i>	25,84
Inez van Dullemen	°1925	NL	1993	<i>Het land van rood en zwart</i>	19,84
Jaap Harten	°1930	NL	1992	<i>Wie beweegt er nog in het mausoleum?</i>	14,21
Jaap Harten	°1930	NL	1995	<i>Nadruk verboden</i>	12,13

periode 2001-2012 $\mu = 71.89$ $\sigma = 14.21$

A.F.Th. van der Heijden	°1951	NL	2011	<i>Tonio. Een requiemroman</i>	87,41
Cees Nooteboom	°1933	NL	2009	<i>s Nachts komen de vossen</i>	87,54
A.F.Th. van der Heijden	°1951	NL	2003	<i>Engelenplaque</i>	86,24
Arnon Grunberg	°1971	NL	2010	<i>Huid en haar</i>	85,85
Oek de Jong	°1952	NL	2012	<i>Pier en oceaan</i>	84,82
A.F.Th. van der Heijden	°1951	NL	2009	<i>Doodverf</i>	83,08
Willem Brakman	1922-2008	NL	2002	<i>Gesprekken in huizen aan zee</i>	82,20
Connie Palmen	°1955	NL	2007	<i>Lucifer</i>	81,17

Arnon Grunberg	°1971	NL	2004	<i>De joodse messias</i>	81,10
Peter Terzin	°1968	NL	2004	<i>Vrouwen en kinderen eerst</i>	80,93
Peter Terzin	°1968	NL	2009	<i>De bewaker</i>	78,21
Arnon Grunberg	°1971	NL	2007	<i>Tirza</i>	78,15
Willem Brakman	1922-2008	NL	2006	<i>Naar de zee, om het strand te zien</i>	78,04
Arnon Grunberg	°1971	NL	2001	<i>De mensheid zij geprezen</i>	76,69
Geerten Meijsing	°1950	NL	2001	<i>De Erwin trilogie</i>	76,09
Hafid Bouazza	°1970	NL	2003	<i>Paravion</i>	73,85
Peter Terzin	°1968	NL	2012	<i>Postmortem</i>	73,14
Oek de Jong	°1952	NL	2002	<i>Hokwerda's kind</i>	72,75
Robert Vuisjtje	°1970	NL	2008	<i>Alleen maar nette mensen</i>	69,99
David Pefco	°1983	NL	2011	<i>Het voorseizoen</i>	68,53
Marc Reugebrink	°1960	NL	2007	<i>Het grote uitstel</i>	67,69
Henk van Woerden	1947-2005	NL	2005	<i>Ultramarijn</i>	66,84
Frank Westerman	°1967	NL	2004	<i>El Negro en ik</i>	69,99
Arnon Grunberg	°1971	NL	2003	<i>De asielzoeker</i>	72,36
Geerten Meijsing	°1950	NL	2010	<i>Erwins wake (onder ps, Joyce & Co)</i>	71,46
Judith Herzberg	°1934	NL	2004	<i>Thuisreis (drama)</i>	61,25
Ronald Giphart	°1965	NL	2005	<i>Troost</i>	41,20
Tim Krabbé	°1943	NL	2009	<i>Een tafel vol vlinders</i>	40,22
Ronald Giphart	°1965	NL	2010	<i>Ijsland</i>	40,03
Mensje van Keulen	°1946	NL	2001	<i>De gelukkige</i>	40,01

nog 90 andere gedecodeerde werken voor dezelfde periode, o.m.

Kester Freriks	°1954	NL	2008	<i>Dahlia's en sneeuw</i>	39,39
Kester Freriks	°1954	NL	2006	<i>Ons koninkrijk (drama)</i>	39,19
Boudewijn Büch	1948-2002	NL	2003	<i>Het geheim van Eberwein (postuum)</i>	39,15
Hilbert Kuik	°1938	NL	2003	<i>Geen plek om te sterven</i>	38,20
Hannes Meinkema	°1943	NL	2003	<i>Salomo's dochter</i>	37,60
Renate Dorrestein	°1954	NL	2003	<i>Het duister dat ons scheidt</i>	35,67
Mischa de Vreede	°1936	NL	2007	<i>Heilige dagen</i>	35,32
Renate Dorrestein	°1954	NL	2011	<i>De stiefmoeder</i>	34,30
Hannes Meinkema	°1943	NL	2007	<i>De heiligwording van Berthe Ploos</i>	32,11
Hilbert Kuik	°1938	NL	2006	<i>Ontvreemd</i>	31,70
Jules Deelder	°1944	NL	2009	<i>Vrijwel alle verhalen</i>	30,10
Renate Dorrestein	°1954	NL	2007	<i>Echt sexy</i>	29,54
Charlotte Mutsaers	°1942	NL	2008	<i>Koetsier Herfst</i>	29,15
Ton van Reen	°1941	NL	2001	<i>Gestolen jeugd</i>	28,38
Renate Dorrestein	°1954	NL	2009	<i>Is er hoop</i>	27,70
Anneke Brassinga	°1948	NL	2005	<i>Tussen vijf en twaalf</i>	27,55
Kluun	°1964	NL	2003	<i>Komt een vrouw bij de dokter</i>	16,26
Herman Pieter de Boer	°1928	NL	2005	<i>Verhale, van lust en liefde</i>	15,40
Inez van Dullemen	°1925	NL	2001	<i>Maria Sibylla, een ongebruikelijke passie</i>	11,52
Inez van Dullemen	°1925	NL	2007	<i>Heldendroom</i>	9,05
Kluun	°1964	NL	2006	<i>De weduwenaar</i>	8,08
Frank Herzen	1933-2007	NL	2003	<i>Een kist met geld</i>	5,25
Guus Kuijer	°1942	NL	2001	<i>Ik ben Polleker hoor</i>	4,14

VLAAMSE LETTEREN

periode 1971-1980 $\mu = 82.60$ $\sigma = 3.35$

Hugo Claus	1929-2008	VL	1978	<i>Het verlangen</i>	87,22
Ivo Michiels	1923-2012	VL	1971	<i>Exit</i>	85,79
Ivo Michiels	1923-2012	VL	1979	<i>Dixi(t)</i>	85,18
Hugo Claus	1929-2008	VL	1971	<i>Oedipus (drama)</i>	84,41
Hugo Claus	1929-2008	VL	1973	<i>Pas de deux (drama)</i>	84,96
Hugo Claus	1929-2008	VL	1977	<i>Jessica</i>	82,69
Hugo Claus	1929-2008	VL	1976	<i>Orestes (drama)</i>	82,83
Hugo Claus	1929-2008	VL	1972	<i>Schaamte</i>	80,76
Willy Roggeman	°1934	VL	1972	<i>Made of words</i>	80,10
Hugo Claus	1929-2008	VL	1972	<i>Het jaar van de kreeft,</i>	76,92
Jef Geeraerts	°1930	VL	1975	<i>Gangreen 3. Het teken van de hond</i>	77,79
Daniel Robberechts	1937-1992	VL	1975	<i>Praag schrijven</i>	76,43
Willy Roggeman	1929-2008	VL	1978	<i>De goddelijke hagedisjes</i>	73,20

Loekie Zvonik	1935-2000	VL	1975	<i>Hoe heette de hoedenmaker</i>	67,15
Monika van Paemel	°1945	VL	1971	<i>Amazona met het blauwe voorhoofd</i>	63,98
Lucienne Stassaert	°1936	VL	1975	<i>Een kleine zeeanemoon</i>	62,84
Mark Insingel	°1935	VL	1980	<i>Mijn territorium</i>	60,19
Jotie 't Hooft	1956-1977	VL	1978	<i>Heer van der Poorten</i>	59,14
Hector-Jan Loreis	1930-2005	VL	1980	<i>Vrijvrouw</i>	59,00
Eriek Verpale	°1952	VL	1979	<i>Een meisje uit Odessa</i>	58,69
Marnix Gijzen	1899-1984	VL	1974	<i>De kroeg van groot verdriet</i>	54,53
Walter van den Broeck	°1941	VL	1980	<i>Brief aan Boudewijn</i>	49,51
Mark Insingel	°1935	VL	1975	<i>Dat wil zeggen</i>	43,94
Gust Gils	1924-2002	VL	1977	<i>Dank voor de blijdschap</i>	41,22
Freddy de Vree	1939-2004	VL	1978	<i>Erfgenamen van de dood</i>	40,76
Leo Pleysier	°1945	VL	1977	<i>Het jaar van het dorp</i>	39,19
Paul Snoek	1933-1981	VL	1971	<i>Bultaco 250cc</i>	34,24
Eddy C. Bertin	°1944	VL	1976	<i>Eenzame bloedvogel</i>	34,23
Piet Sterckx	1925-1987	VL	1979	<i>Een burgerlijke vakantie in het Zuiden</i>	29,25
Hugo Raes		VL	1974	<i>De Vlaamse reus</i>	29,24
<i>nog 14 andere gedecodeerde werken voor dezelfde periode, o.m.</i>					
Henri-Floris Jespers		VL	1976	<i>Geen seizoen als vroeger</i>	29,04
Jan-Emiel Daele		VL	1971	<i>Lieve oma</i>	21,53
Greta Seghers		VL	1977	<i>Afkeer van Faulkner</i>	14,91
Paul Koeck		VL	1974	<i>Irish mist</i>	14,84
Mireille Cottenjé		VL	1973	<i>Lava</i>	12,24
Patrick Conrad		VL	1971	<i>De kleine doos van Kasper Q.</i>	11,78
Robin Hannelore		VL	1977	<i>De zwarte madonna</i>	1,77
periode 1981-1990 $\mu = 81.41$ $\sigma = 5.00$					
Hugo Claus	1929-2008	VL	1983	<i>Het verdriet van België</i>	91,88
Hugo Claus	1929-2008	VL	1982	<i>De verzoeking</i> (drama)	85,72
Hugo Claus	1929-2008	VL	1987	<i>Een zachte vernieling</i>	84,35
Hugo Claus	1929-2008	VL	1988	<i>Het schommelpaard</i> (drama)	83,39
Leonard Nolens	°1947	VL	1989	<i>Stukken van mensen</i>	79,82
Patricia de Martelaere	1957-2009	VL	1989	<i>De schilder en zijn model</i>	79,80
Tom Lanoye	°1958	VL	1988	<i>Alles moet weg</i>	79,36
Patricia de Martelaere	1957-2009	VL	1988	<i>Nachtboek van een slapeloze</i>	78,53
Kristien Hemmerechts	°1955	VL	1989	<i>Brede heupen</i>	75,83
Brigitte Raskin	°1947	VL	1989	<i>Het koekoeksjong</i>	75,45
Paul de Wispelaere	°1927	VL	1986	<i>Tussen tuin en wereld</i>	74,14
Walter van den Broeck	°1941	VL	1985	<i>Het beleg van Laken</i>	70,89
Christine D'haen	1923-2009	VL	1989	<i>Zwarte sneeuw</i>	64,91
Eriek Verpale	°1952	VL	1990	<i>Alles in het klein</i>	60,01
Tom Lanoye	°1958	VL	1985	<i>Een slagerszoon met een brilletje</i>	59,99
Patricia de Martelaere	1957-2009	VL	1990	<i>Littekens</i>	59,90
Herman Brusselmans	°1957	VL	1989	<i>Vlucht voor mij</i>	59,67
Hugo Claus	1929-2008	VL	1987	<i>Château migraine</i>	59,25
Bob van Laerhoven	°1953	VL	1990	<i>De stenen wachter</i>	56,80
Guido van Heulendonk	°1957	VL	1990	<i>Vreemde vogels</i>	55,80
Herman Portocarero	°1952	VL	1990	<i>Nachtblauw</i>	55,37
Jo Claes	°1955	VL	1987	<i>Posume dood</i>	51,80
Leo Pleysier	°1945	VL	1989	<i>Wit is altijd schoon</i>	50,42
Herman Brusselmans	°1957	VL	1987	<i>Zijn er kanalen in Aalst</i>	49,03
Stefan Hertmans	°1951	VL	1987	<i>Gestolde wolken</i>	48,37
Pjieroo Robjee	°1945	VL	1988	<i>Pralina's pracht</i>	47,59
Carlos Backers	???	VL	1987	<i>Soep. Opera der impotenten</i>	46,70
Piet van Aken	1920-1984	VL	1981	<i>De blinde spiegel</i>	44,04
Bob van Laerhoven	°1953	VL	1988	<i>Het lange afscheid</i>	42,88
Fernand Auwera	°1929	VL	1983	<i>Uit het eeam springen moet als nutteloos worden beschouwd</i>	38,98
<i>nog 10 andere gedecodeerde werken voor dezelfde periode, o.m.</i>					
Herwig Hensen	1917-1989	VL	1982	<i>De grootmoedige</i>	38,94
Herman Portocarero	°1952	VL	1984	<i>Het anagram van de wereld</i>	37,20
Emile Degelin	°1926	VL	1987	<i>De ooggetuige</i>	26,42
Elisabeth Marrain	°1943	VL	1988	<i>Rosalie Niemand</i>	15,90

periode 1991-2000 $\mu = 79.33$ $\sigma = 3.80$

Tom Lannoye	°1958	VL	1997	<i>Het goddelijke monster</i>	82,89
Kristien Hemmerechts	°1955	VL	1992	<i>Kerst en andere liefdesverhalen</i>	81,50
Peter Verhelst	°1962	VL	1999	<i>Tongkat</i>	80,80
Guido van Heulendonk	°1957	VL	1995	<i>Paarden zijn ook varkens</i>	80,74
Leonard Nolens	°1947	VL	1989	<i>Stukken van mensen</i>	79,82
Hugo Claus	1929-2008	VL	1996	<i>De geruchten</i>	79,76
Herman Brusselmans	°1957	VL	1995	<i>De terugkeer van Bonanza - Guggenheimer 1</i>	79,55
Kristien Hemmerechts	°1955	VL	2000	<i>De kinderen van Arthur</i>	78,52
Leonard Nolens	°1947	VL	1995	<i>De vrek van Missenburg</i>	77,90
Guido van Heulendonk	°1957	VL	1994	<i>De vooravond</i>	77,86
Guido van Heulendonk	°1957	VL	2000	<i>Buiten de wereld</i>	77,64
Erwin Mortier	°1965	VL	2000	<i>Mijn tweede huid</i>	77,34
Leonard Nolens	°1947	VL	1993	<i>Blijvend vertrek</i>	77,02
Peter Verhelst	°1962	VL	1995	<i>Het spierenalfabet</i>	76,94
Leo Pleysier	°1945	VL	1996	<i>De Gele Rivier is bevrozen</i>	76,41
Anne Provoost	°1964	VL	1997	<i>De roos en het zwijn</i>	75,46
Pjieroo Robjee	°1945	VL	1997	<i>Oude verf</i>	75,90
Anne Provoost	°1964	VL	1994	<i>Vallen</i>	75,30
Erwin Mortier	°1965	VL	1999	<i>Marcel</i>	74,89
Herman Brusselmans	°1957	VL	1998	<i>Nog drie keer slapen en ik word wakker. De man die... 2</i>	74,31
Kristien Hemmerechts	°1955	VL	1995	<i>Veel vrouwen, af en toe een man</i>	72,73
Kristien Hemmerechts	°1955	VL	1993	<i>Wit zand</i>	72,36
Herman Portocarero	°1952	VL	1994	<i>Het vuurkind</i>	59,67
Geert van Istendael		VL	1991	<i>Verhalen van het heggeland</i>	55,58
Peter Verhelst	°1962	VL	2000	<i>Zwellend fruit</i>	51,44
Geertrui Daem	°1952	VL	1993	<i>Boniface</i>	50,94
Paul Mennes	°1967	VL	1994	<i>Tox</i>	48,93
Jos de Wit	°1954	VL	1997	<i>Grensbewoners</i>	47,84
Paul Mennes	°1967	VL	1997	<i>Web</i>	46,23
Paul de Wispelaere	°1927	VL	1993	<i>Het verkoolde alfabet</i>	45,89

nog 18 andere gedecodeerde werken voor dezelfde periode, o.m.

Paul Verhaeghen	°1965	VL	1996	<i>Lichtenberg: een roman, hoewel opgebouwd uit slechts twee vragen</i>	44,94
Geertrui Daem	°1952	VL	1995	<i>Een vader voor Elisabeth</i>	43,62
Aster Berkhof	°1920	VL	1991	<i>Donnadieu</i>	40,57
Herman Portocarero	°1952	VL	1998	<i>Domino</i>	38,62
Herman Brusselmans	°1957	VL	1991	<i>Ex-schrijver</i>	36,93
Fernand Auwera	°1929	VL	1997	<i>De katten van Krakau</i>	21,58
Frank Albers	°1960	VL	1992	<i>Angst voor een sneeuwman</i>	12,52

periode 2001-2012 $\mu = 75.81$ $\sigma = 5.64$

Tom Lanoye	°1958	VL	2009	<i>Sprakeloos</i>	87,46
Tom Lanoye	°1958	VL	2002	<i>Boze tongen</i>	82,81
Erwin Mortier	°1965	VL	2008	<i>Godenslaap</i>	80,74
Annelies Verbeke	°1976	VL	2005	<i>Slaap!</i>	72,31
Herman Brusselmans	°1957	VL	2002	<i>De kus in de nach - Iedereen is uniek behalve ik 2</i>	78,04
Erwin Mortier	°1965	VL	2004	<i>Alle dagen samen</i>	76,75
Herman Portocarero	°1952	VL	2004	<i>Goud!</i>	76,04
Anne Provoost	°1964	VL	2007	<i>In de zon kijken</i>	73,54
Kristien Hemmerechts	°1955	VL	2012	<i>Haar bloed</i>	72,27
Kristien Hemmerechts	°1955	VL	2008	<i>Kleine zielen</i>	70,21
Herman Brusselmans	°1957	VL	2010	<i>Trager dan de snelheid- De man die werk vond 3</i>	70,02
Margot Vanderstraeten	°1967	VL	2009	<i>Mise en place</i>	69,50
Anne Provoost	°1964	VL	2001	<i>De arkvaarders</i>	69,25
Margot Vanderstraeten	°1967	VL	2004	<i>De vertraging</i>	69,24
Margot Vanderstraeten	°1967	VL	2002	<i>Alle mensen bijten</i>	68,39
Paul Mennes	°1967	VL	2010	<i>Het konijn op de maan</i>	68,13
Paul Mennes	°1967	VL	2007	<i>Kamermuziek</i>	68,06
Annelies Verbeke	°1976	VL	2009	<i>Vissen redden</i>	63,88
Geertrui Daem	°1952	VL	2011	<i>De bedlegerige</i>	63,70
Brigitte Raskin	°1947	VL	2009	<i>De gestolen prinses</i>	60,19
Stefaan Hertmans	°1951	VL	2001	<i>Als op de eerste dag. Roman in verhalen</i>	59,18

Rachida Lamrabet	°1970	VL	2008	<i>Een kind van God</i>	57,00
Eric de Kuyper	°1942	VL	2001	<i>Een vis verdrinken</i>	53,48
Herman Portocarero	°1952	VL	2007	<i>Jamaicaanse nachten</i>	47,69
Geertrui Daem	°1952	VL	2002	<i>Koud</i>	45,72
Eric de Kuyper	°1942	VL	2007	<i>Het teruggevonden kind</i>	42,13
Jos de Wit	°1954	VL	2003	<i>Koorddansers</i>	39,49
Rachida Lamrabet	°1970	VL	2007	<i>Vrouwland</i>	36,81
Ruth Lasters	°1979	VL	2010	<i>Feestelijk zweet</i>	34,37
Herman Portocarero	°1952	VL	2008	<i>Haitiaanse nachten</i>	33,31
Jo Claes	°1955	VL	2011	<i>Het oog van de naald</i>	28,23
Fernand Auwera	°1929	VL	2011	<i>Kleurvaste kameleons</i>	26,89
<i>nog 18 andere gedecodeerde werken voor dezelfde periode, o.m.</i>					
Aster Berkhof	°1920	VL	2002	<i>Geliefde kapelaan</i>	21,12
Aster Berkhof	°1920	VL	2008	<i>De naam van de vader</i>	18,52
Elisabeth Marrain	°1943	VL	2007	<i>Een vrouw met negen levens</i>	16,53

FRIESE LETTEREN

periode 1971-1980 $\mu = 59.71$ $\sigma = 9.31$

Trinus Riemersma	1938-2011	FR	1974	<i>Myksomatoze</i>	70,79
Trinus Riemersma	1938-2011	FR	1974	<i>Jest yn 'e Ardinnen</i>	70,55
Eppie Dam	°1953	FR	1973	<i>In apel fan ljocht</i>	59,44
Eppie Dam	°1953	FR	1975	<i>Bijke</i>	57,29
Durk van der Ploeg	°1930	FR	1977	<i>De dea komt ús oer 't mad</i>	51,61
Pieter Boersma	°1947	FR	1977	<i>De reis fan Labot</i>	48,68
Douwe H. Kiestra	1899-1970	FR	1971	<i>Die bêste Simmer</i> (postuum)	38,22
Tjitte Piebenga	°1935	FR	1973	<i>De rokken fan Antsje</i>	25,84
R.R.R. van der Leest	°1933	FR	1980	<i>Cap Sud</i>	25,63
R.R.R. van der Leest	°1933	FR	1974	<i>It moaiste famke fan Antarctica</i>	22,00
Douwe Taminga	1909-2002	FR	1978	<i>Frjemdfolk op Barrahiem</i>	21,63
Sjoerd Leiker	1914-1988	FR	1974	<i>In wolk fan tsjûgen</i>	20,73
Josse de Haan	°1941	FR	1973	<i>Forneukte stêd</i>	20,02
Rink van der Velde	1932-2001	FR	1971	<i>Foroaring fan lucht</i>	18,72
Rink van der Velde	1932-2001	FR	1978	<i>De houn sil om jim bylje</i>	15,93
Tymen Trolsky	°1948	FR	1975	<i>Aliesje</i>	15,21
Joop Boomsma	°1945	FR	1974	<i>Dunnik en oar prosa</i>	13,58
Anne Jousma	1900-1981	FR	1974	<i>Dûmmy's Twilling</i>	12,26
Paulus Akkerman	1908-1982	FR	1971	<i>It roer út hannen</i>	10,70
Rink van der Velde	1932-2001	FR	1974	<i>Stjerrende wier, heite</i>	9,94
Lieuwe Haanstra	???	FR	1976	<i>Snijacht</i>	8,17
Anne Hellinga	°1931	FR	1972	<i>Twa deade sigeuners</i>	6,32
U.G. de Jong	1925-2008	FR	1980	<i>De leave fekke</i>	3,43
Paulus Akkerman	1908-1982	FR	1977	<i>De koetsekrallen</i>	1,01

periode 1981-1990 $\mu = 63.02$ $\sigma = 11.68$

Trinus Riemersma	1938-2011	FR	1984	<i>De reade bwarre</i>	85,20
G. Willem Abma	°1942	FR	1986	<i>De oantaasting</i>	74,21
Trinus Riemersma	1938-2011	FR	1981	<i>De skjintme vurt ferbwôlgwôdde</i>	72,06
Jetske Bilker	°1960	FR	1988	<i>Imitaasjelear</i>	60,91
G. Willem Abma	°1942	FR	1986	<i>De roekkat</i>	60,20
Hylkje Goïnga	1930-2001	FR	1986	<i>Frijende kikkerts</i> (verhalenbundel)	57,94
Durk van der Ploeg	°1930	FR	1984	<i>De dei lûkt nei de jûn</i>	53,34
Anne Wadman	1919-1997	FR	1990	<i>Fjoer út in dôve hurd</i>	52,61
Tiny Mulder	1921-2010	FR	1981	<i>Tin iis</i>	50,69
Pieter Boersma	°1947	FR	1998	<i>It libben sels</i>	50,68
Durk van der Ploeg	°1930	FR	1984	<i>Downen</i>	50,57
Anne Wadman	1919-1997	FR	1985	<i>Tinke oan âlde tiden</i>	49,99
Durk van der Ploeg	°1930	FR	1988	<i>De jacht - Dongeradelen cyclus 1</i>	49,10
Jan Wybenga	1917-1994	FR	1989	<i>De foksejacht</i>	48,96
Durk van der Ploeg	°1930	FR	1988	<i>De jacht</i>	47,52
Sjoer van der Schaaf	1906-2006	FR	1983	<i>De bijekening</i>	47,20
Baukje Miedema	°1944	FR	1985	<i>In wieke en in dai</i>	46,51
Willem G. Abma	°1942	FR	1990	<i>It orakel</i>	36,16
Durk van der Ploeg	°1930	FR	1987	<i>Kâlde dagen</i>	32,89

Tiny Mulder	1921-2010	FR	1988	<i>De bêste Fryske ferhaalen</i>	26,39
Margryt Poortstra	°1953	FR	1989	<i>Fan nei de oarloch</i>	22,23
Rink van der Velde	1932-2001	FR	1981	<i>De heidenen</i>	21,51
Douwe Taminga	1909-2002	FR	1985	<i>De boumaster fan de Aldehou</i>	19,78
Mette Meinou Piebenga	°1944	FR	1990	<i>Hier waak ik</i>	17,31
Froukje Annema-Noorderbos	1941-1998	FR	1987	<i>Twasprong</i>	15,23
Douwe Kootstra	°1951	FR	1990	<i>Yp de baan fan de boemerang</i>	14,94
Hanneke de Jong	°1952	FR	1990	<i>It wetter oan e lippen</i>	13,10
G. Willem Abma	°1942	FR	1982	<i>De Klinyck</i>	12,18
G. Willem Abma	°1942	FR	1986	<i>De roekkat</i>	11,95
Froukje Annema-Noorderbos	1941-1998	FR	1990	<i>Dyn kânsen binne goed...</i>	9,43
Joop Boomsma	°1945	FR	1988	<i>Ien foar de wraak</i>	8,25
Ype Poortinga	1910-1985	FR	1982	<i>Twa dagen dokter</i>	6,95
Joop Boomsma	°1945	FR	1989	<i>Kwae jild</i>	4,94

periode 1991-2000 $\mu = 71.18$ $\sigma = 11.68$

Anne Wadman	1919-1997	FR	1991	<i>De fearren fan de wikel</i>	75,55
Trinus Riemersma	1938-2011	FR	1999	<i>Nei de klap</i>	74,96
Trinus Riemersma	1938-2011	FR	1998	<i>Toate-los</i>	69,64
Trinus Riemersma	1938-2011	FR	1998	<i>Bretagne libre</i>	68,41
Jetske Bilker	°1960	FR	1997	<i>In nacht fan hûs</i>	67,34
Hylkje Goïnga	1930-2001	FR	1992	<i>Nei it park</i>	66,81
Hylkje Goïnga	1930-2001	FR	1998	<i>Myn seigneurs</i>	60,15
Anne Wadman	1919-1997	FR	1994	<i>In okse nei de slachtbank</i>	58,89
Durk van der Ploeg	°1930	FR	1995	<i>It lekken oer de spegel - Dongeradelen cyclus 4</i>	57,62
Durk van der Ploeg	°1930	FR	1994	<i>It wrede foarjier - Dongeradelencyclus 2</i>	52,20
Durk van der Ploeg	°1930	FR	2000	<i>It wurk fan 'e duvel</i>	50,96
Durk van der Ploeg	°1930	FR	1996	<i>In bit yn 't iis</i>	48,72
Durk van der Ploeg	°1930	FR	1998	<i>Skepsels fan God</i>	47,86
Durk van der Ploeg	°1930	FR	1995	<i>Reis nei de kalkman - Dongeradelencyclus 3</i>	44,33
Willem Tjerkstra	°1943	FR	1992	<i>Finzen yn bylden</i>	28,95
Willem Tjerkstra	°1943	FR	1999	<i>Ridder fan Snits, diel I - Rom</i>	22,16
Margryt Poortstra	°1953	FR	1997	<i>In soarte fan swijen.</i>	20,29
Froukje Annema-Noorderbos	1941-1998	FR	1992	<i>Sûnder garânsje</i>	19,17
Willem Tjerkstra	°1943	FR	2000	<i>Ridder fan Snits, diel II - Skuld</i>	18,00
Mette Meinou Piebenga	°1944	FR	1993	<i>Skylk binne wy dea</i>	16,61
Margryt Poortstra	°1953	FR	1991	<i>Nachtljocht</i>	15,04
Jo Smit	1916-1991	FR	1991	<i>De bêste Fryske ferhaalen</i>	14,50
Douwe Kootstra	°1951	FR	2000	<i>Alde spoaren</i>	11,89
Lolkje Hoestra	°1968	FR	1995	<i>Alfa Romeo, in lust foar de leafhawwer</i>	9,03
Joop Boomsma	°1945	FR	1998	<i>Yn reek ferflein</i>	7,17

periode 2001-2012 $\mu = 69.33$ $\sigma = 10.85$

Trinus Riemersma	1938-2011	FR	2009	<i>De acht foar achten trein</i>	85,42
Trinus Riemersma	1938-2011	FR	2008	<i>De fûgel</i>	79,84
Trinus Riemersma	1938-2011	FR	2004	<i>De nije Sineeske muorre</i>	78,15
Durk van der Ploeg	°1930	FR	2007	<i>It himelsk oerwurk</i>	72,24
Durk van der Ploeg	°1930	FR	2010	<i>De kjeld fan it noarden</i>	60,11
Willem Tjerkstra	°1943	FR	2005	<i>Dokslepers</i>	59,97
Durk van der Ploeg	°1930	FR	2012	<i>De Belvédère</i>	59,68
Froukje Postma	°1988	FR	2007	<i>Maitydsskildering</i>	59,20
Sipke de Schiffart	°1959	FR	2012	<i>Wat it is om bang te wêzen</i>	58,55
Durk van der Ploeg	°1930	FR	2005	<i>De Iishilligen</i>	56,06
Durk van der Ploeg	°1930	FR	2006	<i>De hûnsdagen</i>	53,83
Steven H.P. de Jong	°1935	FR	2005	<i>Groetenis fan Prakash : in reis troch Brazylje yn it jier 1992</i>	52,92
Koos Tiemersma	°1952	FR	2002	<i>De Ljedder</i>	32,38
Simen de Jong	°1942	FR	2005	<i>De lêste halte</i>	22,10
Koos Tiemersma	°1952	FR	2004	<i>De mjitte</i>	21,68
Steven H.P. de Jong	°1935	FR	2001	<i>Swarte egen : in ferhaal út Earnewâld om 1730 hinne</i>	20,11
Willem Tjerkstra	°1943	FR	2001	<i>Ridder fan Snits, diel III - Boete</i>	19,34
Durk van der Ploeg	°1930	FR	2009	<i>In beferzen mar</i>	18,28
Koos Tiemersma	°1952	FR	2006	<i>It liet fan de ibis</i>	16,57
Steven H.P. de Jong	°1935	FR	2006	<i>Neam my mar Willem</i>	16,10

Ytsje Hettinga-van der Heide	°1946	FR	2002	<i>Oessy</i>	14,28
Koos Tiemersma	°1952	FR	2007	<i>Mind Games: fertelling fan in kaartehûs</i>	14,25
Lida Dijkstra	°1961	FR	2009	<i>Ik, Anna</i>	13,63
Henk Wolf	°1973	FR	2004	<i>De rôze oaljefant</i>	12,20
Elske Kampen	°1955	FR	2012	<i>Fan glêst it brekken</i>	11,94
Froukje Postma	°1988	FR	2006	<i>Nachtdieren</i>	10,35
Lida Dijkstra	°1961	FR	2012	<i>De nije seemearmin</i>	9,81
Elske Schotanus	°1957	FR	2007	<i>Skrik</i>	9,21
Durk van der Ploeg	°1930	FR	2002	<i>Foarby it Boarkumer fjoer</i>	8,19
Janne Heida	°1964	FR	2004	<i>De deitaak</i>	7,27
Elske Schotanus	°1957	FR	2002	<i>De poppe</i>	6,59
Albertina Soepboer	°1969	FR	2003	<i>Dy griene neisimmer</i>	5,71

WERELDLITERATUUR

periode 1971-1980 $\mu = 90,292$ $\sigma = 1,572$

Thomas Pynchon	°1937	USA	1973	<i>Gravity's rainbow</i>	93,35
Eugène Ionesco	1909-1994	ROE	1973	<i>Le solitaire</i>	92,84
Cormack McCarthy	°1933	USA	1977	<i>Suttree</i>	92,67
Philip Roth	°1933	USA	1977	<i>The professor of desire</i>	92,09
Kurt Vonnegut	1922-2007	USA	1971	<i>Slaughterhouse-Five, or the children's crusade</i>	91,04
Don de Lillo	°1936	USA	1972	<i>End Zone</i>	91,02
John Barth	°1930	USA	1972	<i>Chimera</i>	91,01
Jerzy Kosinski	1933-1991	USA	1971	<i>Being there</i>	90,94
E.L. Doctorow	°1931	USA	1971	<i>The book of Danie l</i>	90,83
Hans Magnus Enzenberger	°1929	D	1972	<i>Der kurze Sommer der Anarchie, Buenavotura Durrutis Leben und</i>	90,16
Julio Cortázar	1914-1984	ARG	1973	<i>Livre de Manuel (Tr Libro de Manuel)</i>	89,63
Robert Coover	°1932	USA	1977	<i>The public burning</i>	89,62
John Barth	°1930	USA	1979	<i>LETTERS</i>	89,53
Philip Roth	°1933	USA	1972	<i>The breast</i>	89,28
E.L. Doctorow	°1931	USA	1980	<i>Loon lake</i>	89,24
Vladimir Nabokov	1899-1977	USA	1972	<i>Transprant things</i>	89,01
Don de Lillo	°1936	USA	1971	<i>Americana</i>	88,98
Kurt Vonnegut	1922-2007	USA	1979	<i>Jailbird</i>	88,67
Milan Kundera	°1929	CS	1980	<i>De ondraaglijke lichtheid van het bestaan (Tr)</i>	88,66
Italo Calvino	1923-1985	I	1972	<i>Les villes invisibles (Tr La citta invisibili)</i>	88,18
Kathy Acker	1947-1997	USA	1974	<i>I Dreamt I Was a Nymphomaniac: Imagining</i>	88,10
Jerzy Kosinski	1933-1991	USA	1977	<i>Blind date</i>	87,52
Alain Robbe-Grillet	1922-2008	FR	1971	<i>Projet pour une révolution à New York</i>	87,10
Ishmael Reed	°1938	USA	1974	<i>The last days of Louisiana Red</i>	87,03
John Fowles	1926-2005	GB	1977	<i>Daniel Martin</i>	87,00
Donald Barthelme	1931-1989	USA	1975	<i>The death father</i>	86,67
Don de Lillo	°1936	USA	1978	<i>Running Dog (1978)</i>	86,14
Ishmael Reed	°1938	USA	1972	<i>Mumbo Jumbo</i>	85,97
Ágota Kristóf	1935-2011	CH	1975	<i>L'heure grise ou le dernier client</i>	85,27
Alexander Trocchi	1925-1984	GB	1971	<i>What Frank Harris didn't know</i>	84,34

nog 50 andere gedecodeerde werken voor dezelfde periode, o.m.

Eugène Ionesco	1909-1994	ROE	1975	<i>L'homme aux valises</i>	83,94
Samuel Bellow*	1915-2005	USA	1975	<i>Humboldt's gift</i>	83,65
Judith Rossner	1935-2005	USA	1975	<i>Looking for Mr. Goodbar</i>	82,86
Wole Soyinka*	°1934	NIG	1973	<i>Season of anatomy</i>	76,69
Thomas Bernhard	1931-1989	A	1974	<i>Korrektur</i>	76,05
Carlos Fuentes	1928-2012	MEX	1975	<i>Terra nostra</i>	72,92
André Philippus Brink	°1935	D	1973	<i>Kennis van dien aabd</i>	68,26
Heinrich Böll*	1917-1985	USA	1975	<i>Die verlorene Ehre der Katarina Blum</i>	66,20
Judith Rossner	1935-2005	USA	1980	<i>Emmeline</i>	42,61
Heinrich Böll*	1917-1985	F	1971	<i>Gruppenbild mit Dame</i>	37,34
Gilbert Cesbron	1913-1979	F	1971	<i>La ville couronnée d'épines</i>	8,96
Pierre Daninos	1913-2005	F	1972	<i>Le pyama</i>	5,51

periode 1981-1990 $\mu = 88,967$ $\sigma = 2,147$

Umberto Eco	°1932	I	1988	<i>De slinger van Foucault (Tr Il pendulo di Foucault)</i>	92,95
Philip Roth	°1933	USA	1986	<i>The Counterlife</i>	92,84
Gabriel Garcia Marquez*	°1937	COL	1981	<i>Kroniek van een aangekondigde dood (Tr Crónica de una muerte anunciad)</i>	92,15

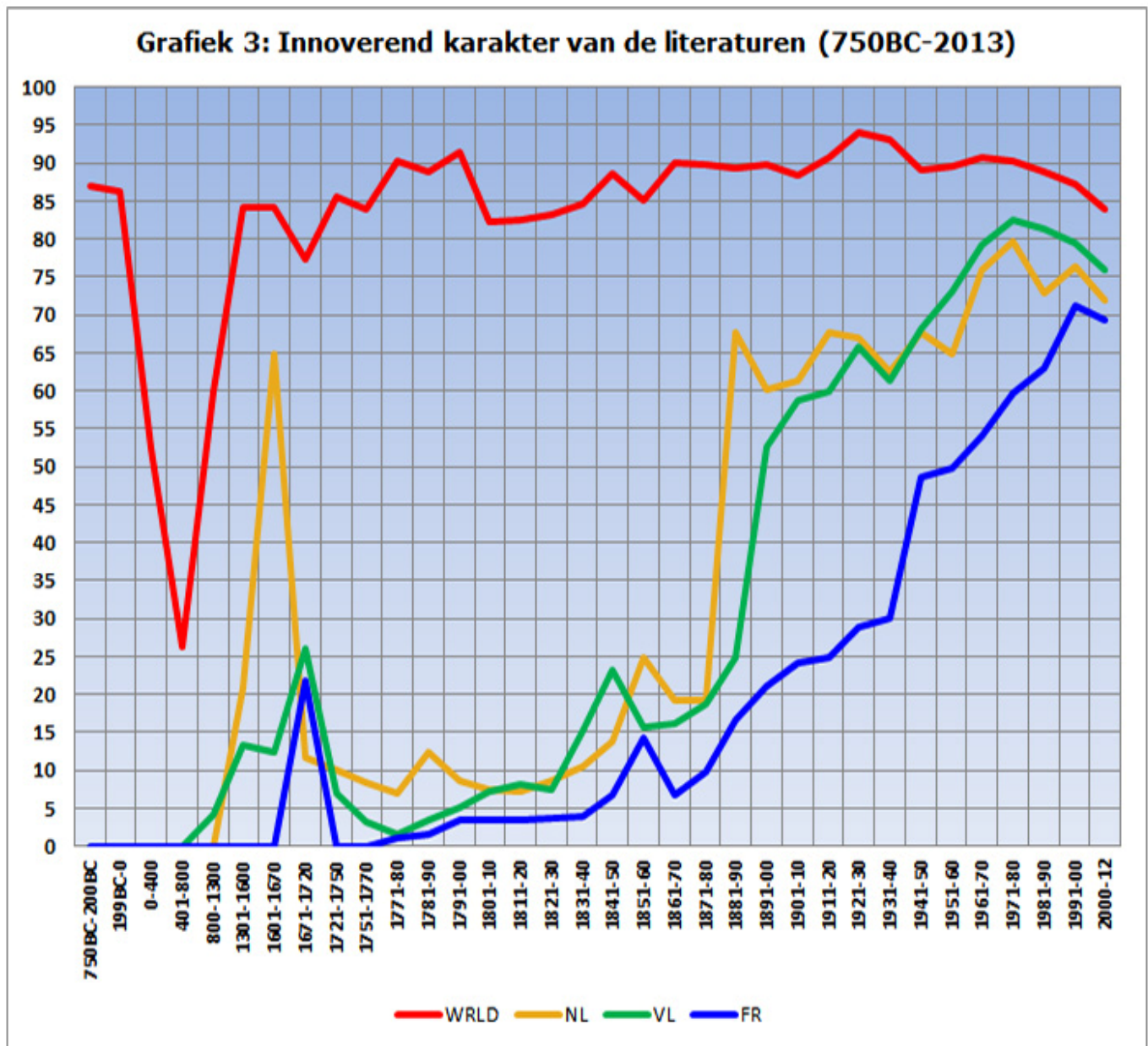
Cormack McCarty	°1933	USA	1985	<i>Blood Meridian, or the Evening Redness in the West</i>	92,07
Dubravka Ugrešić	°1949	CRO	1981	<i>Des Alleinseins müde ...</i> (Tr Štefica Cvek u. raljama života.	91,69
Don de Lillo	°1936	USA	1985	<i>White noise</i>	91,58
Charles Palliser	°1947	USA	1989	<i>The Quincunx</i>	89,23
Mario Vargas Llosa*	°1936	PER	1981	<i>De oorlog van het einde van de wereld</i> (Tr <i>La guerra del fin del mundo</i>)	88,40
John Barth	°1930	USA	1987	<i>The Tidewater tales</i>	88,38
Kathy Acker	1947-1997	USA	1984	<i>Blood and guts in high school</i>	88,23
Philip Roth	°1933	USA	1984	<i>The Anatomy Lesson</i>	88,20
E.L. Doctorow	°1931	USA	1982	<i>American Anthem</i>	88,00
John Barth	°1930	USA	1982	<i>Sabbatical, a romance</i>	87,97
Umberto Eco	°1932	I	1981	<i>In naam van de roos</i> (Tr <i>In nome della rosa</i>)	87,96
Thomas Pynchon	°1937	USA	1990	<i>Vineland</i>	87,93
Donald Barthelme	1931-1989	USA	1983	<i>Overnight to many distant cities</i>	87,92
Philip Roth	°1933	USA	1985	<i>The Prague Orgy</i>	87,31
Robert Coover	°1932	USA	1986	<i>Gerald's party</i>	87,15
Philip Roth	°1933	USA	1981	<i>Zuckerman Unbound</i>	87,11
E.L. Doctorow	°1931	USA	1989	<i>Billy Bathgate</i> (Billy Bathgate, Baarn: Anthos, 1995)	87,06
Ishmael Reed	°1938	USA	1989	<i>The terrible threes</i>	86,99
Don de Lillo	°1936	USA	1982	<i>The names</i>	86,15
Michel Leiris	1901-1990	F	1981	<i>Le ruban au coup d'Olympia</i>	86,13
Günter Grass*	°1927	D	1986	<i>Die Rattin</i>	86,11
Don de Lillo	°1936	USA	1988	<i>Libra</i>	85,37
Kurt Vonnegut	1922-2007	USA	1982	<i>Deadeye Dick</i>	84,87
William S. Burroughs	1914-1997	USA	1981	<i>Cities of the Red Night</i>	84,64
Bruce Duffy	°1951	USA	1987	<i>The world as I found it</i>	83,83
Wally Serote	°1944	ZA	1981	<i>To every bird its blood</i>	83,58
Philip Roth	°1933	USA	1990	<i>Deception</i>	82,49
<i>nog 60 andere gedecodeerde werken voor dezelfde periode, o.m.</i>					
Jerzy Kosinski	1933-1991	USA	1988	<i>The Hermit of 69th Street</i>	82,13
Eugène Ionesco	1909-1994	ROE	1981	<i>Voyage chez les morts</i>	81,62
William S. Burroughs	1914-1997	USA	1987	<i>The Western Lands</i>	80,60
Mario Vargas Llosa*	°1936	PER	1986	<i>Wie heeft Palmirino Molero vermoord?</i> (Tr ¿Quién mató a Palomino Molero?)	79,67
Jerzy Kosinski	1933-1991	USA	1982	<i>Pinball</i>	79,22
Jean Rouaud	°1952	F	1990	<i>Les champs d'honneur</i>	68,49
Kurt Vonnegut	1922-2007	USA	1987	<i>Bluebeard</i>	66,12
Günter Walraff	°1942	D	1985	<i>Ganz unten</i>	55,71
Charles Palliser	°1947	USA	1990	<i>The sensationalist</i>	51,94
William S. Burroughs	1914-1997	USA	1983	<i>The Place of Dead Roads</i>	40,31
Alain Robbe-Grillet	1922-2008	F	1985	<i>Souvenirs d'un triangle d'or (2°)</i>	38,43
Suzanne Lilar	1901-1992	B	1983	<i>Benvenuta, la confession anonyme</i>	32,45
Salman Rushdie	°1947	GB	1988	<i>Satanic verses</i>	22,55
Françoise Sagan	1935-2004	F	1981	<i>La jeune fardée</i>	11,31
periode 1991-2000 $\mu = 87,414$ $\sigma = 2,105$					
Don de Lillo	°1936	USA	1991	<i>Underworld</i>	90,98
Philip Roth	°1933	USA	1997	<i>American pastoral</i>	90,89
Thomas Pynchon	°1937	USA	1997	<i>Mason & Dixon</i>	90,87
Cormack McCarty	°1933	USA	1994	<i>The crossing - The border trilogy 2</i>	90,30
Philip Roth	°1933	USA	1998	<i>I married a communist</i>	90,08
John Barth	°1930	USA	1994	<i>Once upon a time: A floating opera</i>	89,01
John Barth	°1930	USA	1996	<i>Once upon a time: A floating opera</i>	89,01
Philip Roth	°1933	USA	2000	<i>The human stain</i>	88,54
Cormack McCarty	°1933	USA	1998	<i>Cities of the Plain - The border trilogy 3</i>	87,19
Günter Grass*	°1927	D	1999	<i>Mein Jahrhundert</i>	87,18
John Barth	°1930	USA	1991	<i>The last Vvyage of somebody the sailor</i>	87,17
Michel Leiris	1901-1990	F	1992	<i>Operratiques (postuum)</i>	87,16
Gabriel Garcia Marquez*	°1937	COL	1994	<i>Over liefde en andere duivels</i> (Tr <i>Del amor y otros demonios</i>)	86,97
Umberto Eco	°1932	I	1994	<i>Het eiland van de vorige dag</i> (Tr <i>L'isola del giorno prima</i>)	86,39
Harold Pinter*	1930-2008	GB	1996	<i>Ashes to Ashes</i> (drama)	86,09
Bruce Duffy	°1951	USA	1997	<i>Last Comes the Egg</i>	85,92
Joseph Brodsky	1940-1996	RU	1993	<i>Anderhalve Kamer, drie autobiografische novellen</i>	85,70

Cormack McCarty	°1933	USA	1992	<i>All the pretty horses - The border trilogy I</i>	85,62
Don de Lillo	°1936	USA	1991	<i>Mao II</i>	85,37
Gao Xingjian*	°1940	CHN	1991	<i>La montagne de l'âme</i> (Tr)	85,25
Michel Leiris	1901-1990	F	2000	<i>Le merveilleux</i> (postuum)	85,13
Donald Barthelme	1931-1989	USA	1991	<i>The king</i> (postuum)	85,04
Gabriel Garcia Marquez*	°1937	COL	1996	<i>Ontvoeringsbericht</i> (Tr <i>Noticia de un secuestro</i>)	84,66
Kenzaburo Oë*	°1935	J	1995	<i>Hikari groet de dingen : kroniek van een genezend gezin</i> (Tr)	83,90
William H. Gass	°1924	USA	2000	<i>Cartesian sonates and other novellas</i>	83,85
Nadine Gordimer*	°1923	GB	1994	<i>None to Accompany Me</i>	83,84
Michel Leiris	1901-1990	F	1992	<i>Un génie sans piedestal</i> (postuum)	83,83
Toni Morrison*	°1931	USA	1992	<i>Jazz</i>	83,82
Harold Pinter*	1930-2008	GB	1993	<i>Moonlight</i> (drama)	83,36
Michel Leiris	1901-1990	F	1992	<i>L'évasion souterraine</i> (postuum)	82,94
<i>nog 60 andere gedecodeerde werken voor dezelfde periode, o.m.</i>					
Imre Kertész*	°1929	HU	1991	<i>Kaddish voor een niet geboren kind</i> (Tr <i>Kaddis a meg nem született gyermekért</i>)	82,89
William H. Gass	°1924	USA	1995	<i>The tunnel</i>	82,81
V.S. Naipaul*	°1932	T&T	1994	<i>A way in the world</i>	82,80
Jean Marie Le Clézio*	°1940	F	1992	<i>Étoile errante</i>	80,09
Mo Yan*	°1955	CHN	1996	<i>Grote borsten, brede heupen</i> (Tr <i>丰乳肥臀</i>)	80,09
Harold Pinter*	1930-2008	GB	2000	<i>Remembrance of Things Past</i> (drama)	79,38
Herta Müller*	°1953	ROE	1991	<i>Der Teufel sitzt im Spiegel</i>	79,07
Jean Marie Le Clézio*	°1940	F	2000	<i>L'enfant de sous le pont</i>	78,48
Doris Lessing*	°1918	GB	1995	<i>Playing the game</i>	78,02
Imre Kertész*	°1929	HU	1993	<i>The Minutes of Meeting</i> (Tr <i>Jegyzőkönyv</i>)	75,19
Jose Saramago*	1922-2010	PT	1995	<i>L'Année de la mort de Ricardo Reis</i> (Tr <i>O ano da morte de Ricardo Reis</i>)	75,37
Grace Paley	1922-2007	USA	1994	<i>The collected stories</i>	71,32
Dario Fo*	°1926	I	1997	<i>The devil with boobs</i> (Tr <i>Il diavolo con le zinne</i>)	69,05
Herta Müller*	°1953	ROE	1999	<i>Der fremde Blick oder Das Leben ist ein Furz in der Laterne</i>	68,49
Orhan Pamuk*	°1952	TK	1998	<i>Ik heet Karmozijn</i> (Tr <i>Benim Adım Kırmızı</i>)	68,22
Donald Barthelme	1931-1989	USA	1992	<i>The Teachings of Don B.: Satires, Parodies, Fables, Illustrated Stories and Plays</i>	66,11
Elfriede Jelinek*	°1946	A	1995	<i>Die Kinder der Toten</i>	65,86
Gao Xingjian*	°1940	CHN	2000	<i>Le livre d'un homme seul</i> (Tr)	65,69
Orhan Pamuk*	°1952	TK	1995	<i>Het nieuwe leven</i> (Tr <i>Yeni Hayat</i>)	65,18
Toni Morrison*	°1931	USA	1998	<i>Paradise</i>	64,30
Doris Lessing*	°1918	GB	1992	<i>African laughter</i>	63,88
Herta Müller*	°1953	ROE	1998	<i>Herztier</i>	61,13
Derek Walcott*	°1930	StLU	1993	<i>Odyssey: A stage version</i> (drama)	55,48
Ishmael Reed	°1938	USA	1993	<i>Japanese by spring</i>	54,08
Kathy Acker	1947-1997	USA	1991	<i>Hannibal lecturer, my father</i>	49,06
Nadine Gordimer*	°1923	GB	1998	<i>The house gun</i>	47,19
Kathy Acker	1947-1997	USA	1995	<i>Pussycat fever</i>	43,77
Robert Coover	°1932	USA	1991	<i>Pinocchio in Venice</i>	40,04
Robert Coover	°1932	USA	1996	<i>John's wife</i>	35,20
Kathy Acker	1947-1997	USA	1994	<i>My mother, demonology</i>	31,35
Robert Coover	°1932	USA	1991	<i>Pinocchio in Venice</i>	29,83
E.L. Doctorow	°1931	USA	1994	<i>The waterworks</i>	28,81
J.K. Rowling	°1965	GB	1997	<i>Harry Potter and the Philosopher's Stone</i>	6,84
periode 2001-2012 μ = 83,845 σ = 4,36					
E.L. Doctorow	°1931	USA	2001	<i>City of God</i>	90,49
Philip Roth	°1933	USA	2004	<i>The plot against America</i>	90,47
E.L. Doctorow	°1931	USA	2008	<i>Wakefield</i>	89,99
Don de Lillo	°1936	USA	2010	<i>Point Omega</i>	89,98
Thomas Pynchon	°1937	USA	2006	<i>Against the day</i>	89,72
Dubravka Ugrešić	°1949	CRO	2002	<i>Keiner zu Hause.</i> (Tr <i>Nikog nema doma</i>)	88,04
Don de Lillo	°1936	USA	2007	<i>Falling man</i>	88,02
Michel Houellebecq	°1956	F	2010	<i>La carte et le territoire</i>	87,89
Philip Roth	°1933	USA	2008	<i>Indignation</i>	87,82
Dubravka Ugrešić	°1949	CRO	2002	<i>Lesen Verboten.</i> (Tr <i>Zabranjeno čitanje</i>)	86,54
Thomas Pynchon	°1937	USA	2009	<i>Inherent vice</i>	86,49

Jonathan Littell	°1967	F	2006	<i>Les bienveillantes</i>	85,67
Jhumpa Lahiri	°1967	IND	2003	<i>The namesake</i>	84,38
Susan Choi	°1969	USA	2008	<i>A person of interest</i>	84,24
Laurent Gaudé	°1972	F	2004	<i>Le soleil des Scorta</i>	83,89
Mo Yan*	°1955	CHN	2006	<i>Life and death are wearing me out</i> (Tr 生死疲劳)	83,77
Junot Diaz	°1968	DMR	2007	<i>The brief woundrous life of Oscar Wao</i>	83,68
Adam Johnson	°1967	USA	2012	<i>The orphan master's son</i>	82,82
Paul Harding	°1967	USA	2009	<i>Thinkers</i>	81,32
Elizabeth Strout	°1956	USA	2008	<i>Olive Kitteridge</i>	81,16
Josip Novakovich	°1956	CND	2004	<i>April Fool's Day</i>	80,15
Yan Lianke	°1958	CHN	2007	<i>Dem Volke dienen</i> (Tr 为人民服务)	80,14
Vladimir Sorokin	°1955	RU	2002	<i>Ice</i> (Tr Лёд)	80,10
Marie NDiaye	°1967	F	2009	<i>Trois femmes puissantes</i>	79,83
Michel Houellebecq	°1956	F	2005	<i>La possibilité d'une île</i>	79,39
Josip Novakovich	°1956	CND	2005	<i>Infidelities: Stories of War and Lust</i>	78,95
Alice Munro	°1931	CDN	2008	<i>Away from her</i>	77,92
Jennifer Egan	°1962	USA	2001	<i>Look at me</i>	77,69
Herta Müller*	°1953	ROE	2009	<i>Atemschaukel</i>	77,63
Jose Saramago*	1922-2010	PT	2004	<i>De stad der zielen</i> (Tr Ensaio sobre a lucidez)	77,18
nog 90 andere gedecodeerde werken voor dezelfde periode, o.m.					
Yan Lianke	°1958	CHN	2005	<i>Dream of Ding village</i> (Tr 丁庄梦)	77,17
E.L. Doctorow	°1931	USA	2005	<i>The march</i>	77,12
E.L. Doctorow	°1931	USA	2003	<i>Reporting the universe</i>	76,24
Gao Xingjian*	°1940	CHN	2008	<i>Of Mountains and Seas: A Tragicomedy of the Gods in Three Acts</i> (Tr 對話與反詰)	76,24
Kenzaburo Oë*	°1935	J	2005	<i>Sayonara, meine Bücher</i> (Tr さようなら、私の本よ!)	74,94
Orhan Pamuk*	°1952	TK	2009	<i>Het museum van de onschuld</i> (Tr Masumiyet Müzesi)	74,10
V.S. Naipaul*	°1932	T&T	2004	<i>Magic seeds</i>	72,05
Bruce Duffy	°1951	USA	2011	<i>Disaster Was My God: A Novel of the Outlaw Life of Arthur Rimbaud</i>	71,78
Jose Saramago*	1922-2010	PT	2006	<i>Kleine herinneringen</i> (Tr As pequenas memorias)	65,10
Wang Anyi	°1954	CHN	2007	<i>Amour dans une petite ville</i> (Tr)	64,84
Jose Saramago*	1922-2010	PT	2008	<i>De tocht van de olifant</i> (Tr A viagem do elephante)	63,83
Anne Tyler	°1941	USA	2012	<i>The beginner's goodbye</i>	62,62
Elfriede Jelinek*	°1946	A	2008	<i>Rechnitz (Der Würgeengel)</i> (drama)	59,58
Peter Stamm	°1963	CH	2009	<i>An einem Tag wie diesem</i>	59,22
Jennifer Egan	°1962	USA	2010	<i>A visit from the Goon squad</i>	57,13
Ian McEwen	°1948	GB	2005	<i>Saturday</i>	50,55
Vladimir Sorokin	°1955	RU	2006	<i>Day of the Oprichnik</i> (Tr)	50,06
Peter Stamm	°1963	CH	2006	<i>An einem Tag wie diesem</i>	50,03
Peter Stamm	°1963	CH	2001	<i>Ungefähre Landschaft</i>	49,10
Vladimir Sorokin	°1955	RU	2004	<i>Bro</i> (Tr Пымь Бро)	48,91
Marie NDiaye	°1967	F	2001	<i>Rosie Carpe</i>	48,73
Ian McEwen	°1948	GB	2007	<i>On Chesil beach</i>	47,14
Wang Anyi	°1954	CHN	2008	<i>Amour dans une vallée enchantée</i> (Tr)	43,55
Adam Johnson	°1967	USA	2003	<i>Parasites like us</i>	36,20
Su Tong	°1963	CHN	2009	<i>The Boat to Redemption</i> (Tr)	35,72
Marilyne Robinson	°1943	USA	2008	<i>Home</i>	35,06
Lydia Davis	°1947	USA	2009	<i>The collected stories of Lydia Davis</i>	34,72
Anne Tyler	°1941	USA	2001	<i>Back when we were grownups</i>	34,38
Orhan Pamuk*	°1952	TK	2012	<i>De onschuld der voorwerpen</i> (Tr Şeylerin Masumiyeti)	34,19
Vladimir Sorokin	°1955	RU	2010	<i>Der Schneesturm</i> (Tr Метель)	31,62
E.L. James	°1963	USA	2011	<i>Fifty shades of grey</i>	30,16
Peter Stamm	°1963	CH	2002	<i>Après Soleil oder Wen der Wind zur Insel trägt</i> (drama)	29,81
Wang Anyi	°1954	CHN	2004	<i>Amère jeunesse</i> (Tr)	22,80
Alice Munro	°1931	CDN	2005	<i>Runaway</i>	20,50
Marilyne Robinson	°1943	USA	2004	<i>Gilead</i>	18,45
Marjorie Agosin	°1955	CHI	2001	<i>Women, gender, and human rights: a global perspective,</i>	13,92
John Ashberry	°1927	USA	2005	<i>Selected proses(1953-2003)</i> - only prose earlier than 2000	12,10
J.K. Rowling	°1965	GB	2007	<i>Harry Potter and the Deathly Hallows</i>	6,84

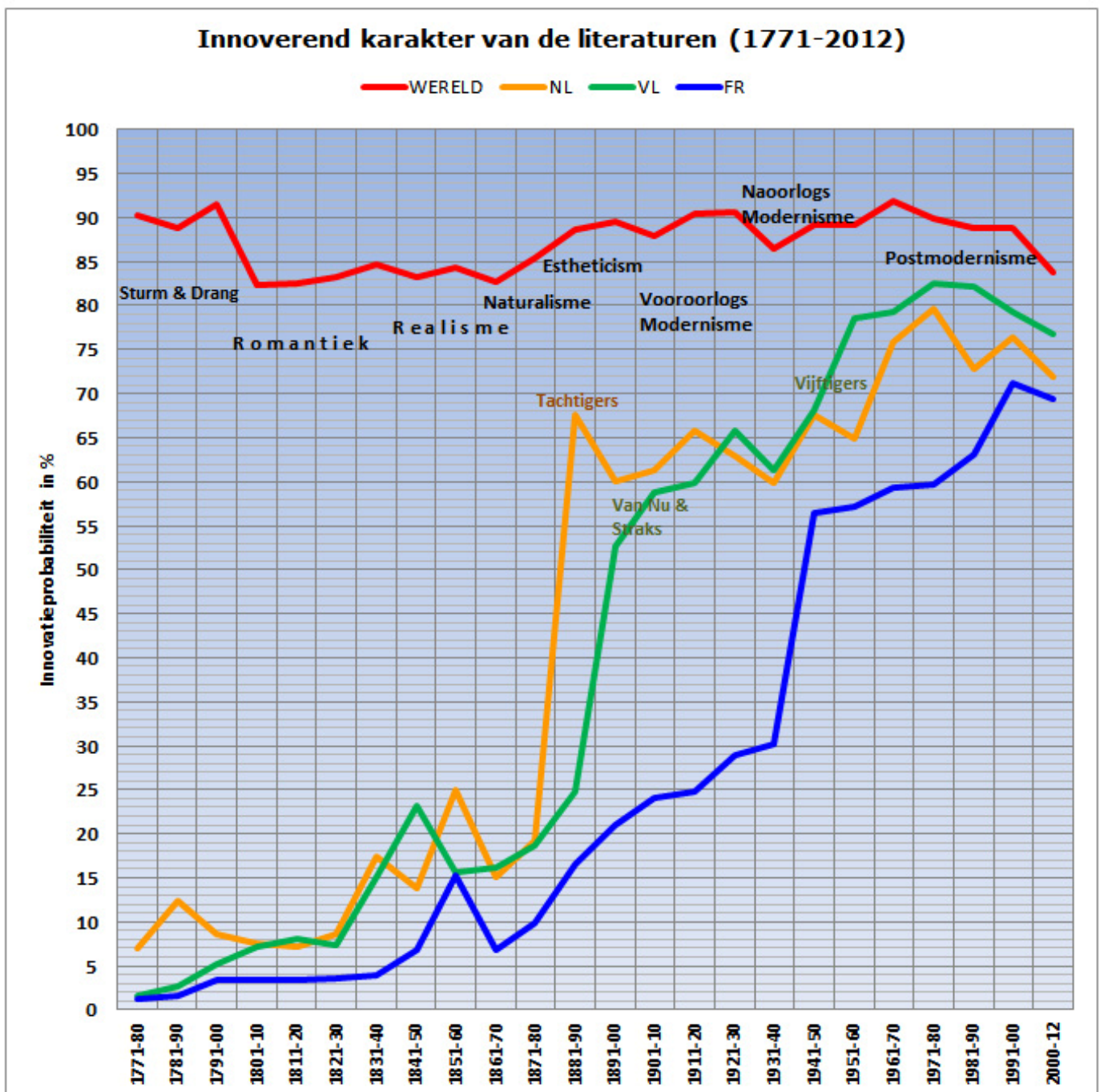
3. Grafisch voorgestelde literatuurgeschiedenis

Lettrometrie maakt het ideaal van Felix Kodička – met in zijn spoor Roland Barthes – uiteindelijk mogelijk. Men kan dus goed en wel een literatuurgeschiedenis **zonder namen** schrijven zoals de Grafieken 3 en 4 aantonen. Dat wordt dan de geschiedenis van elkaar opvolgende periodecodes, waarbij de literaire geschiedschrijver een causale verklaring zal moeten geven voor de grillige opeenvolging van de verschillende periodecodes en vooral voor de verschillen in de graad van literariteit. Zich louter beperken tot de spanning tussen de esthetiek van de identiteit en de esthetiek van de tegenstelling lijkt mij als causale verklaring voor de verschillen ontoereikend. Literatuur is een maatschappelijk verschijnsel en is veel meer dan een kwestie van een avantgarde en van platte commercie. Net zoals men de werking van het economisch systeem pas beter is gaan begrijpen dankzij de econometrie die in 1933 gegrondvest werd door Jan Tinbergen (1903-1994) en Ragnar Frisch (1895-1973), zal men literatuur pas beginnen verstaan door het ontwerpen van **sociometrische modellen** waarbij zulke variabelen als de graad van alfabetisme, van formele en informele sociale controle, van economische groei, van scholing, van globalisering, van economisch stelsel, van huwelijken en echtscheidingen, van kerkseheid en kerkelijkheid, van druggebruik, van buitenechtelijke geboortes, van zoveel meer, in de analyse moeten worden betrokken.

Literatuur is voortdurend in evolutie en de **sociale dynamica** speelt in die evolutie een cruciale rol. Sociale dynamica beschrijft men inderdaad het best aan de hand van socio-metrische modellen met honderden variabelen. Aan die modellen kan men makkelijk én een

econometrisch én een lettrometrisch model koppelen om zo n vergelijkingen te kwantificeren in $n + k$ variabelen, waarbij n staat voor het aantal endogene variabelen en k voor het aantal exogene variabelen. Kan men beschikken over coherente statistische gegevens over t jaren dan kan men met behulp van een (gelinealiseerd) sociometrisch model $k \times n \times t$ **impactmultiplicatoren** berekenen, waarbij men kan nagaan wat voor ieder tijdstip t de weerslag is van de exogene variabelen op de n endogene variabelen. Finaal zullen het de becijferde impactmultiplicatoren (het begrip komt van Arthur Samuel Goldberger, 1959) zijn die zullen leiden tot causale verklaringen. Dit lijkt me een heel nieuwe benadering van het sociaal verschijnsel "literatuur" te kunnen worden. De meest ernstige handicap daarbij is dat bruikbaar statistisch materiaal in de meeste gevallen niet verder teruggaat dan tot 1900. Maar voor de verklaring, waarom de graad van literariteit tijdens het Postmodernisme nu al meer dan veertig jaar lang achteruit boert, kan dat bruikbaar zijn, ook voor het de verklaring hoe twee regelrechte aanfluitingen van literatuur als *Komt een vrouw bij de dokter* (2003) of *De weduwnaar* (2007) respectievelijk meer dan een miljoen en meer dan een half miljoen lezers konden vinden. Smaaksociologische variabelen zullen dus in het gebruikte sociometrisch model moeten worden opgenomen.

HOOFDSTUK 6: LETTROMETRIE EN SIGNIFICANTIETESTEN

1. Opsporen van cesuren via 99 % Student-significantietesten

Wanneer men binnen de literatuur van een **cesuur** spreekt, dan doelt men daarmee doorgaans op het fenomeen dat, op bepaalde tijdstippen, het niveau van een literatuur *significant* hoger of lager ligt dan dat gedurende een vorige periode. Zolang men de graad van literariteit van teksten niet effectief gaat meten blijft "cesuur" een uiterst vaag begrip en klopt men naar cesuren als een blinde naar een ei. Vermits letrrometrie de graad van literariteit van een tekst (en van grote groepen van teksten) wel poogt te meten kan men met behulp van **significantietesten** nagaan waar er al dan niet breuken in literaturen voorkomen. Hiermee is "cesuur" niet langer een metafysisch begrip dat continu wordt misbruikt.

Een makkelijk uitvoerbare significantietest, die ervan uitgaat dat de resultaten normaal verdeeld zijn, is de *Students t-test*, genaamd naar William Sealy Gosset (1876-1937) die in 1908 in het tijdschrift *Biometrika* onder het pseudoniem "Student" het artikel *The probable error of mean* (1908: 1-25) publiceerde. De test komt erop neer dat men een testcriterium t becijfert en het vergelijkt met een toetscriterium $t_{\square, \frac{1}{2}}$ waarbij $\square$ staat voor het aantal vrijheidsgraden en $\frac{1}{2}$ voor een tweezijdig betrouwbaarheidsinterval van 99 %. Als $t \geq t_{\square, \frac{1}{2}}$ mag men met 99 % zekerheid de hypothese H_0 verwerpen dat een gemiddelde innovatieprobabiliteit van N_p literaire teksten uit periode p – afkorting μ_p – niet significant zou verschillen van de gemiddelde innovatieprobabiliteit μ_{p-1} van N_{p-1} literaire teksten uit de periode $p - 1$. Hierbij worden de standaardafwijkingen σ_p en σ_{p-1} op de gemiddelden μ_p en μ_{p-1} als gekend verondersteld. Of nog als $t \geq t_{\square, \frac{1}{2}}$ mag men met 99 % zekerheid de omgekeerde hypothese bevestigen dat teksten uit periode p significant anders (d.i. hoger of lager) scoren dan teksten uit periode $p - 1$. Het testcriterium t berekent men met formule [21] waarbij:

$$t = (|\mu_p - \mu_{p-1}|) / [S \times (1/N_p + 1/N_{p-1})^{\frac{1}{2}}] \quad [21]$$

en

$$S = [(N_p \sigma_p^2 + N_{p-1} \sigma_{p-1}^2) / (N_p + N_{p-1} - 2)]^{\frac{1}{2}} \quad [22]$$

Het aantal vrijheidsgraden is gelijk aan:

$$\square = N_p + N_{p-1} - 2 \quad [23]$$

Alle gemiddelden μ_p alle standaardafwijkingen σ_p leest men decade per decade, periodecode per periodecode af uit de Tabellen 12 tot en met 18. De aantallen N_p zijn een kwart van het aantal gedecodeerde en gedeconstrueerde teksten, altijd naar boven afgerond, met een minimum van 4 (waar dat kan). De 95 % Student toetswaarden $t_{\square, \frac{1}{2}}$ vindt men in ieder handboek van statistiek (bijvoorbeeld CETAMA, 1986: Tables et Abaques, 19) of op het internet (http://en.wikipedia.org/wiki/Student's_t-distribution).

In de hiernavolgende tabellen 19 en 21 tot 22 heb ik met behulp van de formules [21] tot [23] een onderzoek gedaan naar de cesuren in resp. de wereldliteratuur, de Nederlandse

letteren, de Vlaamse letteren en de Friese letteren. Cesuren die voor 99 % zeker zijn staan in **bold face**.

1.1. Cesuren in de wereldliteratuur

**TABEL 19: OPSPORING VAN CESUREN IN DE WERELDLITERATUUR MET STUDENTS
99% T-TEST (periode 1771-2012)**

	μ_p	σ_p	N_p	t	$t_{\square}, t_{\square, \frac{1}{2}}$
1761-70	84,960	3,259	13	-	-
1771-80	90,260	3,828	8	3,216	2,861
1781-90	88,805	1,810	5	0,734	3,012
1791-00	91,462	2,342	6	1,878	3,250
1801-10	82,303	2,541	4	5,241	3,355
1811-20	82,451	0,403	5	0,115	3,499
1821-30	83,232	1,948	4	0,769	3,499
1831-40	84,578	1,840	6	0,992	3,355
1841-50	88,733	4,456	4	1,822	3,355
1851-60	84,979	1,840	4	1,349	3,707
1861-70	89,940	7,033	5	1,211	3,499
1871-80	89,862	4,086	4	0,017	3,499
1881-90	89,248	3,347	8	0,254	3,169
1891-00	89,713	2,294	7	0,288	3,012
1901-10	88,334	3,351	7	0,832	3,055
1911-20	90,772	2,687	9	1,511	2,977
1921-30	94,050	2,241	14	3,023	2,831
1931-40	93,154	1,198	18	1,405	2,750
1941-50	89,082	2,991	16	5,157	2,741
1951-60	89,621	2,546	20	0,567	2,732
1961-70	90,759	1,833	15	1,426	2,736
1971-80	90,292	1,572	20	0,786	2,736
1981-90	88,967	2,147	23	2,226	2,700
1991-00	87,414	2,105	23	2,423	2,688
2000-12	83,845	4,376	30	3,536	2,639

Tussen alle gedecodeerde en gedeconstrueerde teksten van vóór 1771 zaten er amper twee die men tot de **moderne letteren** kan rekenen: *Life and opinions of Tristram Shandy* (1767) en *Humphry Clincker* (1771). Maar onmiddellijk erna volgt een enorme cesuur tussen 1771 en 1780 met de doorbraak van **Sturm und Drang** in Duitsland. Inderdaad, vanaf het einde van de Zevenjarige Oorlog, verzetten jonge intellectuelen zich steeds luider tegen de oorlogspolitiek die de Duitse vorsten vanuit het schimmig Heilig Roomse Rijk voeren. Ook verzetten Duitse jongeren – verenigd in de *Göttinger Hainbund* (Johann Heinrich Voß en Christoph Hölty), in de *Darmstädter Kreis* (Johann Heinrich Merck), in de *Straßburger Kreis* (Johann Wolfgang Goethe, Johann Gottfried Herder en Heinrich Leopold Wagner) en in de *Frankfurter Kreis* (Friedrich Maximilian Klinger, later ook vervoegd door Goethe) – zich steeds luider tegen het Verlicht despotisme van de vele vorsten en vorstjes. Het nabootsen van de Franse hofcultuur vinden ze je reinste onzin. Zij verwijten de heersers van het versplinterde rijk dat zij de oeroude *Duitse Volksgeest* hebben laten verloren gaan.

Als jonge avantgarde zijn ze in het geheel geen aanhangers van de esthetiek van de tegenstellingen. Zij keren zich niet tegen het Franse Classicisme en zijn uitlopers, wel tegen het vorstelijk absolutisme dat de feodaliteit hopeloos overeind tracht te houden in een snel veranderende wereld waar het handelskapitalisme de toon zet – handelskapitalisme dat in het agrarische Heilig Roomse Rijk met zijn eindeloze tolbarrières geen kans krijgt. Hun protest is geen artistiek, wel een **politiek protest**. Leider van de beweging is de filosoof

Johann Gottfried Herder (1744-1803) die met zijn *Blätter von deutscher Art und Kunst* (1773) een soort Manifest van Sturm und Drang schrijft, een geschrift dat uiteindelijk een Manifest van de Moderne Literatuur zal worden. Zelf van Pruisische afkomst walgt hij van de heerszuchtige Frederik II die een tot slavernij gedoemd volk van de ene oorlog naar de andere sleurt. Herder beschouwt oorlog als een verkrachting van de loop der dingen. Aan de tekst van *Blätter* schreven ook Goethe en Justus Möser mee. Maar bovenal bemerkt men de invloed van Johann Georg Hamann (1730-1788) bij wie Herder in de leer is geweest. Volgens Hamann komt de onbezoedelde Germaanse cultuur het best tot zijn recht in de volksliederen en de volkspoëzie. Hij is het ook geweest die Herder de net vertaalde werken van Shakespeare leerde kennen. Goethe leerde Herder kennen tijdens zijn studentenjaar in Straatsburg. Wat de literatuur betreft bepleiten de *Blätter* vier vereisten.

- (1) De Duitse letteren moeten zich laten leiden door de frisse **oorspronkelijkheid van de volksliteratuur**: hierin komt de onbezoedelde "poetische Sprache", die zo schril contrasteert met de artificiële hoftaal, het best tot uiting. Oude volksliederen, vroegere gezangen van barden (bijvoorbeeld de *Ossian*) en volks poppentheater zijn de schat waaruit moet worden geput, naar het voorbeeld van wat Friedrich Gottlieb Klopstock (1724-1803). Het mag evenwel niet gaan om het kopiëren van het volkse. De kunstenaar mag niet vervallen in imitatie maar moet die **originele** volksschat **persoonlijk (individualistisch)** verwerken. Dat originele, dat in de volksliteratuur tot uiting komt zit ingebed in de **oorspronkelijke natuur** waardoor de volkse dichters zich destijds lieten begeistere. Het machtige Germaanse woud is een schitterend voorbeeld van die ongerepte natuur.
- (2) De kunstenaar moet vertrekken van het **individu**. Dat individu "lebt aus dem fühlensamen Herzen heraus". Het is een gevoelswezen. Daarom moet de kunstenaar het **gevoel** op het verstand laten prevaleren. Hij moet uitscheiden het individu te herleiden tot een loutere verstandsmens zoals dat tijdens de Verlichting gebeurt. Dus willen de Stürmer en Dränger de cultus van het rationalisme overboord gooien. Dit is geen verzet tegen het Franse Classicisme, wel tegen het gehate Franse in de Verlichting.
- (3) De Stürmer und Dränger verwerpen hun eigen tijd. Volgens het programma van Herder moeten zij **toekomstgericht** kijken. De huidige on-tijd kunnen zij, die geloven in de organische ontwikkelingsgang van de cultuur, verjongen door terug te keren naar de **natuur**. Het is dus niet zo dat zij, zoals de "Anciens" deden, de gouden tijd in het verleden situeren. Wel klinkt geregeld **melancholie** door in hun werk: het treuren om de vergangen ongerepteid. Bij auteurs als Johann Heinrich Voß (1751-1826) en Friedrich Müller (1749-1825) zal die melancholie trouwens een ware obsessie worden.
- (4) De meest typische karakteristiek van Sturm und Drang schuilt ongetwijfeld in hun ijver tot uitbeelding van het **Originalgenie**. Sommige literair geschiedschrijvers spreken trouwens liever van *Geniezeit* dan van Sturm und Drang. De dichters beschouwden het *Originalgenie* inderdaad als hun ideaal: de held of heldin die zich verzet tegen alle vastgeroeste traditie of vernederende autoriteit. Door eigen geniale oorspronkelijkheid moet de kunstenaar nieuwe vormen en inhouden scheppen. Daarbij maakt men een onderscheid tussen een extravert type (*Kraftgenie* bijvoorbeeld bij Faust) en een introvert type (*Empfindsamkeitsgenie* bijvoorbeeld bij Werther). Zie Wucherpfennig (1986: 98).

Men kan de Stürmer und Dränger gerust beschouwen als wat men bijna twee eeuwen later de **angry young men** in de Amerikaanse letteren noemde. Hun literatuur is een revolutie tegen de corruptie, de oorlogs- en heerszuchtigheid (zie hierover Tabel 20) van de plaatselijke vorsten. Er heerst een torenhoge onvrede met het complete maatschappelijk en politiek bestel van het zielige Heilig Roomse Rijk. Die maatschappijkritiek primeert al in het drama *Götz von Berlingen mit der eisernen Hand* (1773). Daarin veroordeelt de jonge advocaat Johann Wolfgang Goethe (1747-1791) – net zoals destijds Herder deed – de nieuwe tijd als "Abfall von einem ursprünglichen harmonischen Zustand". Aan het slot laat Goethe zijn personage uitroepen: "Die

Welt ist ein Gefängnis." Die held keert zich radicaal af van het vorstelijk absolutisme. Eenzelfde politiek protest weerklinkt ook uit Goethes roman *Die Leiden des jungen Werthers* (1774). "Die beiden Teile des Romans, um die Mittelachse der politischen Episode angeordnet, spiegeln einander," stelt Wolf Wucherfennig (1986: 114). Werther weigert onderdrukt te worden in een feodaal systeem dat alle persoonlijke vrijheden aan banden poogt te leggen. Ook de jonge regimentsarts Friedrich Schiller (1759-1805) debuteert met een drama – *Die Rauber* (1781) – dat bol staat van protest tegen autoritarisme, bij zoverre dat de hertog van Württemberg hem verbiedt nog nieuwe drama's te schrijven. Bijgevolg vlucht hij naar Mannheim waar hij in 1783 het politieke treurspel *Die Verschwörung des Fiesco zu Genua* laat opvoeren. Het wordt een striemende aanklacht tegen de eigen tijd, die hij de "Zeit der Unnatur" noemt. Maatschappijkritiek staat ook centraal in de geëngageerde drama's van Jakob Michael R. Lenz (1751-1792) en in de lyriek van Johann Heinrich Voß (1751-1826) – toevallig de twee armsten onder de Stürmer und Dränger. Vooral Voß, zoon van een totaal verarmde pachter, klaagt de genadeloze patriarchale onderdrukking van de feodale landheren aan, en predikt zowaar de boerenrevolutie.

TABEL 20: BETROKKENHEID VAN DE DUITSE STATEN BIJ DE ZEVEN INTERNATIONALE OORLOGEN UIT DE PERIODE 1618-1783

	30-Jarige	9-Jarige	Spaanse	Noordse	Oosten- rijkse	7-Jarige	Ameri- kaanse	t o t a a l
	1618-48	1688-97	1701-13	1700-21	1740-48	1756-63	1776-83	
Pruisen	x	x	x	x	x	x		6
Beieren	x	x	x		x	x		5
Saksen	x	x			x	x		4
Hannover	x			x	x	x		4
Hamburg	x	x		x				3
Brandenburg	x	x	x					3
Palts	x	x						2
Bohemen	x					x		2
Brunswijk	x					x		2
Baden	x							3
Hessen						x		1
Keur-Keulen	x		x					1
T o t a a l	11	6	4	3	4	8	0	36

Opge maakt aan de hand van gegevens bij Quincy Wright (1964), *A study of war. Abridged edition.*

Hoewel de Stürmer und Dränger de grote vernieuwers van het drama zijn, ijveren zij ook voor een zo vrij mogelijke expressie van de dichter, dus voor een poëzie bevrijd van allerlei classicistische vormverplichtingen. Hun belanstelling voor het frivole, het speelse en het volkse behoedt hen te vervallen in de anacreontische poëzie van hun voorgangers uit het Duitse rococo, wat duidelijk het geval is bij Friedrich von Hagendorn (1708-1754), Johann Peter Uz (1720-1796) en Johann Nikolaus Götz (1721-1781). Enkel Hölty geraakte in zijn volkse balladen niet altijd los van de anacreontische poëzie. Maar in de *Sesemheimer Gedichte* (1771) en in de grote *Hymnen und Oden* (1772-1774) ontpopt Goethe zich meteen tot de moderne dichter, begeesterd door het vrijheidsideaal.

Sturm und Drang is ongetwijfeld de **grootste cesuur in de geschiedenis van de letterkunde**: het is het begin van de doorbraak van de **moderne letteren** vanaf 1771. Het Duitse voorbeeld zal in de daaropvolgende decennia navolging krijgen in de andere literaturen, bijvoorbeeld bij de *lake poets* in Engeland, bij Aleksandr N. Radisjtsjev (1749-1802) en Ivan A. Krylov (1769-1844) in Rusland, bij Marquis de Sade en François-René Chateaubriand in Frankrijk. Kort daarna volgen ook Ugo Foscolo (1778-1827) en Silvio Pellico (1789-1854) in Italië, de dichter Bernhard Severin Ingemann (1789-1862) in Denemarken, de dichter Per Daniel Amadeus Atterbom (1790-1855) in Zweden, Adam Bar-

nard Mickioewicz (1798-1862) in Polen, de dichter Johan S.C. Welhaven (1807-1872) in Noorwegen, enzovoort.³⁰

Sturm und Drang wordt niet zelden in één adem vernoemd met de Romantiek, maar dat dit zeker niet zo is bewijst de tweede duidelijke cesuur rond 1800. Tegen het einde van Sturm und Drang is de Duitse literatuur twee uiteenlopende richtingen uitgegaan. Goethe en Schiller, en met hen ook de oudere Johann Christian Friedrich Hölderlin (1770-1843) gingen de richting uit van de *Deutsche Klassik* die stand hield van circa 1790 tot circa 1830. Jean Paul (1763-1825), Friedrich Schlegel (1772-1829), Novalis (1772-1801), Ludwig Teck (1773-1853), Ernst Theodor A. Hoffmann (1776-1822), Heinrich von Kleist (1777-1811) en Clemens Brentano (1778-1842) gingen de richting uit van de *Deutsche Romantik* waarbij de maatschappijkritische en politieke ondertoon, die zo typisch was voor Sturm und Drang, is weggefallen. Uiteindelijk versmelt die *Deutsche Romantik*, (die stand hield van circa 1795 tot 1830) met de Europese Romantiek, die helemaal niet uit Sturm und Drang ontsproot, maar een doorwerking was van de Preromantiek. Hierbij noteert men een ernstige **verarming** van de Europese literatuur die de *Geniezeit* van Sturm und Drang niet heeft weten door te zetten.

Met de doorbraak van het **Modernisme bereikt de literatuur in de jaren 1920 het hoogste niveau sinds het ontstaan van de letteren**. De gemiddelde innovatieprobabiliteit van het kwart meest vernieuwende werken bereikt een niveau van **94,05 %** met een zeer lage standaardafwijking van 2.24. Dit niveau kan nog min of meer worden aangehouden tot aan het uitbreken van de oorlog, waarna de gemiddelde literariteit serieus terugvalt.

Dat wordt in de loop van de jaren 1941-1950 de vierde belangrijke cesuur in de wereldliteratuur. Het valt samen met de moeilijke doorbraak van het Postmodernisme. Gedurende een periode van dertig jaar verschijnen modernistische en postmodernistische teksten samen, met een significante verlaging van de graad van literariteit tot **89.08 %**. In de jaren 1960 tot 1980 stijgt het niveau moeizaam doordat een meerderheid van schrijvers een beroep doet op bewust gekozen intertextualiteit. Maar vanaf de jaren 1980 lijkt dit nieuwe been al zo afgeknaagd dat het innoverend vermogen van de wereldliteratuur significant begint te dalen. Het Postmodernisme, ooit binnengehaald als de grote vernieuwing van de letteren, blijkt na minder dan tien jaar inderdaad een **verarming** te zijn geweest – een trend die zich doorzet gedurende de drie laatste decaden van de 20ste eeuw.

De laatste belangrijke cesuur situeert zich bij het begin van de 21ste eeuw. Het wordt met de dag duidelijker dat het sociaal verschijnsel "literatuur" in een **diepe crisis** zit. In deze postmoderne eeuw waar het **hedonisme** hoogtij viert spreekt literatuur steeds minder mensen aan. Poëzie wordt nog nauwelijks uitgegeven, laat staan besproken in de massamedia. Drama wordt steeds meer herleid tot massaspektakel naar Amerikaanse normen waarbij de inhoud bijkomstig wordt, ondergeschikt aan een overbluffing van decors, van geluid en van acrobatische prestaties. En in het proza wordt een avantgarde compleet genegeerd door steeds meer op commercie inspelende uitgeverij die kiezen voor "vaste" waarden en zo het epigonisme in stand houden. In de postmoderne **genotsmaatschappij** is literatuur ondergeschikt aan film, muziek, televisie, aan internetten, aan chatten, aan facebooken, aan computerspelletjes, aan festivals, aan alles wat makkelijk meer genot verschaft dan een boek met papieren bladzijden. De hedonistische samenleving gaat gepaard met een *significante smaakverandering* waarin belletrie steeds minder wordt gemaakt. Het is de tijd van Harold-Potterboeken en van vijftig tinten smakeloosheid in grijs, zwart of andere vrije onzin. Literatuur begint steeds meer te lijken op een snel te vergeten overblijfsel uit de vorige eeuw (of eeuwen). De schrijver speelt nauwelijks nog een rol in de hedonistische samenleving. De genotsmaatschappij heeft hem van zijn sokkel gehaald en geplaatst bij de relikwieën. Literatuur lijkt meer en meer op weg een *survival* (in sociologische zin) te worden, net als de knopen op de mouw van een sjiek kostuum. De maatschap-

³⁰ Er werden destijds geen vertalingen gevonden van de poëzie van Ingemann, Atterbom en Welhaven, zodat hun werk niet kon worden opgenomen in de lettrometrische literatuurlijst van na 1771.

pelijke rol van de schrijver lijkt uitgespeeld: hij past niet meer in de postmoderne aspiratie van "Waar is dat feestje?" Als feestganger lijkt hij waardeloos te zijn geworden, een overblijfsel uit de tijd dat er nog schrijvers waren maar geen feestjes. Als verschafter van genot staat hij niet meer op het balkon van weleer, eerder op de onderste treden van de keldertrap.

1.2. Cesuren in de letteren van Nederland

TABEL 21: OPSPORING VAN CESUREN IN DE NEDERLANDSE LETTEREN MET 99 % STUDENTS T-TEST (periode 1771-2012)

	μ_p	σ_p	N_p	t	$t_{\alpha, \frac{1}{2}}$
1761-70	6,330	6,090	2		
1771-80	7,070	0,620	2	0,121	9.925
1781-90	12,420	6,870	4	0,897	4.604
1791-00	8,620	2,450	4	0,902	3.707
1801-10	7,510	0,830	4	0,743	3.707
1811-20	7,250	1,780	4	0,229	3.707
1821-30	8,600	1,820	4	0,919	3.707
1831-40	10,440	1,330	4	1,414	3,707
1841-50	13,780	7,170	4	0,793	3,707
1851-60	24,960	37,370	4	0,509	3,707
1861-70	19,250	21,850	4	0,228	3,707
1871-80	19,240	7,170	4	0,001	3,707
1881-90	67,600	16,200	4	4,728	3,707
1891-00	60,050	0,100	4	0,807	3,707
1901-10	61,220	7,330	10	0,296	3,055
1911-20	67,680	13,320	5	1,127	3,012
1921-30	67,080	10,460	9	0,086	3,106
1931-40	62,470	18,480	19	0,672	2,779
1941-50	67,660	14,230	11	0,776	2,763
1951-60	64,830	19,790	19	0,402	2,763
1961-70	75,850	10,900	13	1,769	2,750
1971-80	79,560	6,070	23	1,275	2,732
1981-90	72,800	13,980	31	2,131	2,660
1991-00	76,440	9,500	23	1,058	2,641
2000-12	71,890	14,210	30	1,300	2,660

a. poëzie - Er is meer dan 65 jaar discussie geweest of de Beweging van Tachtig al dan niet een cesuur is geweest in de algehele Nederlandse letteren, van poëzie tot drama. Tot een zeven decennia geleden gold Garnt Stuiveling als een autoriteit als het over Tachtig ging. Ooit schreef hij (1941: 130):

"Al kan bij Emants het pessimistisch realisme verklaard worden uit zijn eigen aard en ervaring en uit zijn grote aandacht voor de Franse literatuur, toch waren omstreeks 1880 in Nederland ook de algemene factoren in die richting werkzaam. Binnen tien jaar tijd had men op economisch gebied een achterstand ingehaald van meer dan een halve eeuw. Te Amsterdam en Rotterdam, maar ook in Twente, Brabant en Vlaanderen ontwikkelden handel en industrie zich in een heftig tempo, met als gevolg een snel uitbreidend proletariaat, waarin talloze kleinburgerlijke ambachtslieden werden opgezogen. In stad en dorp raakten vele vast-schijnende verhoudingen ontwricht: gemoedelijke tradities gingen ten onder door de harde strijd om het bestaan, eeuwenoude werkmethoden werden gemoderniseerd, aartsvaderlijke levensnormen verdwenen voor de nuchterste zakelijkheid; het platteland verloor zijn isolement, de stedelijke burgerij haar renteniers-karakter; het natuurwetenschappelijk denken beheerste theorie en praktijk. Aldus ontstond een nieuwe maatschappij, levend maar lelijk, energiek maar cultuurloos; een maatschappij waar goud vuriger dan God vereerd werd, en waar de techniek machtiger was dan de moraal; een maatschappij die (...) mensen aandreef tot uiterste krachtspanningen, doch voorlopig slechts weinigen welvaart, velen ellende bracht. Op allerlei vaak tegenstrijdige wijzen heeft deze sfeer invloed geoefend op de talenten uit de jongste generatie (...). Temidden van de algemene lelijkheid vonden zij zichzelf vorstelijken

dragers van het Schone: overbodig in de samenleving voelden zij zich als de grote Eenzamen, uitverkoren door de Muze zelf."

Het is allicht niet mogelijk de economische geschiedenis nog meer geweld aan te doen dan wat Stuiveling hier doet. Zijn voorstelling is een karikatuur van de werkelijkheid. Geen wonder dat zowel Cornelis de Deugd (1924-2010) als Ton Anbeek (°1944) de stellingen van Stuiveling weigerden bij te treden. Als autoriteit op het gebied van Tachtig tuimelde Stuiveling hierbij van zijn paarse hyperconservatieve sokkel. Finaal komt hij niet verder dan tot de tegenstelling "lelijk versus schoon". Mocht dit zo zijn, hoe kon Tachtig dan ooit voor een cesuur in de Nederlandse letteren hebben gezorgd, want streefde de dichter niet steeds het Schone na? De uitleg die Stuiveling geeft is even gekunsteld als geprefabriceerd. Zeker, en dat geeft De Deugd ook toe, de Tachtigers hebben van de poëzie een soort *profane eredienst van het Schone* gemaakt. Het onmaatschappelijke van de Tachtigers (Anbeek, 1990: 34) bereidt Stuiveling al voor: de jonge generatie voelt zich niet sociaal nuttig en reageert tegen de bestaande samenleving zoals de Stürmer und Dränger meer dan een eeuw vroeger deden. Wat doet Stuiveling dan met het *ethisch reveil* dat Kuyper en Schaepman rond dezelfde periode op gang brachten? Was dat niet evenzeer een reactie tegen het materialisme en het lelijke? En quid met zijn stelling dat het proletariaat net nu de wanhoop nabij was? Lag het summum van *Verelendung* niet minstens twintig jaar vroeger? En waren de lonen in 1880 wel zo scherp gedaald als Stuiveling beweert?

Geschiedkundig onderzoek leert voor de jaren 1880 een compleet ander Nederland kennen dan dit dat Stuiveling meent te kunnen schilderen. Een eerste vaststelling is, dat Nederland traditioneel gezien altijd een land van scheepvaart en handel is geweest (Dhondt en Bruwier, 1970: IV(1), 355). Zijn economisch macht is twee eeuwen lang gekoppeld geweest aan het wel en wee van de V.O.C. De collaboratie van de Patriotten met de Fransen in de Napoleontische tijd betekende in 1799 de definitieve teloorgang van de slagader van de economie die de V.O.C. was. Terwijl België, zij het meer in Wallonië dan in Vlaanderen, zeer vlot en erg vroeg (ca. 1750) de overgang meemaakt van handelskapitalisme naar industrieel kapitalisme, moet Nederland zich eerst nog van het Franse juk ontdoen om 65 jaar later dan België te werken aan een industrieel kapitalisme. Het land heeft geen industriële traditie, het is een volk van handelaars en zeevaarders dat zich na de ineestorting van de V.O.C. tracht op te trekken aan zijn befaamd financiewezen. De inplanting van het streng gereguleerde ambachtswezen en de oude gewoonte geld te verdienen door de koop en verkoop van elders gemanufactureerde producten zit zo sterk ingebakken in de nationale gewoonten dat de bereidheid om risico's te nemen in een zo onbekend iets als industrie uitermate gering is. Nederland mist dus compleet de *take off* van de eerste industriële revolutie en zal pas aanpakken met industrialisatie als Engeland en België volop in de tweede industriële omwenteling zitten. Het blijft dus wachten tot 1860 alvorens in Nederland een serieuze investeringsgolf op gang komt. Die inspanning gaat twintig jaar lang onverminderd door en gaat gepaard met een drastische verlaging van het aantal thuiswerkers, met een pijnlijke achteruitgang van het misnoegde ambachtswezen, met een toenemende verstedelijking van de bevolking, met een stijging van het aantal winkels en met een verhoging van het looninkomen (geen daling zoals Stuiveling schrijft).

In Helmond, dat in Noord-Brabant het centrum was van de katoennijverheid, werkten in 1866 amper 214 arbeiders in een fabriek, tegen 2.400 thuis. Tegen 1876 was de thuisarbeid compleet verdwenen (Dhondt en Bruwier, 1970: IV(1), 360). Tussen 1850 en 1880 steeg de bevolking van Amsterdam van 224.000 naar 317.000 inwoners (Mitchell, 1971: IV(2), 750). Ook Rotterdam en Den Haag profiteren van de verstedelijking. Volgens Van Tijn (1988b: 199) bedroeg het positieve vestigingssaldo van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag 80 % van het hele land met voor de periode 1880-1883 alleen al een positief saldo van 13.298 inwoners. Essentieel is dat de eerste investeringsgolf in Nederland gepaard ging met een ernstige loonsverhoging van het proletariaat, en dit bij licht dalende prijzen. In kleinere steden liep het gemiddeld gezinsinkomen tussen 1870 en 1890 op van f 364.65 per jaar tot f 497.51; in de grote steden van f 583.70 in 1880 tot f 599.86 in 1886; voor geschoolden

van f 654.29 (1880) tot f 763.19 (1890). Dit resulteerde in ernstige verschuivingen in het consumptiepatroon: een ongeschoold gezin in een kleinere stad spendeerde in 1870 nog 66.9 % van zijn inkomen aan voeding, 18.0 % aan huur en 15.1 % voor alle andere uitgaven. In 1889 waren die percentages resp. 52.2 %, 13.0 % en 34.8 %. In steden beliepen ze voor ongeschoolden in 1886 al 42.1 %, 22.4 % en 35.5 %, en voor geschoolden 40.8 %, 18.4 % en 40.7 % in 1889 (Van Tijn, 1988b: 195). Stuivelings bewering dat de industriële omwenteling "*slechts weinigen welvaart, velen ellende bracht*" is dus fantasie. Een rechtstreeks gevolg van dit verbeterde consumptiepatroon is dat het aantal winkels in Nederland stijgt van 87.629 in 1879 naar 106.385 in 1981, en dat de omzet per winkel in dezelfde periode stijgt van index 100 naar index 135 (De Jonge, 1988b: 27).

Een andere bewering van Stuiveling dat Nederland "*binnen tien jaar tijd (...) op economisch gebied een achterstand heeft ingehaald van meer dan een halve eeuw*" behoort al evenzeer tot de dichterlijke fantasie van de schrijver. *Primo* duurt de eerste investeringsgolf in Nederland geen tien jaar, maar dertig jaar (1860-1899). *Secundo* is het energieverbruik in Nederland van 1850 tot 1885 gestegen van 830.000 tpe (0.268 tpe/hoofd) tot 2.662.000 tpe (0.626 tpe/hoofd) maar bedraagt het daarmee in 1885 nog steeds niet de helft van wat in België het geval is. *Tertio* stijgt de totale lengte van het spoorwegennet van 176 kilometer in 1850 tot 1.419 in 1870 en 2.633 in 1890, maar ligt het daarbij ver onder wat in België het geval is: 4.526 kilometer in 1890.

Stuiveling slaagt er niet in het hard te maken dat de Beweging van Tachtig voor een duidelijke cesuur in de Nederlandse letteren zorgt, vermits hij de poëzie van Tachtig even romantisch bij uitstek noemt als Pitter Jelles Troelstra's *Rispinge* een romantische evasie is (1942: 131). Natuurlijk is Stuivelings bewering waar dat voor Willem Kloos (1859-1938) zuivere klankexpressie belangrijker is dan de weergave van de gedachte, en dat de uitdrukking van het gevoel van de dichter belangrijker is dan de uitwendige werkelijkheid. Zoiets zeggen is beweren dat het Schone de *ultima ratio* van de poëzie is. Maar waarom zou dat dan zo nieuw zijn, want dat devies geldt toch voor alle poëzie? Vraag is natuurlijk waarom dat Schone "romantiek" moet heten, zoals Stuiveling doet? Het antwoord van Stuiveling munt uit door simplicisme: doodgewoon omdat het een vlucht voor het lelijke was en omdat evasionisme zo typisch is voor romantiek. Maar hoe kan Tachtig een cesuur zijn als het pas de romantiek ontdekt nadat de periodecode Romantiek (1800-1840) al veertig jaar voorbij is, al vervangen werd door Realisme (1840-1870) en het realisme al tien jaar vervangen is door de periodecode Naturalisme (1870-1890)?

Voor de filosoof Cornelis de Deugd ligt de cesuur, veroorzaakt door de Beweging van Tachtig, in het feit dat het Schone niet langer synoniem is van het Deugdzame zoals bij de dominee-dichter, maar dat poëzie de religie moet vervangen. Schrijft De Deugd: "*Een treffend voorbeeld hiervan vinden we in ons eigen land daar waar de laatste consequenties worden getrokken van de romantische beginselen, namelijk in de Beweging van Tachtig. Het is de paradoxale denkwijze, die aan deze beweging ten grondslag ligt dat de kunst de religie vervangt, kan of behoort te vervangen (het identificeren is dan wel voorbij) terwijl bij deze kunst tevens alle zedelijke implicaties worden buitengesloten*" (1966: 155). Een kwart eeuw later parafraseert Ton Anbeek dit als volgt:

"Hoe groot de cesuur in de literatuurwetenschap is, laat zich het best illustreren aan het eerbiedwaardige instituut dat zij (d.i. de Tachtigers – jpv) definitief uit de wereld hielpen: de dominee-dichter. De dominee-dichter bezong de maatschappelijke en religieuze deugden (...) en hield ze daarmee voor aan zijn kudde. De Tachtiger daarentegen kent alleen de erediens van het Schone. Voor hem verving deze religie het christendom" (1990: 33-34).

"Voor de christelijke deugden die de dominees op rijm zetten, komt een onchristelijk individualisme in de plaats. Verwijzingen naar het christendom komen ook in de poëzie van Tachtig voor, maar hebben een heel andere functie. In Perks 'Deinè Theos' wordt het Onze Vader omgevormd tot een belijdenis van het geloof in Schoonheid. (...) Poëzie wordt godsdienst, de dichter een Christusfiguur" (1990: 37-38).

Dit alles klinkt mooi en haast vanzelfsprekend maar er is een veel duidelijker reden, zonder dat men daarbij hoeft te vervallen in speculatief denken omtrent ethiek en religie. De cesuur ligt hem in het feit dat de Tachtigers de eersten zijn om in Nederland **moderne poëzie** te schrijven, honderd jaar na moderne poëzie van de Stürmer und Dränger en zestig jaar na zulke moderne romantische poëzie van William Woodsworth (1770-1850), Percy Bysshe Shelley (1792-1822), John Keats (1795-1821) en Elisabeth Browning-Barrett (1806-1861). Trouwens waren enkel Kloos en Perk grote bewonderaars van de *lake poets*, bijvoorbeeld niet de socialist Frank van der Goes (1859-1939), één van de medeoprichters van *De Nieuwe Gids* en één van de "Twaalf apostelen" die de SDAP boven de doopvont hielden. Anbeek merkt trouwens terloops op dat Perks *Iris* weinig meer was dan een hertaling van Shelley's *The Cloud* (1820); ook dat Jacques Perk (1859-1881) allicht een te verwaarlozen plaats in de literatuurgeschiedenis zou hebben ingenomen als (de op hem smoorverliefde?) Kloos niet zijn *ghost writer* was geweest, niet de fameuze *Inleiding* tot Perks *Gedichten* (1882) had geschreven (1990: 23).

b. Proza - Maar de Beweging van Tachtig is uiteraard niet enkel beperkt tot poëzie. De Tachtigers schreven ook de eerste **moderne romans** in Nederland sinds Multatuli's *Max Havelaar* (1859). De meeste van die romans passen perfect – en deze keer goed op tijd – in de periodecode van het Naturalisme en zijn zwaar schatplichtig aan wat Émile Zola in Frankrijk schrijft. Met de oudere Conrad Busken Huet als culturele antenne in Parijs onderhouden de meeste jonge avantgardisten van Tachtig voeling met de Franse literaire scène. De Nederlandse theoreticus van het Naturalisme is Frans Netscher (1864-1923) wiens *Wat wil het naturalisme?* (1885) een synopsis was van Zola's "manifest" van 1880. In diens stijl ijvert hij voor wetenschappelijk gedocumenteerde romans waarin de erfelijkheid een centrale rol speelt. Zijn bundel *Studies naar het naakt model* (1886) was weliswaar in drie weken uitverkocht, maar bleef puur epigonisme – genoeg voor de pedante Lodewijk van Deyssel (1864-1952) om het in zijn brochure *Over literatuur* genadeloos neer te sabelen. Eerder al, in 1879, had Marcellus Emants (1848-1923), een gefortuneerd rentenier, die samen met Frits Smit Kleine (1845-1931) het tijdschrift *De Bannier* uitgaf, een poging gedaan om *Een drietal novellen*, in zuiver naturalistische stijl geschreven, in zijn eigen tijdschrift uit te geven, maar uiteindelijk werd daarvan afgezien uit schrik dat fatsoenlijke dames of bestuurders van deftige leesgenootschappen hun abonnement zouden opzeggen. In een klimaat van burgerlijke bekrompenheid, met een fatsoenrakker als Jacob Nicolaas van Hall (1840-1918) van *De Gids* altijd op de loer, was het dus geen sinecure om in Nederland in die tijd een naturalistische roman naar Franse stijl uit te geven, omdat dit door de weldenkende goegemeente onmiddellijk werd geassocieerd met zedeloosheid en viespeukerij. In die zin was de publicatie van Emants roman *Juffrouw Lina* (1888) een moedige daad. Het wordt een typisch naturalistische studie van een zenuwzieke vrouw met een catastrofaal slot wanneer Lina zich door haar dochter onder de wielen van een aanstormende stoomtrein laat storten. Meer dan puur epigonenwerk is het niet, te veel imitatio om van moderne letteren te kunnen spreken. Wel zal Emants met *Een nagelaten bekentenis* (1894) een genadeloze kijk bieden op de bekrompenheid van de Nederlandse samenleving uit de dagen van Kuiper en Schaepman, maar de subjectieve "ik-vorm" waarin zijn roman is geschreven – iets wat Zola enkel deed in zijn debuutroman – belet om hier van een typisch naturalistisch werkstuk te kunnen spreken, te meer omdat de *écriture automatique* boodevol neologismen ontbreekt.

Maar ook *Een liefde* (1887) van Lodewijk van Deyssel was dat niet. Hier is de thans lachwekkend overkomende neiging om te jongleren met neologismen – de *écriture automatique* dus, ook wel **woordkunst** genoemd – wel aanwezig, maar Van Deyssel weigert de zolaanse wetenschappelijke documentatie in zijn roman toe te passen. Wel voert hij het seksuele (opnieuw) in, ook in zijn kostschoolverhaal *De kleine republiek* (1889). De vrij onschuldige zelfbevredigingsscène van de hoofdfiguur Willem Tiessen verwekt overal schandaal, bij zoverre dat Frederik van Eeden – overigens niet zonder gêne – in *De Nieuwe Gids* het boek verdedigt onder de titel ... *Een onzedelijk boek*. Van Deyssel, bezeten van zijn eigen dwaze woordkunst, miste helaas het episch talent om een moderne roman te schrijven. Dat talent was omgekeerd evenredig met zijn polemisch talent. Als literair criticus was hij inderdaad

een gevreesd recensent. Het zal nog duren tot 1898, tot na de publicatie van de sleutelroman *Vincent Haman* van Willem Paap (1856-1923), alvorens iemand het aandurft de brulaap Van Deyssel te hekelen om zijn thans compleet verouderde en ridicuul aandoende ... woordkunst. Maar ook een hele reeks Tachtigers zoals Frans Coenen (1866-1936), Jacob Israël De Haan (1881-1924), Israël Querido (1872-1932) en Arnold Aletrino (1858-1916) schopten het niet verder dan tot epigonendom, kwamen nooit toe aan het schrijven van een moderne roman, ook De Haan niet met zijn thans bewonderde, voorheen verguisde *Pijpelijntjes* (1904), waar de ongekuiste homoseksuele passage een bron van aanstoot waren. Hier neemt de woordkunst zulke irriterende vormen aan dat de roman ongenietbaar blijft.

Het blijft dus wachten op Louis Couperus (1863-1923) alvorens de eerste moderne Nederlandse roman sinds de *Max Havelaar* wordt geschreven: *Eline Vere* (1889), het verhaal over een erfelijk belaste jonge vrouw met een "nervus gestel" (typisch voor het Naturalisme) die de ware liefde niet vindt, die daardoor ontredderd geraakt en die na het innemen van een overdreven dosis slaapdrank haar eigen deterministische lot voltrekt. De achtergrond wordt gevormd door de gegoede Haagse kringen van het einde van de eeuw waarmee de burgerlijke dandy Couperus afreken. Het wordt de meest innoverende Nederlandse roman die tot dan toe werd geschreven. In deze, en in de meeste van zijn romans staat het **noodlot** centraal, maar vanaf zijn twee volgende romans, *Noodlot* (1890) en *Extaze* (1892) is dat noodlot niet langer een gevolg van erfelijk determinisme: het wordt een onbegrepen fataliteit, een onverklaarbare schuld waarvoor de mens moet boeten (Blok, 1984: II, 307). In de twee volgende romans – *Majesteit* (1893) en *Wereldvrede* (1895) – laat Couperus die fataliteit tot een geringer niveau verglijden om, tot grote wanhoop van de a-politieke Van Deyssel, zich te buigen over een actualiteitsprobleem, dat van de erfelijke monarchie. Hoewel thans verouderd blijft de verhaaltrant "objectivistisch" en goed gedocumenteerd. De jonge troonopvolger heeft wel "een nervus gestel". In zijn vierdelige *De boeken der kleine zielen* (1901-1903) staan standswaan, levensmoeheid en fatalisme centraal. Weer slaat het blinde noodlot toe zonder dat de oude mevrouw Van Lowe er wat van merkt. Het wordt een grandioze Haagse kroniek waar, ondanks de degeneratie van de familie en ondanks de fin-de-siècle-stijl, het slot plots niet langer catastrofaal is.

Couperus, die zijn jeugd doorbracht in Nederlands-Indië, dan tot zijn dertigste in Haagse burgerlijke kringen verbleef, om daarna van 1893 tot 1914 rond de Middelandse Zee te wonen, verwerkt die levensindrukken in *De stille kracht* (1900), een roman over het conflict tussen de westerse rationele wereld en een mysterieuze oosterse wereld waar niet empirisch observeerbare krachten werkzaam zijn. In het conflict tussen een wegens wan-gedrag ontslagen (westerse) resident en een inlandse regent – telg uit een oud adellijk gedegenerreed geslacht – schuilt ook het conflict tussen het westers positivisme en de oosterse mystiek. Maar ook in zijn laatste roman met naturalistische inslag, in *Van oude mensen de dingen die voorbijgaan* (1904) komt die tegenstelling weer tot uiting. Het is het verhaal van de thans 97 jaar oude Otillie de Laders die een halve eeuw geleden, in de "eenzame pasangrahan" van de Indische bergen, haar man heeft laten vermoorden door haar minnaar Takma. Beiden wonen nu nog steeds in elkaars buurt in Den Haag, en zijn ervan overtuigd dat, op een medeplichtige dokter na, niemand weet heeft van het gebeuren. Geleidelijk aan beseffen de kinderen van de oude mensen, zonder dat die het zelf merken, wat er vijftig jaar geleden in Indië is gebeurd. Het is een boek over de wroeging over een misdaad. In de roman verwerkt Couperus Oost en West, twee geheel verschillende werelden. Weer wordt de westerse wereld die van de positieve wetenschap, de oosterse die van het mysterieuze en het ondoordringelijke.

Vanaf nu laat Couperus het naturalisme los en komt hij onder de indruk van het Decadentisme (subcode van het Estheticisme) van Joris-Karl Huysmans. Hij schrijft historische romans die zich afspelen in decadente cultuurgemeenschappen. De tegenstelling tussen het koude mannelijke noorden (Den Haag, de stad van waar hij afkomstig is) en het warme vrouwelijke zuiden (Italië, het Middelandse Zeegebied, de streek waar hij woont) staat centraal. Een eerste keer doet hij dat in *Dyonyzos* (1904), later nog in *De berg van licht* (1905-1906) en in *Iskander, de roman van Alexander den Groote* (1920).

Beschouwt men het oeuvre van Couperus als één geheel dan vindt men in de 19de eeuwse Lage Landen niet één ander prozageheel dat zo hoogstaand is. Met *Eline Vere* staat hij in 1900 goed en wel in de top-50 van meest innoverende literaire teksten uit de toenmalige wereldliteratuur (zie Tabel 7 voor werken van vóór 1900), en als #1 van alle voormalige schrijvers uit de Lage Landen. Hij overvleugelt Multatuli en heeft hooguit concurrentie van de Vlaamse Stijn Streuvels. Eén en ander wijst erop dat Couperus naar de kroon had kunnen worden gestoken door de in Rotterdam onderwijzende Utrechtenaar August Peter van Groeningen (1866-1894) die op 28-jarige leeftijd overleed ten gevolge van tuberculose. Die was zinnens onder de titel *Van alle tijden* een tiendelige romancyclus te schrijven. Daarvan verscheen echter alleen het eerste deel, *Martha de Bruin* (1889). Dat getuigt van een sterk episch talent. Als aanklacht tegen de inegalitaire samenleving van zijn tijd is het werk objectiever en directer dan wat Heijermans voor het drama deed. Zeer raak weet Van Groeningen de huichelachtigheid van de gehate (Rotterdamse) burgerij te typeren – een burgerij die zich zoveel beter waant dan het gewone werkvolk, maar alleen beter geoefend is in het knippen van katjes in het donker: “*Langzamerhand kreeg Martha een heel ander inzicht in het leven. Die nauwe stijve straat, waarin ze woonde, was Rotterdam niet. En die mensen daar, die altijd zo-in-de-plooi bleven, waren òf huichelaars die de kat in het donker knepen, òf ze waren ouwerwets, zoals haar moeder, en begrepen niet dat de wereld sinds hun tijd vooruitgegaan was*” (ook geciteerd door Anbeek, 1990: 50). In ieder geval een moderne tekst.

Ook modern is de roman *Van de koele meren des doods* (1900) van de medicus Fredrik van Eeden (1860-1932), één van de hoogtepunten rond de eeuwwisseling. Reeds sedert *De kleine Johannes* (1887) hadden Kloos & Cie kunnen weten dat Van Eeden teveel ethicus was om ooit blind te opteren voor het in de mode zijnde naturalisme. Hij was op de eerste plaats een **symbolist** (het Symbolisme is net als het Decadentisme een subcode van het Estheticisme). Het vervelende met een roman als *Van de koele meren des doods* is evenwel dat Van Eeden daarin een paar literaire technieken gebruikt die typisch zijn voor het Nederlands Naturalisme. Toch lijkt het onwaarschijnlijk dat de auteur ooit zulke bedoelingen heeft gehad. Maar het hoofdpersonage, Hedwig is wel iemand met een *nerveus gestel*, iemand die op abnormale wijze overgevoelig is. Het boek is een medische studie van de pathologie van een vrouw beheerst door een reeks *determinismen*. De *objectiviteit* is aanwezig onder de vorm van de dokters – dokter = man van de wetenschap – die Hedwig niet kunnen helpen. Een *écriture automatique* kan niet worden ontkend. Wat ontbreekt om alle grondeigenschappen van het Naturalisme verenigd te zien in één tekst is de *belangstelling voor de seksualiteit* – iets waarmee Van Eeden het als schrijver altijd moeilijk heeft gehad. Wat ook ontbreekt is de *geschiedenis van de ontnuchtering*. Inderdaad, het slot van het boek wijkt duidelijk af van wat je als lezer verwacht van een naturalistische roman. Hedwig gaat niet ten onder, is geen Eline Vere, wil de mensen helpen. Wat ook opvalt is dat Van Eeden verder wil gaan dan de louter zintuiglijke waarneming, waardoor hij zich onttrekt aan de positivistische ingesteldheid die men van een naturalistische roman zou verwachten. Van Eeden suggereert – net als Couperus deed in *De stille kracht*, roman van hetzelfde jaar – dat er een werkelijkheid bestaat die aan onze empirische ervaring ontsnapt. De duidelijke aanwezigheid van **mystiek** aan het slot van de roman zorgt ervoor dat een groot deel van de naturalistische eigenschappen (hierboven allen in *cursief*) worden geneutraliseerd door een hang naar symbolisme – een constant gegeven in het oeuvre van Van Eeden. Banaal en naast de kwestie is de knullige manier waarop het werk door Knuvelde (1952: IV, 186) wordt samenvat: “(Het gaat over – jpv) *de eenvoudige klassieke bewegingen van een vrouwenleven, tot het uiterste beproefd door zwaarmoedigheid, zonde, sensualiteit, en toch met den triomf van den Dood over den Dood.*”

Naturalistisch proza in de stijl van Tachtig is minstens nog tot 1916 in Nederland gepubliceerd geworden. Dit was onder meer het geval met J. van Oudshoorn, pseudoniem van Jan Koos Feylbrief (1876-1951) – allicht één van de meest miskende schrijvers uit de Lage Landen. Aan die miskening hebben Menno ter Braak en Edgar du Perron schuld. In *Het verhaal van de Nederlandse literatuur* (2000: III) van Freddy de Schutter komt hij in het geheel niet voor. Ton Anbeek vermeldt hem wel terloops een viertal keren zijdelings, maar

staat niet stil bij zijn werk. Mooi is dat hij tenminste aanstipt dat Van Oudshoorn één van de zeldzame schrijvers van vóór 1930 is die nog steeds wordt gelezen. Het betreft dan vooral zijn romans *Willem Mertens' levensspiegel* (1914) en *Louteringen* (1916). Ondertussen is wel het inzicht gerezen dat Van Oudshoorn de "missing link" is tussen Couperus en Vestdijk. Beide teksten vertonen onmiskenbaar naturalistische kenmerken, bijvoorbeeld door het onontloopbare fatalisme, door de levensechte haast empirisch objectieve beschrijving van de personages en door de klemtoon op de wisselwerking tussen mens en milieu. Toch is een overgang naar het **symbolisme** – eerder al vastgesteld bij Van Eeden – ook hier merkbaar. Typisch voor beide teksten is dat ze een deel van het naturalistisch *objectivisme* hebben ingeruild voor een *benadering van binnenin* zoals W.A.M. de Moor stelt. De onvolgroeide beleving van de seksualiteit, gevolg van remmingen bij de opvoeders, degradeert de mens tot een onvrij en gespleten wezen dat enkel via een zekere **mystiek** aan dit lot kan ontkomen.

c. drama – De Beweging van Tachtig is ook het begin van het moderne drama in Nederland. Een door de literaire geschiedschrijvers al te vaak vergeten baanbreker was zeker Herman Heijermans (1864-1924). Ton Anbeek bespreekt hem in het geheel niet. Garnt Stuiveling komt niet verder dan tot een opsomming van zijn werken (1958: 206). Gerard Knuvelder beperkt zich tot een opsomming van plattitudes (1952: IV, 393-395). Enkel Willem J.M.A. Asselbergs – Anton van Duinkerken (1903-1968) – staat in de *Geschiedenis van de letterkunde in Nederlanden* uitgebreid stil bij het werk van Heijermans (Baur, 1939-1952: IX, 231-236), maar dat doet hij bij zowat alle auteurs, ook bij zij die inmiddels compleet zijn vergeten geraakt. Voor de negatie van Heijermans als belangrijke moderne auteur zijn meerdere redenen. Vooreerst rekent men hem niet tot de Beweging van Tachtig, omdat hij met zijn novelle *'n Jodenstreek* (1892) debuteert in *De Gids*, niet in *De Nieuwe Gids*. Met de *Nieuwe Gidsers* ligt hij voortdurend overhoop, met "die heele zweterige klit van smarte-mensen" met hun "bladzij na bladzij smartjes, leedjes, ikkerige ikkerigheidjes". Voorts was hij net als de acht jaar jongere Israël Querido vroeg lid geworden van de SDAP, iets wat tot voor de komst van de getalenteerde dichteres Henriëtte Rold Holst van der Schalk (1869-1952) en haar bundels *Opwaartsche wegen* (1907), *De vrouw in het woud* (1912) en *Tusschen tijd en eeuwigheid* (1934), niet de meest aangewezen weg was om zich door literaire critici te laten aanvaarden. Ook haar marxistische proza, bijvoorbeeld *De held en de schare* (1920) werd door de kritiek zo goed als doodgezwegen. Verder werkte Heijermans tussen 1897 en 1901 samen met de socialistische uitgever Jan Antoon Fortuyn (1855-1940) – één van de twaalf oprichters van de SDAP – verantwoordelijk voor het maandblad *De Jonge Gids* waaraan ook Pieter van der Meer de Walcheren meewerkte. De hoop dat het de *Nieuwe Gids* kon vervangen is ijdel gebleken. Het blad kon niet rekenen op theoretici van het kaliber Willem Kloos of Albert Verwey (1865-1937), had ook geen dichter van het niveau Herman Gorter (1864-1927) in eigen rangen. Ten slotte nam men Heijermans zijn antireligieuze toneelstukken erg kwalijk. Na het drama *Allerzielen* (1905) – een conflict tussen twee katholieke priesters – werden vooral in het katholieke zuiden zijn stukken verboden. Zijn romans werden door de katholieke Kerk ook op de *index* geplaatst, dat was de lijst met verboden boeken.

Aanvankelijk stond het oeuvre van Heijermans meer onder invloed van de Noorse dramaturg Henrik Ibsen (1828-1906) – wiens stukken *Peer Gynt* (1867), *Een poppenhuis* (1879), *Spoken* (1881) en *Hedda Gabler* (1890) in Nederland hoog in aanzien stonden – dan van de Duitse toneelschrijver Gerhardt Hauptman (1862-1946) van wie enkel stukken als *Bahnwärter Thiel* (1888) en het vertaalde *Voerman Henschel* (1898) alhier bekend waren. Kortom, de jonge Heijermans stond meer onder invloed van de voorbije periodecode Realisme dan onder invloed van de periodecode van zijn tijd, het Naturalisme. Zijn eerste drama *Dora Kremer* (1893) over de vrouwenemancipatie was sterk verwant aan Ibsens *Norma eller en Politikers Kjærlighed* (1851) over het syndicalisme, maar werd door de literaire kritiek neergesabeld. Dus gaf hij zijn volgende stuk, de eenakter *Ahasverus* (1893) uit onder het pseudoniem Iwan Jelakowitch. De literaire kritiek die dacht dat het een stuk was van een authentieke Russische schrijver, beoordeelde het stuk nu wel gunstig. Een ander stuk, *Het zevende gebod* (1899) leek wel *Spoken* van Ibsen, maar nu verplaatst naar Zeeuws-Vlaan-

deren. Nog vóór de eeuwwisseling wordt de invloed van Hauptman groter en krijgen zowel zijn proza als zijn drama een naturalistische inslag.

Als naturalist – sommigen spreken liever van een *sociaal-realist* – stond Heijermans niet in de traditie van Van Deyssel, die zijn werk nochtans genegen was. Hij had lak aan alle woordkunst, en ook als prozaïst lag zijn grootste kracht in een dialoog die naadloos aansluit bij de spreektaal. Allicht is dat de reden waarom het werk van Heijermans, dat qua thematiek gedateerd aandoet, nog steeds niet echt verouderd is. Dat blijkt al vanaf zijn eerste roman *Kamertjeszonde* (1899) – een boek dat schandaal verwerkt omdat het de vrije liefde verdedigt, iets wat ongehoord was voor de nette burgerlijke samenleving. Minder overtuigend zijn zijn naturalistische romans: een verhaal in dagboekvorm over de onvoldaanheid in het huwelijk *Biecht eener schuldige* (1905) en zijn roman *Wat niet kon* (1907) over een hoertje dat de ware liefde ontdekt.

Het naturalisme van Heijermans blijft, zoals alle naturalismen, een *determinisme*, zij het nu een *sociaal-historisch determinisme*. Dat blijkt duidelijk uit zijn meesterwerk, uit het toneelstuk *Op hoop van zegen* (1900). Daarin wordt een oude werkster, weduwe Kniertje, die op zee haar man en twee zonen verloor, voor Nederlanders meteen een begrip, een beetje zoals de figuren van Dickens waren in Engeland. Ook de slagzin van het stuk, "De vis wordt duur betaald" is voor de modale Nederlander een begrip geworden. Het verwijt dat Heijermans geen naturalist zou zijn omwille van een *subjectivistische benadering* is onzin: hij probeert de intermenselijke verhoudingen binnen de klassenmaatschappij van zijn tijd wel zo *objectief* mogelijk te beschrijven. Knuvelder heeft het over "de soms nogal eenzijdige belichting van de problemen" en verwacht hier de *strijdvaardigheid* van een tekst met subjectivisme. Heijermans' personages zijn vertegenwoordigers van een bepaalde klasse en géén van ze is verantwoordelijk voor het *gelegaliseerde systeem van uitbuiting*. Als de reder Bos een drijvende doods-kist als de "Op hoop van zegen" het gat laat uitvaren – iets wat ontleend is aan *Samfundets Støtter* (1877, *Steunpilaren der maatschappij*) van Ibsen – "wel wetend hoe rot het schip is," zegt scheepsmakersknecht Simon, dan is hij niet de gewetenloze schoft die enkel uit zou zijn op schadevergoeding door de verzekeringsmaatschappij. Hierover schrijft H.H.J. de Leeuwe (1916-2006):

"Heijermans is geen tekenaar in zwart en wit. Pastoor Bronk (Allerzielen, 1905) en reder Bos (Op hoop van zegen) zijn niet zonder meer slecht, ze zijn maatschappelijk gebonden. Maar ook Kniertje (Op hoop van zegen) is niet goed zonder meer, zij is eerder een beeld van fatale berusting. (...) Heijermans is hier van een actueel motief uitgegaan (...) dat van de 'drijvende doods-kisten'. Maar hoewel het op zijn weg gelegen had er uitsluitend een fel antikapitalistisch stuk van te maken (...) heeft hij toch een eenzijdige afbeelding van het goede of het slechte vermeden. Reder Bos is een man die zich met moeite omhooggewerkt heeft en nu het verworvene niet prijs kan geven. Evenals Kniertje en de andere vissers en vissersvrouwen is hij aan een fatum onderworpen: de maatschappelijke bepaaldheid" (1980: IV, 224).

Wat Knuvelder Heijermans daarentegen wel had kunnen verwijten – maar hij doet het niet – is dat hij daarna eindeloos vastgeplakt zat aan de sociale fataliteit. In *Ora et labora* (1901) verplaatst hij de thematiek naar het platteland, in *Bloeimaand* (1903) naar de grootstad en in *Gluck auf* (1911) naar de mijnen. Zijn laatste grote naturalistische toneelstuk is *Eva Bonheur* (1916). Daarna laat hij het naturalisme los en schrijft hij sprookjes, bijvoorbeeld *De wijze kater* (1917) voor het toneel. Van de met Maurice Maeterlinck verwante *boosaardigheid* blijft niets meer over in zijn sprookjesachtige boeken als *Droomkoninkje* (1924) en *Vuurvlindertje* (1925). Met *De vliegende Hollander* (1920) duikt hij terug in de volkse overlevering van een spookschip dat voor eeuwig rond Kaap de Goede Hoop blijft varen, origineel een stuk van de Engelse schrijver van melodrama's Edward Fitzball (1792-1873), later ook herwerkt door Sir Walter Scott (1822), door Edgar Allan Poe (1833) en in 1941 door de Nederlandse schrijver Maurits Mok (1897-1989).

Met Jan de Hartog (1914-2002) is Heijermans de best bekende Nederlandse dramaturg in de wereld. *Hollands glorie* (1940), in het Engels vertaald als *Captain Jan* (1952), en

Schipper naast God (1945), vertaald als *Skipper next to God* (1946), blijven samen met *Op hoop van zegen* (1900) tot op heden de meest gespeelde stukken in Londen en New York. In de manier waarop de literaire kritiek de welstellende en in de States wonende Jan de Hartog behandelt, kan men desnoods nog een afgunstreactie zien van onderbezoldigde bijvoegselfilosofen die van mening zijn dat alles wat zo populair kan zijn nooit echt literair kan zijn. Maar zoiets kon moeilijk meespelen in het geval van Heijermans, die zijn leven lang royaal verdiende, maar uiteindelijk nooit geld had. In dat opzicht werd hij allicht enkel overtroffen door de Engelse romanschrijfster – een bestendige inspiratiebron voor Couperus – Ouida, pseudoniem van Marie Louise de la Ramée (1839-1908), die met sommige van haar *escapist novels*, bijvoorbeeld *Under two flags* (1867), fortuin verdiende, maar na een kortstondig luxueus leven aan de Italiaanse Riviera toch in de bitterste armoede stierf.

De Beweging van Tachtig is de **enige cesuur** die men met behulp van lettrometrie terugvindt in de letteren van Nederland. Ze bracht een moeizame **inhaalbeweging op de wereldliteratuur** wel in een stroomversnelling.

1.3. Cesuren in de Vlaamse letteren

TABEL 22: OPSPORING VAN CESUREN IN DE VLAAMSE LETTEREN MET STUDENTS 99 % T-TEST (periode 1771-2012)

	μ_p	σ_p	N_p	t	$t_{\square, \frac{1}{2}}$
1761-70	1,35	1,21	2		
1771-80	1,6	1,21	4	0,195	4,604
1781-90	3,53	1,21	4	1,954	3,707
1791-00	5,2	1,49	4	1,507	3,707
1801-10	7,13	4,76	4	0,670	3,707
1811-20	8,04	5,25	3	0,202	4,032
1821-30	7,33	0,39	3	0,191	4,604
1831-40	15,12	5,34	4	2,131	3,707
1841-50	23,22	18,31	4	0,736	3,707
1851-60	15,67	1,84	4	0,711	3,707
1861-70	16,08	1,15	4	0,327	3,707
1871-80	18,62	7,48	4	0,581	3,707
1881-90	24,86	7,83	4	0,998	3,707
1891-00	52,58	10,15	4	3,745	3,707
1901-10	58,84	11,36	10	0,888	3,055
1911-20	59,9	0,19	4	0,173	3,055
1921-30	65,88	12,23	5	0,862	3,499
1931-40	61,38	6,59	8	0,791	3,106
1941-50	68,09	8,87	10	1,680	2,921
1951-60	73,18	12,69	20	1,099	2,763
1961-70	79,23	11,99	12	1,290	2,750
1971-80	82,6	3,35	11	0,860	2,831
1981-90	81,41	5	10	0,614	2,861
1991-00	79,33	3,8	12	1,056	2,845
2000-12	75,81	5,64	12	1,717	2,819

Laat men in Nederland de *Einzelganger* Multatuli buiten beschouwing dan hebben moderne letteren met de Beweging van Tachtig in één ruk het literaire landschap overspoeld. In Vlaanderen loopt dat anders. In het proza is het een vrijzinnige *Einzelganger* en liberale vrijdenker, Pieter Frans van Kerckhoven (1818-1857), die elf jaar vóór Multatuli de **eerste moderne roman** schrijft: *Ziel en lichaem* (1848). Hiermee slaagt hij waarin Hendrik Conscience (1812-1883) nooit wist te slagen omdat die nooit van *imitatio* af geraakte. De roman bestaat uit twee delen en zeker niet om druktechnische redenen zoals Knuvelde vermoedde (1976: 137). Het eerste deel is dat van de romantische fantastiek waar het hoofdpersonage, Fredrik een waslijst van *mirabilia* beleeft die zijn empirisch ingestelde vriend Frans wel aanschouwt, doch zonder erin echt te geloven. In het eerste deel sterft de door Frederik bewonderde mentor en musicus Wolfgang. Diezelfde Wolfgang wijdde hem in in de wonderen van de *occulte wereld*. Hij ziet nog dagelijks zijn overleden geliefde, Lydia.

Als Wolfgang sterft is het Lydia die hem komt halen. Op het einde van het eerste deel wordt de achtergelaten Frederik ernstig ziek, vreest de lezer dat hij zal sterven, maar weer is het de vreemde, reeds lang overleden Lydia die hem van de dood redt. In het tweede deel wint de mystiek het van de fantastische romantiek. De vele wonderen uit het eerste deel zijn niet verdwenen maar worden zeldzamer. Deel II handelt niet meer over het occulte, wel over de *surprises de l'amour*, niet in de zin van de 17de eeuwse komedies, maar in de zin van van het ware mysterie van de liefde. Frederik wordt verliefd op een vrouw die Elisa heet, maar die in alles lijkt op een reïncarnatie van de mysterieuze Lydia uit deel I. Bijna terzelfder tijd wordt zijn zuster Clotilde verliefd op de erg nuchtere Frans. Frederik is echter nog niet genezen, en de inderhaast bijgeroepen dokter, de bekendste arts uit Düsseldorf, vreest dat hij deze nieuwe ziekteaanval niet zal overleven. Maar zoals Lydia hem van de dood redde in deel I is het nu Elisa die hem redt: *"Eensklaps tot bij den Kranken snellende, sloeg zij hare armen om zijn, hoofd en riep op hartscheurenden toon: 'Frederik! lieve Frederik! mijn Frederik!' Alsof die woorden eene electrieke kracht bezeten hadden, zag men eensklaps het lichaam des zieken door eene rilling geschokt worden; zijne oogen ontsloten zich en, het meisje tussen zijne armen klemmende, sprak hij: 'Wat is er, Elisa?'..."*

Is Elisa Lydia? Van Kerckhoven houdt de lezer tot het einde in spanning, maar beantwoordt de vraag niet. De wonderbaarlijke genezing die Elisa bewerkstelligde kan niet beletten dat Frederik, tot grote ongerustheid van zijn vriend Frans, én lichaaamlijk én psychisch achteruit gaat, ook al heeft Frederik het gevoel van niet vermits hij mijmert: *"Er is eene grondige verandering in mijn lichaam geschied. Mijn geest is kalmer dan hij ooit geweest is en mijne ziel is wel even vurig, doch meer bedaard geworden. O! de toekomst lacht mij thans liefderijk tegen; er is een scheidspaal tusschen mijnen vorigen levenstijd en het toekomstige gesteld en de verandering zal ons voordelig wezen. De droomerijen zullen voortaan minder uitwerksel op mijnen geest hebben en mijn gevoel kan daardoor slechts veredeld worden..."* Kort na zijn huwelijk met Elysa sterft Frederik toch. Zij weigert hem te volgen in de dood, weet dat ze hem zal terugzien in een soort goddeloos hiernamaals, geschetst naar een model van Emmanuel Swedenborg (1784). Paul Pelckmans (1988: 60n) vermoedt dat Van Kerckhoven Swedenborg heeft ontmoet na een doorreis door de Antwerpse Scheldepolders, waarvan verslag in *Eene ontmoeting* (1849). Bij zijn beschrijving van het hiernamaals vermeldt Van Kerckhoven Swedenborg trouwens uitdrukkelijk.

Van de literaire geschiedschrijvers van vóór 1990 is Knuvelder de enige die blijkbaar inzag dat *Ziel en lichaam*, ondanks een oudbollig aandoend taalgebruik, de eerste moderne roman van de Lage Landen was. Wat een verschil met René F. Lissens (1953: 56) die niet verder komt dan tot een nietszeggende opmerking *"Behoudens kritiek schrijft hij onbelangrijke gedichten en toneelstukken, voorts opgezweept Italiaanse verhalen en pessimistische zedenkundige romans (...)* In zijn Antwerpse zedenschets *'De koopmanskerk'* (1843), de spiritistische roman *'Ziel en lichaam'* (1848) en de briefroman *'Liefde'* (1851) worden ultraromantische neigingen en de ongebreidelde verbeelding af en toe in toom gehouden door een streven naar realisme (...)". Maar het kan nog erger: Freddy de Schutter slaagt erin *Het verhaal van de Nederlandse literatuur* (2000) te vertellen zonder ook maar met één woord te reppen over de schrijver van de eerste moderne roman in onze letteren. Bert Brouwers (1971: 158) leest *Ziel en lichaam* als een evasieroman midden het jaar 1848 als zowat heel Europa in brand staat na een reeks arbeidersrevoluties. Van enige beïnvloeding door de grootmeesteres van evasieromans, Ouida, vind ik geen spoor terug. Zo er al buitenlandse invloed is geweest was dat mogelijk door E.T.A. Hoffmann (1776-1822) of Charles Nodier (1780-1844), al betwijfelt de Antwerpse hoogleraar Pelckmans (°1953) dit (1988: 57).

School heeft Van Kerckhoven niet gemaakt. Daarvoor was *Ziel en lichaam* te intellectualistisch voor een breed lezerspubliek en behoorde hij als vrijzinnige niet tot de katholieke machtszuil die in Vlaanderen het literaire leven beheerste. De receptie van het werk bleef dan ook ondermaats. Heel anders vergaat het de dichters Guido Gezelle (1830-1899) en Albrecht Rodenbach (1856-1880). Zij schrijven, in puur romantische traditie, inderdaad de eerste moderne poëzie van de Lage Landen, Gezelle met zijn *Gedichten, gezangen en*

gebeden (1862) meer dan twintig jaar vóór Willem Kloos en Herman Gorter. School maakt geen van beiden, Gezelle omwille van zijn voortdurende ruzie met liberale "ongelovigen", Rodenbach omwille van zijn door Hugo Verriest (1840-1922) postume inlijving in de conservatieve Vlaamse Beweging. Dit alles impliceert dat de eerste moderne letteren in Vlaanderen níét voor enige cesuur zorgen. Die breuk komt pas later, tussen 1891 en 1900, en wordt – soms ten onrechte – gelinkt aan het tijdschrift *Van Nu en Straks* (1893-1894 en 1896-1901). Sterk in tegenstelling tot *De Nieuwe Gids* in Nederland ontbreekt het de schrijvers verenigd rond het blad aan enig esthetisch programma. Voor individualisme en *l'art pour l'art* is er geen plaats. Men zoekt via gemeenschapskunst erkenning op de internationale scène: men denke aan de leuze van August Vermeylen (1872-1945), Vlaming zijn om Europeër te worden. Voorts is het blad gekant tegen naturalistisch proza, maar zal de grootste vernieuwing in het proza wel komen van Vlaamse naturalistische romans.

a. poëzie – De weemoedige Karel van de Woestijne (1878-1929), redacteur bij *Van Nu en Straks II*, brak met de religieus geladen romantische poëzie van Guido Gezelle en zocht aansluiting bij het Franse Symbolisme, later bij het Impressionisme: twee subcodes van het Estheticisme (1891-1910). Zijn poëzie mist spontaneïteit, is zwaar op de hand, klinkt vaak al te doordacht, maar is ontegensprekelijk modern. Op jonge leeftijd geschreven blijft *Het vaderhuis* (1903) allicht nog zijn beste bijdrage tot de lyriek. Zijn proza is zwaar gedateerd en gekunsteld. Ten bewijze de aanhef van zijn novelle *De boer die sterft* (1918): "*Een oude boer lag te sterven. Op de voutkamer, in de zure lucht, stond zijn bed. De dag ging al naar den avond, en die boer lag, uit de diepte van zijn kaf-zak, onder de sargie die grauw en groezelig was, te kijken. In de sargie haakten zijne donkere knekelvingeren, en hij merkte het een oogenblikje, en dacht: 'Daar, ik maak al mijnen pak'. Maar hij keek, de vlakke glazerigheid zijner oogen boven de geel-gespannen huid zijner juk-beenderen, en niets bewoog over zijn voorhoofd of aan de zwarte inzakking van zijn mond. Hij zag de hoge sponde, en daarachter zijn geel kasken met de Lieve-Vrouw erop en de kommekes. De muren waren blauw-gevekt van zilt en de roode tegels van den grond vochtig in hunne hoeken. Hij had allang geene vrouw meer, en zijne kinderen waren allen weg. Nu kwam er van tijd tot tijd een oud wijf, Daar dacht hij ook aan, terwijl hij naar zijn kasken keek, en dan naar den stoel. 'De stoel staat scheef', dacht hij. Hij zag dat het late licht in richelkens lag over de biezen der zate. Toen voelde hij wat koude aan zijn schouder. Waar bleef het wijf nu? Hij deed geen moeite om wat dieper onder de deken te komen. Hij wist wel dat hij te sterven lag.*" Echt school heeft Van de Woestijne niet gemaakt.

Pol de Mont (1857-1931) is met impressionistische poëzie als dichter zijn eigen weg gegaan en kan gezien worden als de *missing link* tussen Gezelle en Van de Woestijne. Met *Fladderende vlinders* (1885) en *Claribella* (1893) schreef hij al lang voor Van de Woestijne sensualistische en moderne poëzie in eenvoudige versjes die later door Alfred Hegenscheidt zullen worden gehegeld. De volgende moderne dichter, de krankzinnig gestorven Prosper van Langendonck (1862-1920), sluit aan bij de romantiek van Gezelle en niet bij het symbolisch impressionisme van Van de Woestijne. Als kampioen-roddelaar onder de would-be literaire geschiedschrijvers, kan Freddy de Schutter het niet nalaten erop te hameren dat Van Langendonck seksueel impotent was, net alsof dit iets met zijn poëzie te maken had (2000: 180-181).

b. proza – Net als in Nederland is het Naturalisme de voedingsbodem voor de eerste moderne letteren sedert Van Kerckhoven. De aanzet is aarzelend, niet direct een voorbeeld van belletrise, maar wel robuust. Het begint bij Ed(uardus) Anseele (1856-1938), een gewezen Gentse letterzetter en oprichter van de socialistische krant *Vooruit* in 1884. Hij is goed vertrouwd met het werk van Zola en geeft diens roman *Germinal* zelfs in vertaling en in feuilletonvorm uit in zijn krant. Als jong romancier gebruikt hij de techniek van de gebroeders Goncourt: hij kiest een persoon die hij kent, hier *in casu* de socialistische pionier Emiel Moyson (1838-1868) en schetst een natuurgetrouw beeld van zijn leven. Dat doet hij in zijn debuutroman *Voor 't volk geofferd* (1881). Het erfelijk determinisme blijft hier ondergeschikt aan het sociaal determinisme. De ruwe werkelijkheidsgetrouwe dialogen, de

afkeer van de kleinburgerlijke samenleving en de aangewende wetenschappelijke documentatie pointeren inderdaad in de richting van het Franse Naturalisme. Hier is de imitatio nog te groot om van een moderne roman te kunnen spreken. Ook zijn tweede roman *De omwenteling van 1830* is in hetzelfde bedje ziek. In maart-april 1886 komt het tot een reeks bloedige stakingen in de Waalse industriebekkens – stakingen die een stempel zullen drukken op zijn verdere literaire carrière. Als hij tussen 27 en 29 maart een oproep doet tot de familieleden van de militairen in Wallonië niet op stakende arbeiders te schieten en in dezelfde redevoering koning Leopold II een “volksmoordenaar” noemt, wordt hij op 4 juni door het Assisenhof van Oost-Vlaanderen wegens “aanzetting tot passieve weerstand” tot zes maanden gevangenisstraf veroordeeld (Luyckx, 1985: I, 189-190). Vanaf nu beperkt Anseele zich tot een objectief journalistiek relaas van feiten. Zo ontstaat het essay *De algemeene werkstaking* (1888). Het boek kent zo’n succes dat Anseele, die steeds nauwer bij de politiek betrokken geraakt, vanaf nu enkel nog politiek geëngageerde teksten publiceert. Tussen 1918 en 1927 schopt hij het een paar keer tot socialistisch minister, maar aan moderne literatuur is hij nooit geraakt. Ook Gustaaf Vermeersch (1877-1924), een autodidact en treincontroleur, slaagt daar niet in. Daarvoor is zijn taalbeheersing te gebrekkig, de opbouw van zijn romans te zwak. In zijn tweedelige romans *De last* (1904) en *Mannenwetten* (1905) – twee grauwe naturalistische schetsen – domineert seksuele obsessie een onbeduidend en ziekelijk (erfelijk belast) hoofdpersonage.

Vlaanderens voornaamste naturalist, de liberale industrieel en kasteelheer Cyriel Buysse (1859-1932), slaagt in datgene waar Anseele en Vermeersch faalden. Hij is de eerste om na Van Kerckhoven modern proza te schrijven. Hij is redacteur bij *Van Nu en Straks I* maar wordt, na een ongelukkig interview in *De Amsterdammer* waarbij hij de flamiganten hekel, door zijn mederedacteuren gewantrouwd. Ton Anbeek (1990: 17) heeft mooi schrijven “*Couperus mag dan een groter psycholoog zijn, het werk van Buysse bezit een frisheid die men bij geen noorderling zal terugvinden*”, in het bekrompen Vlaanderen krijgt hij zelden een faire behandeling omwille van zijn literaire capaciteiten en de historische rol die hij in de Vlaamse letteren heeft gespeeld. Tot diep in de jaren 1950 bleef het de gewoonte de literaire verdiensten van Buysse te minimaliseren omdat hij tegen het geloof in schreef. Typisch is de houding van Marnix Gijsen in *De literatuur in Zuid-Nederland sedert 1830* (1940). Net als Knuvelder kan hij niets over de auteur kwijt als die niet doorstoot naar hogere mystiek-religieuze regionen. Gijsen begint met het Buysse kwalijk te nemen dat hij de leugens van Conscience niet heeft voortgezet: “*Het landschap bevolkt door zachtaardige ernstige boeren, beminnelijke en vrome boerinnen, het zoete Vlaamse Arcadia dat Conscience had verdwijnt met Buysse*” (1940: 48). Voorts: “*Buysse schilderde de Vlaamse boeren met een onthutsende waarachtigheid*”, vooral “*Het achterlijk karakter van de Vlaamse bevolking*” en van “*den verboersten landadel*” (1940: 49). Want “*Stijlkwaliteiten bezit hij haast niet, in tegenstelling met wat bij de andere Van Nu en Straksers het geval was. Hij schrijft een povere taal, zonder enig plastisch vermogen*” (1940: 48-49). De oorzaak van dat alles: “*Zijn werk heeft geen monumentaal karakter, hogere geestelijke noden zijn Buysse vreemd gebleven*” (1940: 50). Het ongenoegen met het werk van Buysse heeft echter een diepere oorzaak: “*Hij nam een anti-sociale en hooghartige houding aan tegenover de Vlaamse Beweging, wat hem vervreemde van de idealistische strevingen zijner mederedacteuren*” (1940: 48). Dus toch het wantrouwen veroorzaakt door het *Amsterdammer* interview. Maar hoeveel milder is één van die mederedacteuren niet: de gewezen anarchist August Vermeylen als hij schrijft:

“Partijdig is Buysse allerm minst geweest, wat men ook beweren moge: van dat volk heeft hij de taaie kracht gezien, den gullen levenslust, het diepe gemoed, de dromerigheid en den hartstocht, maar daarnaast ook de verstomping en de bekrompenheid, de blinde drift, de verdierlijking. Niet alleen het weidsche Vlaanderen der boomen en weiden en blonde oogsten, maar het Vlaanderen van de lange werkuren en de schrale loonen, van ‘hard labour’ en zweet en jenever, het ellendige Vlaanderen van hen die met gekromden rug de heerschappij ondergaan van die meesters: den pastoor, den kasteelheer-grondbe-

zitter, den fabrieksbaas, doch hier en daar hun schuwe onderworpenheid beginnen af te schudden, met een nieuwen durf in hun felle knuisten" (1923: 104).

Buyse mag dan al de eerste Vlaming zijn geweest die een stapel moderne literaire teksten schreef, waardering van hooggeleerde hoogleraren als Bernard Kemp en René Lissens kreeg hij niet. Steeds weer jammerden ze over een werk zonder geestelijke diepgang. Tegenover hun studenten willen ze liefst mijnheer de baron – Buyse werd inderdaad door de koning geadeld – niet al te hard negeren, al is het duidelijk dat ze moeite moeten doen om er toch wat bladzijden met holle fraseologie over te vullen, bijvoorbeeld B.F. van Vlieden (pseudoniem van Bernard Kemp) als hij het heeft over het naturalisme dat "ontstaat uit de symbiose van realiteit en kunstenaar" (1969: 44-46), of Lissens die Buyse rangschikt onder "Naturalisme en heimatkunst" (1942: 129-131) net als was dit geen *contradictio in adjectio*. En dan is er nog de meest haatdragende, de grootste kwezel onder de literaire critici, Julius Persyn (1978-1933) met zijn *Aesthetische verantwoordingen* (1925) "*In dankbare trouw*" opgedragen aan Monseigneur Mercier, "*mijn Leuvenschen leraar, den Neo-Thomistischen Meester, kweeker en leider van veel Katholieke Vlaamsche denkende jeugd, den lateren Kerkvoogd, den grooten Kardinaal, Aartsbisschop van Mechelen*" (1925: 7). Deze naar wierrook en hosties ruikende kwijllap presteert het voorwaar te schrijven: "*Buyse beschrijft een Europese diersoort die we niet kennen.*" Voorts is er de terughoudendheid van een echte literatuurminnaar als Eugeen de Bock die zich eerst bijna moet verontschuldigen alvorens te zeggen dat hij het proza van Buyse waardeert. Met de omzichtigheid van een stroper bereidt hij het vijandige terrein voor: dat ongodsdienstige van Buyse, neen brave mensen, laten we niet overdrijven want ziet: "*Hij accepteert het volk met zijn godsdienst en zijn pastoors: er komen verschillende sympatieke pastoors in zijn boeken voor*" (1958: 169). Dus laat de brave De Bock niets onverlet om "*effectief aan te tonen*" dat Buyse feitelijk helemaal niet anticlerikaal was (1958: 170) om pas daarna, met het schaamrood op de wangen, te fluisteren: eigenlijk een knap auteur, die Buyse.

Waar Nederland zijn baanbrekende schrijvers eert en daarmee de cesuur van Tachtig in de verf zet, negeert Vlaanderen die baanbrekende schrijvers en wordt de cesuur van Van Nu en Straks onder de mat van onverdraagzaamheid geschoven. Daarin is Freddy de Schutter als gelegenheids literair geschiedschrijver het verst gegaan: noch Pieter Frans van Kerckhoven, noch Cyriel Buyse wil hij kennen.³¹

Bekijkt men dus de sociale achtergronden waartegen Buyse zijn romans en toneelstukken schrijft, dan kan men moeilijk anders dan concluderen dat ze van een grote durf getuigen. Reeds bij zijn eerste roman *Het recht van de sterkste* (1893), waarin Maria, een wonder van fatsoenlijkheid, eerst door de widders wordt verkracht, daarna compleet wordt gedomineerd door een brutale echtgenoot, schildert hij het Vlaanderen van zijn tijd in zijn hele achterlijkheid. Met de nauwlettendheid van een natuurvorser weet hij de economische en maatschappelijke noden van dit Vlaanderen haarfijn bloot te leggen in *'n Leeuw van Vlaanderen* (1890). Volkomen in tegenstelling tot de oorspronkelijke pasteibakker en boer die Streuvels was, is Buyse een "beschaafd" mens: hij heeft zeven jaar in de Verenigde Staten doorgebracht, woont tijdens de wintermaanden in hetzelfde Den Haag van Couperus, maar is niet te beroerd om uren met zijn pachters te gaan praten "teneinde ze beter te kunnen bestuderen en beschrijven". Een toneelstuk als *Het gezin van Paemel* (1903), geschreven in het dialect van de boeren, is het resultaat van dergelijke observatie. Er gaat minstens evenveel strijdzaamheid van uit als van *Die Weber* (1892) van Gerhart Hauptman of van *Op hoop van zegen* (1900) van Herman Heijermans. Wel zorgt het *tellurische element* ervoor dat we hier

³¹ De Schutter, die zichzelf belachelijk maakte met zijn puur amateuristische aanpak van de Middeleeuwen in deel 1 van zijn *Het verhaal van de Nederlandse literatuur* (2000), slaagt er niet enkel in om in deel 2 de eerste moderne roman van de Lage Landen onbesproken te laten, in deel 3 vindt hij het nodeloos ook maar het geringste werk van Buyse te bespreken. Met zichtbaar genot plaatst hij Virginie Loveling boven Buyse als hij instemmend schrijft: "*In 1896 kende de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde haar prijzen toe; Virginie Loveling kreeg de bekroning voor haar roman Een dure eed. Buyse moest genoegen nemen met een vermelding omdat men hem volgens het verslag met 'zijne gulden pen' 'in den lasrer' ziet 'modderen'.*" (2000: III, 180-181).

voor een eigen variant op het naturalisme staan. In zijn later werk, vanaf *Het leven van Rozeke van Dalen* (1906), wordt Buysse milder en verdwijnen stilaan de Vlaams naturalistische trekken. Tegen dan is hij al voorbijgestoken door het prozaïsche grootmeesterschap van Streuvels.

Navolging krijgt de naturalist Buysse in de korte roman *Wrakken* van de autodidact Emmanuel de Bom (1868-1953), één van de redacteurs van *Van Nu en Straks*. Daarin schetst hij een grauw beeld van de desolate havenstad die Antwerpen geworden is. Het is het verhaal van Elly, een ongehuwde moeder, die er twee minnaars op nahoudt, een jongen uit de betere stand met wie een huwelijk uitgesloten is, en een Deense matroos die zoals zowat alle personages in de roman getuigt van een compleet gemis aan wilskracht. Elly houdt beide mannen aan het lijntje, maar verlooft zich wel stiekem met de matroos. Als diens schip de haven uitvaart gooit ze haar verlovingsring in het water, zonder dat de auteur zijn lezer vertelt of Elly nu al dan niet zal terugkeren naar Richard, de jongen uit de betere kringen. Origineel is inderdaad dat De Bom werkt met meerdere vertelperspectieven waarbij elk van de drie hoofdpersonen een deel van het verhaal vertelt.

Ander modern proza schrijft de oprichter van *Van Nu en Straks* en eeuwige twijfelaar August Vermeylen (1872-1945) met de korte roman *De wandelende Jood* (1906), nu niet beïnvloed door het naturalisme maar eerder door een soort utopisch socialisme à la Claude Henri de Saint-Simon (1760-1865). Hoofdpersoonage is Ahasverus, de soldaat die Jezus een beker water weigerde tijdens zijn kruisweg. Als straf voor die weigering moet hij eendeloos blijven wandelen. Het verhaal wordt een Odyssee naar de waarheid die Ahasverus noch in de hemel noch in de hel vindt, maar wel op aarde tussen de mensen. Voor het eerst in zijn leven, in solidariteit met de mensen, doet hij handenarbeid bij het bouwen van een dijk. Hij leert er zijn geliefde kennen met wie hij de wereld gaat verkennen: vanaf nu is wandelen geen straf meer maar een voortdurende ontdekkingstocht. Vermeylen mist echter het episch talent om een groot verhaal te schrijven: hij raakt verstrikt in de utopische doolhof waar eerder al Saint-Simon nooit de uiteindelijke uitweg vond.

Episch talent, in overvloed, vindt men bij Streuvels. Het is Van de Woestijne geweest die de romancier Stijn Streuvels (1871-1969) de raad gaf zijn eerste pennevruchten op te sturen naar *Van Nu en Straks*. De moeder van Streuvels was een zuster van Guido Gezelle, wat niet belette dat de pastoor van Avelgem zijn parochianen waarschuwde geen werk van Streuvels te lezen. Hoewel Streuvels slechts twee naturalistische romans schreef, *Dodendans* (1901) en *De werkman* (1916) nam hij van de naturalisten hun *determinisme* van de *fataliteit* over. Het noodlot van de mens schuilt in de geweldige natuur, bron van vruchtbaarheid, grillig en uiteindelijk verpletterend. Streuvels is voor de Vlaamse letteren wat Couperus was voor de Nederlandse letteren: een monument. Vanaf zijn eerste verhalen, *Lenteleven* (1899), *Langs de wegen* (1902) en *Minnehandel* (1904) staat de fataliteit van het bestaan centraal. In *Langs de wegen* is dat een paardenknecht die de boerderij verlaat, een eigen zaak opstart, trouwt, kinderen krijgt, maar uiteindelijk van mislukking tot mislukking gaat als eerst zijn vrouw hem verlaat, daarna zijn kinderen hem uitlachen, hij have en goed verliest, om aan het slot als bedelaar terug te keren naar de hoeve die hij destijds verliet. Met *De vlasschaard* (1907) bereikt Streuvels een eerste hoogtepunt in een monumentaal oeuvre dat hij, gespreid over meer dan een halve eeuw, bijeschrijft.

c. drama – Het is Cyriel Buysse geweest die met zijn *Het gezin van Paemel* de Van Nu en Straksers de weg gewezen heeft naar het moderne drama. Op de weg naar moderniteit in het drama denkt de agnost Alfred Hegenscheidt (1866-1964), een Brusselaar die ooit doctoreerde in de natuurwetenschappen, dat hij voor de grote vernieuwing zorgt. Zijn in Zwitserland in verzen geschreven toneelstuk *Starkadd* (1897) verschijnt in afleveringen in *Van Nu en Straks* en wordt door de mederedacteurs meteen opgehemeld als gold het een stuk geschreven door de Vlaamse Shakespeare. En ja, hoor, de personages zijn zo weggeplukt uit het repertoire van Shakespeare, maar het geheel is zo oubollig en zo voorspelbaar dat je hier onmogelijk van modern toneel kunt spreken. Het intrige is opgebouwd rond

het 10de eeuwse hof van de oude Deense koning Froth. Starkadd is een Viking, een skald die als krijgsheer de koning ter hulp snelt en verliefd wordt op diens dochter Helga. Tijdens zijn afwezigheid (een krijgstoct naar Friesland) verleidt de hoveling Seamund de koningsdochter en maakt hij kroonprins Ingel wijs dat Starkadd uit is op de troon. Daarop vermoordt de kroonprins zijn vader en bestijgt de troon. Bij de terugkeer van zijn krijgstoct treft Starkadd een compleet veranderd hof en verneemt hij wat er is gebeurd. Na een feestmaal zingt de skald in overdreven termen de lof op de vermoorde koning Froth, niet zonder eerst de hofichter – een persiflage op Pol de Mont – om zijn weinig verheven liefdesliedjes belachelijk te hebben gemaakt. Daarna komt het tot een gevecht waarbij Ingel wordt gedood en Seamund door Starkadd met een harp de schedel wordt ingeslagen. Geheel tot inkeer gekomen werpt Helga zich aan de voeten van de skald, maar in plaats van haar te huwen en de troon te bestijgen, verlaat de Viking voorgoed Denemarken, want er is maar één trouwe bruid, de eindeloze oceaan. Het stuk wordt nog tot in de jaren 1960 opgevoerd maar is zozeer een reïncarnatie van shakespeariaanse personages dat het thuishoort in de preromantiek, niet in de moderne letteren. Het zal dus wachten zijn op Herman Teirlinck (1879-1967) alvorens de modernisering van het Vlaamse drama volop kan starten.

De periode 1891-1900 is de enige duidelijke cesuur in de Vlaamse letteren die, net als de Nederlandse letteren, aan een voortdurende inhaalbeweging bezig zijn. *Van Nu en Straks* heeft voor een serieuze boost in die inhaalbeweging gezorgd.

1.4. Cesuren in de Friese letteren

**TABEL 23: OPSPORING VAN CESUREN IN DE FRIESE LETTEREN MET STUDENTS
99 % T-TEST (periode 1771-2012)**

	M_p	σ_p	N_p	t	$t_{\alpha, \frac{1}{2}}$
1761-70	0,00	0,00	0	-	-
1771-80	1,18	1,11	3	geen	63,657
1781-90	1,51	0,00	1	geen	9,925
1791-00	3,38	0,00	1	geen	geen
1801-10	3,38	0,00	1	geen	geen
1811-20	3,33	0,00	1	geen	geen
1821-30	3,63	0,84	4	geen	5,841
1831-40	4,01	1,36	4	0,18	3,707
1841-50	6,85	2,63	4	0,82	3,707
1851-60	15,31	21,54	4	1,17	3,707
1861-70	6,73	8,02	4	0,67	3,707
1871-80	9,81	2,24	4	1,20	3,707
1881-90	16,60	6,71	4	1,06	3,707
1891-00	20,99	21,00	4	0,35	3,707
1901-10	24,12	5,53	4	0,55	3,707
1911-20	24,88	4,94	4	0,14	3,707
1921-30	28,86	2,38	4	1,24	3,707
1931-40	30,12	2,93	4	0,34	3,707
1941-50	56,39	8,42	5	3,75	3,499
1951-60	57,18	9,51	4	0,09	3,499
1961-70	59,32	11,21	7	0,28	3,250
1971-80	59,71	9,31	6	0,04	3,106
1981-90	63,02	11,68	8	0,35	3,055
1991-00	71,18	11,68	8	0,73	2,977
2000-12	69,33	10,85	8	0,17	2,977

De sociale dynamiek die in Amsterdam, Rotterdam of Den Haag begin van de jaren 1880 een revolutionaire literaire beweging op gang brengt, blijft in Friesland compleet afwezig. De provincie deelt niet in de investeringsgolf die zich over het grootste deel van Nederland verspreidt, evenmin in de schuchter stijgende welvaart. Terwijl in de rest van Nederland het reële loon stijgt, neemt in Friesland tussen 1870 en 1895 de armoede toe. In 1890 bijvoorbeeld verdient een ongeschoold *Midlumerarbeider* amper *f* 300 per jaar (Kalma, 1973: 528) tegen *f* 498 in een doorsnee kleine Nederlandse stad en *f* 600 per jaar in een grote Nederlandse stad (Van Tijn, 1988b: 195). Nog dramatischer is de toestand van de

overgrote meerderheid van *landarbeiders* die het met een jaarinkomen van *f* 230 moeten stellen en met de *seizoenarbeiders* die amper *f* 180 per jaar verdienen. Friesland is tijdens de bloeijaren van Tachtig veruit de armste provincie van Nederland. De gevolgen daarvan zijn (1) een uittocht van de bevolking naar het buitenland – tussen 1880 en 1910 weken 20.440 Friezen uit (Kalma, 1973: 515), (2) een uittocht naar de rijkere provincies in Nederland, (3) een erg ongunstig klimaat voor kandidaat-investeerders gezien de forse inplanting van misnoegde socialisten in de steden en in de vakbonden, en (4) een groot fatalisme bij de plattelandsbevolking.

In 1889 werken amper 3.614 personen van de 335.500 Friezen in de industrie. Dat is amper 3.5 % van een beroepsbevolking van 103.257 Friezen (Kalma, 1973: 504-505) tegen 23 % in heel Nederland. De collectieve voorzieningen van gas, water en elektriciteit ontbreken, vooral in de Wouden. De spoorwegverbindingen zijn ronduit slecht en de wegverbindingen met het hinterland moeilijk. Ondanks de erg lage lonen blijven investeerders weg. De grootste bedrijven als Douwe Egberts, Jaarsma uit Sneek, Twijnstra uit Akkrum en Van der Ploeg uit Grouw trekken zelfs naar vestigingsplaatsen buiten Nederland. Het duurt minstens nog tot een eind na 1900 alvorens, behoudens in de Wouden, minimale nutsvoorzieningen voorhanden zijn. Voorts zorgt de gestegen vraag naar steenkool naar een ineenstorting van de turfproductie, waardoor 3.700 arbeidsplaatsen, van hoofdzakelijk seizoenarbeiders, verloren gaan. De economie blijft uitgesproken agrarisch met boter als voornaamste exportproduct. Met 61 % van de boterproducenten die land pachten is de evolutie van de pacht prijzen tussen 1820 en 1880 catastrofaal. Van 1820 tot 1855 kwam de pacht prijs van één hectare weiland nog overeen met de prijs van een kwart vat boter (*f* 40). In 1880 schommelt de pacht prijs al rond de *f* 98, terwijl de boter prijs *f* 57 bedraagt. Tegen 1900 zijn de pacht prijzen wel weer gezakt tot *f* 61, maar de boter prijzen tot *f* 47. Het zal trouwens nog duren tot na Wereldoorlog I alvorens de boter prijzen weer stijgen tot boven de pacht prijzen (Kalma, 1973: 495, zie grafiek).

Het algemeen sociaal-economische beeld van Friesland voor de periode 1870-1910 ziet er dus uit als volgt: een achterlijk gebied, nauwelijks geïndustrialiseerd, dat hoofdzakelijk leeft van de opbrengsten van agrarische producten en waar grootgrondbezitters door hun veel te hoge pacht prijzen de slagader van de Friese economie hebben getroffen. De meerderheid van de plattelandsbevolking leeft onder de armoedegrens. De sterke inplanting van afgescheiden christelijk gereformeerden en andere dolerenden zorgt ervoor dat op het platteland de boerenbevolking volledig in de wurggreep van de Kerk zit. De sociale dissensus wordt er met religieuze middelen onderdrukt. In de steden daarentegen, waar progressieve jongeren zich goed bewust zijn van de achterstalling tegenover de rest van Nederland gaat alle aandacht naar de politieke strijd, naar de verwezenlijking van het algemeen stemrecht en naar de inplanting van de socialistische beweging. De schaarse financiële middelen waarover de revolterende jongeren beschikken laten hen niet toe eigen uitgeverijen op te richten die voor iets anders zouden kunnen worden gebruikt dan voor *politieke propaganda*. Het Naturalisme, dat zowel in Vlaanderen als in de rest van Nederland voor een duidelijke cesuur in de letteren zorgde krijgt in Friesland geen kansen. Iedere literatuur die afwijkt van het *plattelandspatroon*, dus van de sjabloonmatige volkse *heimatkunst* waarin de heersende ellende wordt verbloemd en waarbij hooguit de draak wordt gestoken met het gestegen jeneververbruik, krijgt, als ze beperkt wordt gehouden tot **volksschrijverij**, geen ademruimte tot vernieuwing (Riemersma, 1984: *passim*). Sociaal **dysfunctionele literatuur** als die van het Naturalisme is in Friesland enkel mogelijk als de auteur zijn werk laat uitgeven in eigen beheer. Voor de rest zijn er (bescheiden) mogelijkheden voor het theater, maar enkel in de steden. Hier verzet het *Kristlik Frysk Selskip* zich vanaf 1908 tegen "de zedenverwildering" van de naturalistische schrijvers in de nieuwe stijl. Zola, Hauptman en zelfs Hermann Sudermann (1857-1928) zijn er satan in persoon, oproerkraaiers en verdervers van de jeugd.

Maar ook in Friesland zal, ondanks alle tegenkanting, een laattijdig naturalisme voor het eerste moderne proza en voor het eerste moderne drama zorgen, evenwel zonder tot enige cesuur te leiden omdat de "durvers" geen navolging kregen. In het proza schrijft de onderwijzer Sake Knijlles Feitsma (1850-1918) met *Ut 'e modder fen e' maetskippij* (1893)

de eerste moderne roman. Hier primeert het sociaal determinisme van een grauwe en verpletterende armoede. Net als voor zijn tweedelige, nog onevenwichtige *Fen earder en letter* (1890-1891), vindt hij voor zijn werk geen uitgever. Hiemee zorgt hij voor een grotere vernieuwing dan zijn individualistische voorloper Hjerre Gerrits van der Veen (1816-1887) deed met zijn knappe sleutelroman *De Kaertlizzer, In stoarje der 19e ieu* (1854) – een werk dat sommigen, onder wie Anne Wadman, (niet geheel terecht) beschouwen als het oudste moderne proza uit de Friese letteren.

Het toneel in de steden ontsnapt aan de sociale controle van het in 1908 opgerichte *Kristlik Frysk Selskip*. Hier poogt Sybren Valkema (1850-1921) met *Ut frije leafde* modern toneel te schrijven, maar wat hij ervan bakt is een bijzonder zwakke voorloper van Heijermans' latere *Kamertjeszonde*. Al even teleurstellend zijn de naturalistische tendensstukken van Ibeltsje Kaastra-Bakker (1866-1923) waarin armen en hulpbehoevenden steeds de centrale figuren zijn zoals in *Ald en earm* (1908), *'t Genadebrea* (1909) en *Driuwende wrakken* (1911). Dat laatste stuk ruikt naar plagiaat en lijkt eerder op een Friese hertaling van Heijermans' *Op hoop van zegen*. Beter vergaat het een naar Friesland uitgeweken Amsterdammer, Rudolf Wilhelm Canne (1870-1931) die erin slaagde drie naturalistische en maatschappijkritische stukken te laten opvoeren: *Libbenstriid* (1905), *Yn dunjende djipte* (1908) en *It njuggende gebod* (1912). Canne is echter al te zeer een parnassien om zich behoorlijk te kunnen uitdrukken in naturalistische stijl. Pas als hij kiest voor een impressionistische benadering, als met *Dêr wier ries...* (1916) slaagt hij erin modern toneel te schrijven.

De grote vernieuwer van het Friese toneel, en de eerste die erin slaagt moderne drama's te schrijven is Yme Christiaans Schuitmaker (1877-1961). Ondanks minder zuiver literair talent dan Canne schrijft hij levensechte drama's met authentiek klinkende dialogen. *Neist elkaer* (1908) en *Skyn* (1910) zijn allicht de sterkste naturalistische stukken van Schuitmaker al zijn ze duidelijk beïnvloed door resp. *Het poppenhuis* (*Et Dukkehjem*, 1879) en *De steunpilaren van de maatschappij* (*Samfundets Støtter*, 1877) van Ibsen. De dialogen zijn echter rauwer, de taal rechtstreekser maar armer. De armoede van het Friese proletariaat wordt er scherp en zonder franje opgevoerd. Maar eerder al schreef Schuitmaker met *Op wylde wegen* (1906), een stuk dat handelt over armoede en jenever, een eerste modern toneelstuk.³² Stukken als *For yens neiste* (1903), *Frij* (1909), *Lysbet* (1912, over een vereenzaamde vrijgezel) en het antimilitaristische *Ljocht* (1930) bezorgen hem de naam van de "Fryske Heijermans", wat eigenlijk fel overdreven is. Zijn stukken horen thuis in de categorie "opvoedende volksstukken". De schildering is er, in tegenstelling tot Heijermans, al te vaak "zwart/wit" en de personages degraderen snel tot karikaturen. Het meeste werk van Schuitmaker is thans doodgewoon onspeelbaar geworden, omdat het al te nadrukkelijk verwijst naar lokale toestanden, die de huidige toeschouwer niet meer kent. Finaal zijn de minst verouderde stukken die waar Schuitmaker het naturalisme heeft laten varen, bijvoorbeeld de eenakter *Ropping* (1923) en *De sang fan 'e tiid* (1917), waarin een aantal milde stemmingsbeelden worden opgeroepen die aanleunen bij het impressionisme.

Na deze korte oprisping keert de Friese literatuur terug tot datgene wat ze voorheen altijd is geweest, tot *folksskriuwerij*. In 1925 lijkt er even een kans te zijn op een cesuur als Douwe Kalma (1896-1953), met in zijn spoor een aantal medestrijders, revolte predikt:

"De Friese volksschrijverij kreeg in 1925 plotseling felle bestrijders. Een groep jonge dichters, onder aanvoering van Douwe Kalma, verweet het Selskip foar Fryske tael en Skriftekennisse een te beperkte blik. Er moesten verbanden met de buitenlandse literatuur worden gelegd. 'Fryslân en de wrâld' (...) werd de leus van deze zogenaamde Jong-Friezen. Een groot deel van de bestaande literatuur werd aan genadeloze kritiek onderworpen. Jan fan 'e Gaastmaer (pseudoniem van Jan Jelles Hof), door sommigen als de grootste dichter geroemd, werd door Kalma een bombasticus genoemd. Hof, een bekwame taalkundige en een verdienstelijk journalist en schrijver, viel op zijn beurt de Jong-Friezen fel aan. De Jong-Friezen waren ambitieus. Ze wilden niet alleen de

³² In 1938 maakt Schuitmaker er een gewijzigde versie van onder de titel *It Antwird*.

literatuur vernieuwen, maar de Friese beweging veel groter geeskracht geven. Douwe Kalma (...) heeft in ieder geval zèlf voor een groot deel aan die eisen voldaan (Terpstra, 1991: 36-37).

Van de plannen tot een internationaal georiënteerde Friese literatuur komt niets terecht. Het *Kristlik Frysk Selskip* (KFS) vindt dat die Friese literatuur zijn volks karakter moet behouden. Waar het *Ald Selskip* op zijn minst nog vocht voor de introductie van het Fries onderwijs is het KFS al blij als de kerkdiensten in de Friese taal kunnen worden gehouden. Het in 1915 opgerichte *Jongfryske Mienskip* van Kalma, met *Frisia* als tijdschrift, is veel te klein om tegen een machtszuil als het *Kristlik Frysk Selskip*, met *Yn ús eigen Tael* als orgaan³³, te kunnen opboksen. Bovendien komt het nog in opspraak als één van de leden, Douwe Hermans Kiestra (1899-1970), tijdens de oorlog collaboreert met de Duitsers en toetreedt tot de SS.³⁴ Hierdoor komt de hele Friese beweging kort na de oorlog bij een aantal Friese burgers in een kwaad daglicht te staan. Dat is onder meer het geval de Herenveense kantonrechter S.R. Wolthers, zelf een Fries, die in 1948 twee Friese melkboeren veroordeelde omdat ze op hun bussen "molk" en "sûpe" hadden geschreven in plaats van "melk" en "karnemelk". In 1951 weigerde dezelfde Wolthers een Friese veearts zich in het Fries te verdedigen voor een verkeersovertreding, een *fait divers* dat kwaad bloed zette bij de schrijver Fedde Schurer, hoofdredacteur van de *Heerenveense Koerier* die in zijn krant Wolthers betichtte van een "kinderachtig, beledigend en treiterend optreden", wat dan weer niet gesmaakt werd door weinig Friesminnende soortgenoten van Wolthers die Schurer meteen aanklaagden voor belediging van de zetelende magistratuur. Het kostte hem een voorwaardelijke gevangenisstraf van veertien dagen en 150 gulden boete. Dit leidde op de procesdag tot massaal protest dat door de politie werd beantwoord met het waterkanon en het neerknuppelen van een aantal protesteers. Deze overreactie staat ondertussen in de Friese geschiedenis bekend als *Kneppelfreed*, knuppelvrijdag (Van den Berg en Van Oostendorp, 2012: ongenummerde bladzijde).

³³ De onvoorwaardelijke pacifist Fedde Schurer (1898-1988), die later, van 1956 tot 1963 voor de Partij van de Arbeid in de Tweede Kamer zou zetelen, na in 1936 nog voor de Christelijke Democratische Unie in de Provinciale Staten van Noord-Holland te hebben gezeteld, debuteerde in 1920 nog in *Yn ús eigen Tael*.

³⁴ "Friesland. Steeds meer raakte Kiestra in rechts-radicaal vaarwater, vermoedelijk onder invloed van de kandidaat-notaris J.M. van der Goot, die beschouwd kan worden als de voornaamste nationaal-socialistische ideoloog in Friesland. Bij een conflict in de Jongfryske Mienskip tussen Kalma en Van der Goot, in 1932, koos Kiestra partij voor de laatste. Een aantal jaren beheersten zij beiden de Mienskip, totdat Kalma in 1937 opnieuw het pleit won. In december 1938 richtten Kiestra en Van der Goot daarom een Fries partijtje op, de Fryske Folkspartij (FFP). Kiestra werd voorzitter en redacteur van het partijblad *It Fryske Folk*, later *Frysk Folksblêd* geheten. Veel aanhang kregen ze niet. Zij noemden zich geen nationaal-socialisten, maar nationaal-naturalisten, omdat zij uitgingen van een nieuwheidse verering van het natuurlijke leven. Zijn christelijk geloof, dat altijd al ondogmatisch van karakter was geweest, liet Kiestra in deze fase van zijn leven vallen. (...) Na de Duitse inval koos Kiestra onomwonden voor collaboratie met de bezetter. De FFP formuleerde een nieuw programma, waarin de eis van politieke autonomie voor Friesland werd gesteld en nog sterkere aansluiting werd gezocht bij het Duitse nationaal-socialisme. Op 21 februari 1941 richtte Kiestra met G.J. Ruiter, lid van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) en later directeur-generaal van de Landbouw, de Fryske Rie op, als overkoepelend orgaan van alle pro-Duitse Friese nationalisten. De FFP werd daarom opgeheven. In mei 1941 werd de Fryske Rie door de SS-leiding ondergeschikt gemaakt aan de vereniging Saxo-Frisia, die onder leiding stond van de Nederlandse SS'er prof. J.M.N. Kapteyn. Deze laatste moest niets hebben van het Friese nationalisme, omdat hij uit was op de geleidelijke annexatie van Friesland en de Saksische provincies bij het Derde Rijk. Kiestra daarentegen wilde wel de SS-ideologie accepteren - hij werd begunstigend lid van de Nederlandse SS -, maar slechts op voorwaarde dat de positie van het Fries in onderwijs en bestuur zou worden verstevigd. Tussen Kapteyn en Kiestra brak al gauw een hevige competentiestrijd uit, die jarenlang zou voortduren. In september 1943 werd hij uit de SS gestoten. Hij had namelijk geweigerd de eed op Hitler af te leggen, met als argument dat dit hem - typerend voor zijn godsdienstig opportunisme - als doopsgezinde niet was toegestaan. In januari 1944 trad hij af als voorzitter van de Fryske Rie, die daarop door de leiding van de Nederlandse SS werd ontbonden. Van een breuk met het nationaal-socialisme was evenwel geen sprake. Kiestra bleef lid van de NSB, waarbij hij zich in april 1942 had aangesloten. Verder trad hij op als leider van Volk en Bodem, een onderafdeling van de Nederlandsche Landstand in Friesland. Na de oorlog werd Kiestra veroordeeld tot twee en een half jaar internering. De Eereraad voor de Letterkunde legde hem een publikatieverbod op van vijf jaar, wat hij ontdukte door onder het pseudoniem D. van Wieren in 1946 de dichtbundel *Sinne* op 'e triesek te publiceren. Hierin verwerkte hij zijn ervaringen in interneringskampen te Sondel en te Luttelgeest. In gevangenschap voltooide hij ook de berijming van Salomo's Spreuken. Kiestra zou overigens spoedig weer geaccepteerd worden in de kring van Friese schrijvers, en kreeg zo de mogelijkheid te publiceren in het maandblad *De Tsjerne* en in de *Leeuwarder Courant*" (Zondergeld, 2012).

Uiteindelijk zal de **cesuur** in de Friese letteren er toch komen, kort na het einde van W.O. II. Een aantal factoren hebben daartoe bijgedragen. Al kort na de W.O. I komt er in Friesland dan eindelijk een industrialiseringsproces op gang. Door de laattijdigheid ervan zijn een aantal industrietakken ten dode opgeschreven. Zo is het aantal scheepswerven tussen 1874 en 1910 gedaald van 122 naar 10. Friese scheepsbouwers die bleven zweren bij de ambachtelijke aanpak van houten schepen zijn tegen 1940 compleet uit de markt geconcentreerd door bedrijven uit Zuid-Holland (Verkuylen, 1992: 178). Ook de steenbakkerijen verdwenen de één na de andere omdat er werd vastgehouden aan het arbeidintensieve handvormen en werd afgezien van mechanisering. Voor de eeuwwisseling was er slechts één steenbakkerij van de 34 die al met een stoommachine werkte, terwijl in Groningen dit het geval was bij tweederden van de concurrenten (Verkuylen, 1992: 178-180). Een ander slachtoffer van de te laat doorgevoerde investeringen was de wolweverij die compleet verdween. Een grote stap voorwaarts was de verplaatsing van de boterproductie van de boerderij naar de fabriek. Hierdoor groeide de fabriekmatige boterproductie van 2 miljoen kilo in 1890 naar 11 miljoen kilo in 1910 en naar 50 miljoen kilo in 1940. Dit alles vergde een industriële productie van beukenhouten botervaten die de Grouster *houtjesfabryk* voor haar rekening nam. De mechanisering van de landbouw gaat gepaard met de opkomst van talrijke machinebouwkundige bedrijven in Friesland. Maar de parel aan de kroon van het geïndustrialiseerd geraakte Friesland blijft uiteraard de Douwe Egberts fabriek in Joure waar in 1895 twee tot vijf mensen in de koffiebranderij werkten, maar in 1947 al 300 (en in 1969 1500 in Joure en Drachten). Ondertussen werd buiten Friesland, in Utrecht, een tweede fabriek gebouwd goed voor 200 arbeidsplaatsen in 1947 (Verkuylen, 1992: 181-183). De industrialisatiegolf van 1920-1940 zorgde voor 17.500 arbeidsplaatsen in de industrie (waarvan een kwart in de zuivelnijverheid), goed voor 13 % van de beroepsbevolking (31 % in heel Nederland). Ondanks de economische crisis die in 1930 het land overspoelde was het grootste deel van de armoede verdwenen en de achterstand op de rest van Nederland gedeeltelijk ingehaald. Na de oorlog volgt dan een tweede grootschalige investeringsgolf, nu beter gecoördineerd dankzij de oprichting op 1 mei 1946 van het ETIF (Economisch Technologisch Instituut Friesland). Pas nu wordt er gewerkt aan de ontsluiting van de Wouden door het aanleggen van tien industrieterreinen en een nieuw wegennetwerk, waarbij 16.000 nieuwe arbeidsplaatsen worden geschapen.

Het *verbeterd economisch klimaat* en de wegwerking van de armoede leidt ertoe dat de Kerk een deel van haar sociale controle over de maatschappij verliest. Friesland is trouwens de provincie in Nederland met het hoogste percentage onkerkelijken: 23.5 % buitenkerkelijken in 1947 tegen 17.4 % in heel Nederland (Breuker, 1992: 344). Twee andere factoren zullen kort na de oorlog een cesuur in de Friese letteren (trouwens de enige in de periode 1771-2012) mogelijk maken. In 1937 haalt de Friese beweging een ernstige slag thuis: wat tot dan toe verboden was – het *geven van lessen in het Fries* – wordt nu eindelijk toegelaten. Hierdoor kan bij jongeren het besef rijzen dat het Fries helemaal geen boers dialect is, maar weldegelijk een taal zoals het Nederlands, Engels, Duits of Frans.

"Het jaar 1937 was voor de bevordering van het Fries belangrijk. De Eerste Kamer aanvaardde een wetwijziging: 'Daar waar naast de Nederlandse taal een streektaal in levend gebruik is, kan onder lezen en Nederlandse taal enige kennis van die streektaal inbegrepen zijn.' Het was voorzichtig uitgedrukt, maar de wetwijziging maakte het in ieder geval mogelijk het Fries in het onderwijs in te voeren. En vóór 1938 was dat nog absoluut verboden, ondanks het streven van het provinciebestuur. Het zou sterk uitgedrukt zijn als men zei, dat heel Friesland enthousiast was over de nieuwe mogelijkheid. Integendeel, veel onderwijzers en ouders waren er tegen. Ze vonden het best dat de Friezen Fries spraken, maar ze moesten niet overdrijven" (Terpstra, 1991: 43).

"In een onderwijsalmanak uit het begin van de vorige eeuw werd met betrekking tot het gebruik van de Friese taal in school overigens een niet al te vrolijke toon gezet: 'Aan alle onderwijzers ten plattenlande, moet ik eenen anderen en allernoodzakelijksten raad geven, namelijk deze: om toch vooral in de scholen het vriesch boers niet te gedogen.' In de twintigste eeuw probeerde de Friese Beweging er iets aan te doen. En al bleek hun strijd tegen de invloed van Nederlandse radio en televisie vaak een strijd tegen de bier-

kaai, juist in het onderwijs hadden taalpropagandisten succes. Aan hun pleidooi voor onderwijs in het Fries werd door de regering tegemoet gekomen. In 1937 werd hiervoor in de wet ruimte gemaakt en nog geen twintig jaar later werd al op 215 van de 540 scholen Friese les gegeven" (Jensma, 1992: 145-146).

Een derde en laatste element dat zeker een rol heeft gespeeld in de naoorlogse cesuur in de Friese letteren is de oprichting geweest van het progressieve literaire tijdschrift *De Tsjerne* in 1946. "Tsjerne" betekent ton, meer in het bijzonder die welke gebruikt wordt bij het karnen, dat is het proces waarbij melk en boter van elkaar worden gescheiden. Want dat is net de bedoeling van het tijdschrift dat zich enkel wil bezighouden met "hogere" of avantgardeliteratuur van overal ter wereld, terwijl de traditionele literatuur – vaak lectuur, geen literatuur – wordt overgelaten aan de dagbladrecensenten en aan de *Kristlik Fryske Folksbibleteek* (KFFB), de enige boekenclub in Friesland, die ook een gratis boekenblad uitgeeft: *de Fleanende Krie*. De KFFB is voorstander van een moraliserende streekliteratuur waar de typische Friese plattelandsroman model voor staat. Daarbij is er geregeld een botsing ontstaan met de redactie van *De Tsjerne* dat voorstander is van avantgardistische literatuur. Het hoeft nauwelijks betoog dat de omschrijving "moraliserend" er in werkelijkheid op neerkomt dat het in de schoot van de KFFB niet om moderne letteren zal gaan, omdat het moraliserende een overblijfsel is uit de traditionele, d.i. niet moderne letteren, zoals ten tijde van de Verlichting en de Preromantiek (twee subcodes van het Classicisme) het geval was.³⁵ Over die voortdurende botsingen schrijft Trinus Riemersma (1984: 75-76):

"Na verschillende botsingen tussen de voorstanders van een avantgardistische literatuur en die van een moraliserende streekliteratuur, is er een soort van wapenstilstandsovereenkomst gesloten, die gebaseerd is op de valse oppositie van vorm en inhoud. De afspraak – die realiter natuurlijk niet zo gemaakt is – bestond uit twee delen: a) werken met een bepaald niveau en met literaire pretenties mogen alleen op hun esthetische waarden worden beoordeeld en niet op hun morele of ethische waarden; b) werken die voor bepaalde lezersgroepen belangrijk zijn vanwege hun moraliserende of didactische inhoud, mogen best uitgegeven en verspreid worden, mits ze geen aanspraak maken op de waarde-aanduiding 'literair' als esthetische categorie. Zo hebben we in Friesland twee literaturen naast elkaar gekregen, de officiële met literaire tijdschriften, interviews, polemieken, provinciale prijzen, enzovoort, en daarnaast, en los ervan, een tweede literatuur, die van de KFFB, met auteurs- en lezersbijeenkomsten alleen voor 'eigen publiek', met eigen literaire prijzen, interviews met eigen auteurs in het eigen orgaan, met aanbiedingen van eerste exemplaren van werken aan prominente figuren, enzovoort."

Hiermee zat en zit de Friese literatuur in een andere positie dan de Vlaamse ten tijde van de strijd tegen de verfransing. Vlaamse literatuur was niet direct afhankelijk van de Vlaamse beweging. Friese literatuur is dat wel. Friese literatuur lijkt onlosmakelijk verbonden met de Friese beweging. Riemersma merkt op:

"Je loopt wanneer je de Friese literatuurgeschiedenis bestudeert telkens weer tegen de Friese beweging aan. Literatuur en beweging lijken onlosmakelijk verbonden. De voornaamste activiteit van de beweging was steeds de taalstrijd, en waar Friese literatuur voornamelijk werd gewaardeerd als taalpropaganda, konden literatuur en beweging als een eenheid worden beschouwd" (1984: 265)

³⁵ Op haar website schrijft de KFFB: "De KFFB, de Kristlik Fryske Folks Bibleteek is de iennichste Fryske boekeklub. Wy binne in feriening mei in goed 1500 leden. Wy jouwe alle jierren op syn minst trije boeken út. Al ús boeken binne skreaun yn it Frysk. Dizze boeken binne ek te krijen yn de boekhannel en yn de biblioteken. Foar leden wurde se foar de heale winkelpriis thúsbesoarge. Dêrfoar hoege jo net yn Fryslân te wenjen; wy ferstjoere boeken nei adressen bûten Fryslân, mar ek nei it bûtenlân. De leden krije der ek noch in boekekrante, de Fleanende Krie, fergees by. Wat foar boeken jout de KFFB út? Wy jouwe benammen folkslektuer út. In tal fan ús boeken spilet yn Fryslân, en hat in histoaryske eftergrûn, mar benammen de lêste jierren wurde ek boeken publisearre dy't hjoeddeiske tema's behannelje. De KFFB jout net allinnich romans út, mar ek koarte ferhalebondels en berneboeken. Der wurde ekstra boeken útgjûn dy't de leden mei koarting krije kinne."

"Je zou in de literatuurgeschiedenis meer dan tot nu toe het geval is geweest literatuur en beweging moeten scheiden. Niet om daarna de bewegingselementen te elimineren, maar om na te gaan hoe de verhouding in de opeenvolgende perioden is geweest. De literatuur is soms hoofdzakelijk een bewegingsaangelegenheid, terwijl ze in andere perioden meer buiten de beweging om lijkt te ontwikkelen. Literatuur en beweging hebben daarbij ieder hun eigen aantrekkingskracht. Sommige auteurs komen via de Friese beweging tot de keuze van het Fries als literair medium; anderen daarentegen hebben plezier in het hanteren van het Fries, maar door de beweging voelen ze zich niet aangesproken" (1984: 270).

Tegen de Friese beweging ageren door te weigeren nog langer brave plattelandsromans te schrijven en te opteren voor avantgardeliteratuur lijkt zinloos omdat de Friese lezer van zijn auteurs verwacht dat ze niet "onfries" zullen schrijven. Friese literatuur moet de lezer in zijn identiteit van Fries bevestigen. Friese literatuur dient in die zin om het oude en vertrouwde te bewaren: de wereld waarin men als kind heeft geleefd, een beeld van het ideale en volmaakte leven. "*De Friese literatuur dient als de 'mooie kamer' van grootmoeder, waarin men antiquiteiten uitstalt en laat bewonderen*", schrijft Riemersma (1984: 77). Als de gevormde Friese lezer avantgardeliteratuur wil lezen, dan opteert hij voor literatuur in een andere taal dan het eigen Fries.

Er was, kort na de oorlog, dus wel moed nodig om te doen wat Anne Wadman (1919-1997) deed, namelijk om als individualist te breken met de traditie van de Friese beweging en resoluut voor avantgardeliteratuur te kiezen. Daarbij wist hij zich gesteund door een aantal mederedacteuren van *De Tsjerne*, ondermeer door de gewezen verzetsstrijder Marten Sikkema (1918-2005), door de gewezen weerstander en dichter Freark Dam (1924-2002), en door de erg eigenzinnige dichter Sjoerd Spanninga (1906-1985). In zijn roman *Fioele en faem* (1948) doet hij drie dingen die absoluut *not done* zijn: (1) hij schrijft in een nieuw soort Fries, (2) hij vertikt het zijn boek te laten uitgeven door één van de Friese uitgevers die enkel oog hebben voor plattelandsromans, maar wendt zich prompt tot De Arbeiderspers in Amsterdam en (3) hij gebruikt niet Friesland, welintegendeel Amsterdam als achtergrond. Het boek werd nog tijdens de oorlog geschreven, volgens Joke Corporaal tussen februari en mei 1943 (2009: 125). Hij correspondeerde erover met verschillende Friese schrijvers, ondermeer met Fedde Schurer, Gerrit Borgers, André Scholten en Douwe Tamminga, maar geen van ze leek echt onder de indruk omdat het zo'n *on-fries* boek leek.

Het is overduidelijk dat *Fioele en faem* een sterk autobiografische roman is waar het hoofdpersonage, de amateur-violonist, de 28-jarige kantoorklerk Jeen Joukes Offringa, een bijna perfecte doorslag is van Wadman himself. Wadman leerde al op jonge leeftijd viool spelen en was tijdens de oorlog violonist in verschillende bandjes. Zelf is hij uit Langweer in Friesland meerdere keren naar Amsterdam afgezakt waar hij het kroegenleven goed kende. Op het ogenblik dat hij de roman schreef had hij een geestesdodend baantje waarbij hij in oorlogstijd bedelingsbonnen moest uitschrijven. Bij de beoordeling van de tekst zijn al die persoonlijke gegevens evenwel niet relevant. Wat van belang is, is dat Wadman een beroep doet op de modernistische techniek van de *monologue intérieure* en dat hij als schrijver helemaal met zijn tijd mee is. Hij schrijft niet enkel een moderne roman, maar het is meteen ook een **modernistische roman**, en dit in Friesland waar de literatuur tot dan toe meerdere periodescodes ten achter liep. Met het boek laat hij *De kaertlizzer* (1854) van Van der Veen en *Ut 'e modder fen e' maetskippij* (1893) van Feitsma – tot dan toe de meest innoverende teksten uit de Friese letteren – qua vernieuwing duidelijk achter zich. Hij kent *De kaertlizzer* trouwens uitstekend, vermits hij er een proefschrift over schreef. Hij bewonderde de experimentele structuur van Van der Veens sleutelroman en schatte die – zeer terecht – eindeloos hoger in dan de gecanoniseerde *Rimen en Teltsjes* van de bruorren Halbertsma, werk dat hij "kinderspel" noemde.

Twijfelend of hij al dan niet beroepsmuzikant wil worden is Jeen Joukes Offringa vanuit zijn Friese dorp naar de grootstad afgereisd. Daar woont hij in een verstikkend pensionnetje dat

tien keer erger is dan dat wat Willem Elsschot in *Villa des Roses* (1916) zoveel eerder beschreef. Hij werkt er op een muf kantoor in een beklemmend klimaat, waar hij in existentialistische zin (invloed van Sartre) mijmert over de zin van het leven. Jeen Joukes is het prototype van de *loser* die 's nachts in de grootstad van kroeg tot kroeg trekt om er als amateur viool te spelen en er de moderne jazz leert kennen waarvoor zijn viool weinig geschikt is. Op vrouwen maakt hij met zijn viool bijzonder weinig indruk. Hij is de antiheld bij uitstek, de fameuze *labbekak* die we later in bijna alle van zijn achttien romans zullen aantreffen. Waar de Friese lezer van de auteur verwacht dat hij het leven op de boerenbuiten in vergelijking met dat in de hoofdstad zal verheerlijken, stelt Wadman zijn lezer meteen teleur. Het laat Jeen Joukes onverschillig waar hij is, nergens voelt hij zich thuis. Dat hij aan het slot, na drie maanden Amsterdam naar Friesland terugkeert is niet omdat het in Friesland beter zou zijn, enkel om de mislukking van het hoofdpersonage beter tot uiting te laten komen. Joke Corporaal besluit: "*De enige boodschap die het boek bevatte is dat de mens door zijn onvermogen altijd tekortschiet. Wadman wilde een tegengewicht bieden aan de boerenromans (...) die hij een blamage voor de Friese literatuur vond*" (2009: 122). Het zal nog vijf jaar duren alvorens de roman wordt gepubliceerd, net voor het verschijnen van *De avonden* van Reve. Het boek mist misschien de zwierige maar bombastische volzinnen van Reve, maar blijft toch een mijlpaal in de literatuurgeschiedenis van de Lage Landen omdat het er één van de vroegste modernistische teksten blijft, veeleer in het spoor van Vestdijk dan in dit van Reve. Zelf was Wadman weinig opgetogen over zijn eigen tekst zoals zal blijken uit een aantal brieven (Corporaal, 2009: 119).

Nog tijdens de oorlog, allicht in 1944, schrijft Wadman de tweedelige roman *Trombône* die hij – na een aanvaring met de breedsprakerige en eeuwig moraliserende Jan Piebenga – in Friesland niet uitgegeven krijgt. Piebenga had de mogelijke uitgevers immers getipt dat het werk niet paste in de Friese literatuur omdat een christelijk-positieve boodschap er geheel in ontbrak. Daarop probeert Wadman het werk te plaatsen bij de Arbeiderspers in Amsterdam, maar daar vindt men het niet commercieel genoeg, allicht omwille van de lange passages over jazzmuziek (Wadman componeerde zelf jazzmuziek). Uiteindelijk zal Ype Poortinga het in feuilletonvorm uitbrengen in *Frysk en Frij*, evenwel na grondig "opkuiswerk" waarbij erotische scènes werden geschrapt, vloekwoorden werden "verbeterd", enzovoort. De originele tekst bevindt zich in de collectie *Tresoar*. [Voor het decoderen en deconstrueren kon worden gewerkt met fotokopies die Wadman mij in Drachten bezorgde.] *Trombône* is het verhaal van een derderangsjournalist van een provinciale krant, ene Rein Boomsma. Die krijgt op een dag bezoek van een deftig heerschap, de aan lager wal geraakte operazanger Van Wemeldinge uit Den Haag. Die stelt hem voor een muzieschool op te richten voor jazz- en dansmuziek. Boomsma droomt wel heel even van succes tot hij erachter komt dat Van Wemeldinge als zigeunerartiest een fameuze oplichter is. De dialogen in het boek zijn soms al te langdradig, zeker als het de beschouwingen over jazzmuziek betreft. Toch heeft ook deze (nooit in boekvorm verschenen) tekst alle ingrediënten in zich om van een modernistische roman te kunnen spreken.

Een jaar na *Fioele en faem* publiceert Wadman zijn 44 bladzijden tellende novelle *Reedridder* (1949), geïllustreerd door zijn zuster Martha. Het is een verhaal in de ik-vorm, niet zonder ironie geschreven, waar de verteller opnieuw een antiheld is, een *labbekak*. Hij lijdt duidelijk aan een minderwaardigheidscomplex dat verband houdt met het feit dat hij – een Fries! – zeer slecht kan schaatsen, iets waarvoor hij tijdens zijn schooltijd door kameraadjes meer dan eens werd uitgelachen. Ook zijn relaties met vrouwen draaien steeds weer op een fiasco uit, tot hij de sportieve Hyke ontmoet en er zich mee verlooft. Dan blijkt dat ze een schaatskampioene is, zodat ook die relatie snel spaak loopt als ze hoort dat hij niet eens kan schaatsen. Ze wordt kort daarna verliefd op een echte sportman, een tenniskampioen. De ik-persoon, die in het verhaal geen naam heeft, probeert zijn ellende te vergeten bij een hoer. Het verhaal eindigt met een trouwbericht van het sportieve duo.

Echt doorbreken doet Wadman pas met zijn roman *Smearlappen* (1963) die – wat voor die tijd een unicum was – liefst zes herdrukken beleeft in amper twee jaar. Ook komen er twee her-

drukken van de Nederlandse vertaling en komt er een Duitse vertaling. Hoofdpersoon is Eelkje, een voor onnozel versleten dochter van de hereboer Lyklama Taconis. Ze groeit op in een liefdeloos gezin en in een hardvochtige omgeving waar de mannen haar minachten, de zeer christelijke bovenmeester inclusief. Haar vader lijkt in niets geïnteresseerd tenzij in de stamboom van zijn familie. Ze vlucht in een geïdealiseerde droomwereld waar ze het willige prooi wordt van een aantal voorbijtrekkende baggerlieden, een bende smeerlappen, die haar verkrachten. Wadman deinst er niet voor terug – wat alweer nieuw is in de Friese letteren – om de seksuele scènes expliciet te beschrijven. Eelkje geraakt zwanger maar is dolgelukkig als één van de baggerlieden al dan niet uit liefde bereid is het vaderschap op zich te nemen. Ze droomt van een huwelijk, maar de vader weigert. Hij wil liever een onwettige nazaat omdat de stamboom op die manier kan worden voortgezet. In die zin is hij, die zijn dochter haar hoop op een sprankel geluk de kop indrukt, de grootste smeerlap van allemaal. In Friesland wordt het boek, dat het niveau haalt van de werken van Mulisch, Hermans of Reve, als *onzedig* afgekraakt omwille van de erotische scènes. Hiertegen verdedigt Wadman zich hardnekkig :

“Veel brave mensen willen graag de romantische idylle van het keurige en zedige Friesland bewaren, dat voor hen een (verloren) paradijsje is – zeg maar het paradijsje-aan-de-poel van Marten Baersma. En het eigenaardige is, dat sommigen onder die mensen de seksuele openhartigheid van Claus, Mulisch, Vinkenoog, Vaandrager en Wolkers zonder ergernis aannemen (...), maar voor de Friese lettertuin de seksuele deuren willen dicht houden – nee, niet helemaal, want sommige consequenties van de seksualiteit, overspel en buitenechtelijke geboorten bijvoorbeeld, zijn allang literair gemeengoed, dus wel de consequenties, niet de feiten zelf. Dàt moeten we hier niet hebben...” (Riemersma, 1984: 77-78).

Wadman is dé grote vernieuwer van de Friese letteren geweest, hij heeft de inhaalbeweging met een forse ruk opgekrikt. Toch hebben maar weinigen het lef gehad hem op zijn weg van de vernieuwing te volgen. Het betreft dan Trinus Riemersma (die hem als vernieuwer nog zou overtreffen), G. Willem Abma (°1942), de schrijfsters Hylkje Goïnga (1930-2001) en Jetske Bilker (°1960) en een man van het eerste uur, ooit redacteur van *De Tsjerne*, Durk van der Ploeg (°1930). Bekijkt men in Tabel 24 de 50 meest innoverende literaire teksten uit een lijst van 280 gedecodeerde en gedeconstrueerde Friese teksten dan valt het op dat de 24 hoogst scorende teksten allen van de hand van Wadman en de vijf overigen zijn. Het heeft ze niet belet om met zijn zessen het niveau van een kleine literatuur op te trekken tot een respectabel percentage van het niveau van de wereldliteratuur.

Bij deze maak ik van de gelegenheid gebruik om er op te wijzen dat ik eigenlijk bijzonder slecht geplaatst was om Friese teksten te decoderen en te deconstrueren. De gesproken taal versta ik met heel veel moeite en de geschreven taal doet me om de haverklap naar een woordenboek grijpen. Het ligt voor de hand dat op die manier veel gebruikte taalcodes aan mijn aandacht zijn ontsnapt. Al in 1978 ben ik verliefd geworden op Friese letteren. Vanaf dit jaar tot 1990 had ik de gewoonte om met mijn tweede vrouw en met mijn toen nog enig kind ieder Paasverlof voor twee weken te logeren op het domein Lauswolt in Beesterzwaag, toen nog een hotel met een gouden vlaggetje in de fameuze *Relais et Château*. Daar ontmoette ik het eerste jaar al Anne Wadman, later ook nog een paar keer de gecontesteerde schrijver Adriaan Veenema met vrouw en dochters, enkele jaren vóór hij zelfmoord pleegde. Wadman heeft mij geholpen bij de samenstelling van de lijst van Friese werken, eerst tot en met 1978, dan jaarlijks aangevuld tot 1995. Ook bracht hij mij in contact met Trinus Riemersma die ik een paar keer bij hem thuis ben gaan opzoeken in Franeker. Beiden betoonden een grote interesse in mijn lettrometrische benadering van de Friese letteren. Riemersma heeft er ooit voor gezorgd dat mijn voorlopige resultaten op een dubbele bladzijde werden gepubliceerd in de *Leeuwarder Courant*. Ik ben hem en Wadman oneindig dankbaar voor de vele hulp die ze me hebben gegeven toen ik passages in teksten verkeerd of slecht verstond. Vanaf 2009 heb ik Friese teksten zonder hulp moeten decoderen. De resultaten daarvan zijn zeker een stuk minder betrouwbaar dan die van teksten die ik besprak met Wadman of Riemersma.

TABEL 24: DE 50 MEEST INNOVERENDE TEKSTEN VAN DE FRIESE LETTEREN

1	Trinus Riemersma	1938-2011	FR	2009	<i>De acht foar achten trein</i>	85,42
2	Trinus Riemersma	1938-2011	FR	1984	<i>De reade bwarre</i>	85,20
3	Anne Wadman	1919-1997	FR	1963	<i>Smearlappen</i>	80,08
4	Trinus Riemersma	1938-2011	FR	2008	<i>De fûgel</i>	79,84
5	Trinus Riemersma	1938-2011	FR	2004	<i>De nije Sineeske muorre</i>	78,15
6	Anne Wadman	1919-1997	FR	1991	<i>De fearren fan de wikel</i>	75,55
7	Trinus Riemersma	1938-2011	FR	1999	<i>Nei de klap</i>	74,96
8	G. Willem Abma	°1942	FR	1986	<i>De oantaasting</i>	74,21
9	Durk van der Ploeg	°1930	FR	2007	<i>It himelsk oerwurk</i>	72,24
10	Trinus Riemersma	1938-2011	FR	1981	<i>De skjintme vurt ferbwôlgwôdde</i>	72,06
11	Trinus Riemersma	1938-2011	FR	1974	<i>Myksomatoze</i>	70,79
12	Trinus Riemersma	1938-2011	FR	1974	<i>Jest yn 'e Ardinnen</i>	70,55
13	Trinus Riemersma	1938-2011	FR	1998	<i>Toate-los</i>	69,64
14	Trinus Riemersma	1938-2011	FR	1998	<i>Bretagne libre</i>	68,41
15	Trinus Riemersma	1938-2011	FR	1968	<i>De hite simmer</i>	68,26
16	Jetske Bilker	°1960	FR	1997	<i>In nacht fan hûs</i>	67,34
17	Hylkje Goïnga	1930-2001	FR	1992	<i>Nei it park</i>	66,81
18	Anne Wadman	1919-1997	FR	1960	<i>Yn 'e lytse loege</i>	65,13
19	Anne Wadman	1919-1997	FR	1948	<i>Fioele en faem</i>	62,20
20	Anne Wadman	1919-1997	FR	1949	<i>Reedridder</i>	61,67
21	Jetske Bilker	°1960	FR	1988	<i>Imitaasjelear</i>	60,91
22	G. Willem Abma	°1942	FR	1986	<i>De roekkat</i>	60,20
23	Hylkje Goïnga	1930-2001	FR	1998	<i>Myn seigneurs</i>	60,15
24	Durk van der Ploeg	°1930	FR	2010	<i>De kjeld fan it noarden</i>	60,11
25	Willem Tjerkstra	°1943	FR	2005	<i>Dokslepers</i>	59,97
26	Durk van der Ploeg	°1930	FR	2012	<i>De Belvédère</i>	59,68
27	Eppie Dam	°1953	FR	1973	<i>In apel fan ljocht</i>	59,44
28	Froukje Postma	°1988	FR	2007	<i>Maitydsskildering</i>	59,20
29	Anne Wadman	1919-1997	FR	1994	<i>In okse nei de slachtbank</i>	58,89
30	Anne Wadman	1919-1997	FR	1949	<i>Trombône</i> (onuitgegeven 'roman' bij <i>Tresoar</i>)	58,67
31	Sipke de Schiffart	°1959	FR	2012	<i>Wat it is om bang te wêzen</i>	58,55
32	Hylkje Goïnga	1930-2001	FR	1986	<i>Frijende kikkerts</i> (verhalenbundel)	57,94
33	Anne Wadman	1919-1997	FR	1949	<i>Memme eagen</i> (4-delige korte novelle in <i>De Tsjerne III-VI</i>)	57,69
34	Durk van der Ploeg	°1930	FR	1995	<i>It lekken oer de spegel - Dongeradelen cyclus 4</i>	57,62
35	Eppie Dam	°1953	FR	1975	<i>Bijke</i>	57,29
36	Durk van der Ploeg	°1930	FR	2005	<i>De lishilligen</i>	56,06
37	Anne Wadman	1919-1997	FR	1948	<i>Hoe moat dat nou, Marijke?</i>	55,62
38	Durk van der Ploeg	°1930	FR	1984	<i>De dei lûkt nei de jûn</i>	53,34
39	Rink van der Velde	1932-2001	FR	1966	<i>De Fûke</i>	53,30
40	Trinus Riemersma	1938-2011	FR	1965	<i>By de hannen om't ôf</i>	53,08
41	Steven H.P. de Jong	°1935	FR	2005	<i>Groetenis fan Prakash : in reis troch Brazylje yn it jier 1992</i>	52,92
42	Anne Wadman	1919-1997	FR	1990	<i>Kûgels foar in labbekak</i>	52,68
43	Anne Wadman	1919-1997	FR	1990	<i>Fjoer út in dôve hurd</i>	52,61
44	Durk van der Ploeg	°1930	FR	1994	<i>It wrede foarjier - Dongeradelencyclus 2</i>	52,20
45	Trinus Riemersma	1938-2011	FR	1964	<i>Fabryk</i>	52,15
46	Durk van der Ploeg	°1930	FR	1977	<i>De dea komt ús oer 't mad</i>	51,61
47	Durk van der Ploeg	°1930	FR	2000	<i>It wurk fan 'e duvel</i>	50,96
48	Marten Sikkema	1918-2005	FR	1958	<i>De grize oer de grouwe</i> (verhalenbundel)	50,81
49	Sake Knijllis Feitsma	1850-1918	FR	1893	<i>Ut 'e modder fen e' maetskippij</i>	50,78
50	Tiny Mulder	1921-2010	FR	1981	<i>Tin iis</i>	50,69
51	Pieter Boersma	°1947	FR	1998	<i>It libben sels</i>	50,68
52	Durk van der Ploeg	°1930	FR	1984	<i>Dowen</i>	50,57
53	Anne Wadman	1919-1997	FR	1985	<i>Tinke oan âlde tiden</i>	49,99
54	Durk van der Ploeg	°1930	FR	1988	<i>De jacht - Dongeradenen cyclus 1</i>	49,10
55	Jan Wybenga	1917-1994	FR	1989	<i>De foksejacht</i>	48,96
56	Fedde Schurer	1898-1968	FR	1969	<i>De besleine spiegel</i>	48,77
62	Hjerre G. Van der Veen	1816-1887	FR	1854	<i>De kaertlizzer. In stoarje der 19e ieu</i>	46,93
214	Bruorren Halbertsma	-	FR	1871	<i>Rimen en teltsjes</i> (postuum, gedecodeerd naat 1840, excl. poëzie)	7,90

2. Bestaan er inferieure en superieure periodecodes?

Lettrometrie stelt de onderzoeker in staat om met behulp van significantietesten betrouwbare uitspraken te doen in kwesties waarnaar het anders gissen is. In Grafiek 4 zag men bijvoorbeeld dat ten tijde van het Postmodernisme de innovatieprobabiliteit van de wereldliteratuur decade na decade daalt. Kan men dan met enige zekerheid stellen dat het Postmodernisme een armere code is dan het Modernisme, of nog, dat het om een *inferieure literaire code* gaat? Met behulp van lettrometrie kan dat inderdaad worden nagegaan. Daartoe selecteren we voor de jaren 1941 tot 1970 het kwart meest innoverende teksten uit de wereldliteratuur (waar nodig aangevuld met hoogscorende teksten uit de Lage Landen). Dan zien we dat de gemiddelde innovatieprobabiliteit voor de ganse periode 90.03 % is met een standaardafwijking van 2.45. Doen we daarna hetzelfde voor het kwart meest innoverende teksten uit de wereldliteratuur (weer aangevuld met de hoogstscorende teksten uit de Lage Landen) voor de periode 1971 tot 2012. Dan zien we dat de gemiddelde innovatieprobabiliteit voor de ganse periode 88.40 % is met een standaardafwijking van 2.36. Nu kunnen we met behulp van de formules [21] tot [23] de nodige berekeningen uitvoeren. Uit [23] volgt dat het aantal vrijheidsgraden v gelijk is $48 + 102 - 2 = 148$. Uit een beschikbare tabel voor de t-distributie lezen we af dat het toetscriterium $t_{\square, 2.5}$ dat garant staat voor 95 % zekerheid³⁶ ongeveer gelijk is aan 1.980. We berekenen daarna met [21] en [22] ons tescriterium t en weten dat als $t > t_{\square, 2.5}$ we de hypothese H_0 dat beide periodecodes evenwaardig zijn met 95 % zekerheid kunnen verwerpen, wat er in mensentaal op neerkomt dat één code, die met het laagste gemiddelde, met 95 % zekerheid inferieur zal zijn aan de andere. Calculatie leert dat $t = 2.16$, wat groter is dan ons toetscriterium van 1.980. Of nog: we kunnen met 95 % zekerheid besluiten dat de periodecode van het Postmodernisme inferieur is aan die van het (naoorlogs) Modernisme.

In Tabel 25 werd dit onderzoek uitgebreid naar alle dominante literaire codes sinds de Oudheid. Daarbij werd bij een significantiedrempel van 95 % nagegaan in hoeverre een **opvolgende literaire code** al dan niet inferieur of superieur was aan de historisch voorgaande code. Daaruit blijkt dat men met 95 % zekerheid kan stellen dat literaire codes als Middeleeuwen, Romantiek (!) en Postmodernisme *inferieure periodecodes* waren of zijn, in die zin dat ze 95 % significant minder innoverend blijken dan de eraan voorafgaande periodecodes. Codes als Renaissance, Sturm und Drang en Realisme (!) waren met 95 % zekerheid meer innoverend dan de eraan voorafgaande codes. In die zin kunnen we ze *superieure periodecodes* noemen.

TABEL 25: OPSPORING VAN SUPERIEURE EN INFERIEURE PERIODECODES IN DE WERELDLITERATUUR MET STUDENTS 95 % T-TEST (periode 750 BC-2012)						
		μ_p	σ_p	N_p	t	$t_{\square, 2.5}$
oudheid	750BC-400	86,99	2,96	25	0,00	geen
MIDDELEEUEWEN	401-1300	60,31	13,54	13	25,85	2,576
RENAISSANCE	1301-1670	84,31	5,06	103	3,46	1,993
CLASSICISME	1671-1770	84,23	2,68	62	0,08	1,960
STURM & DRANG	1771-1800	90,21	2,92	17	7,27	1,986
ROMANTIEK	1801-1840	83,57	1,60	17	4,63	1,986
REALISME	1841-1870	86,50	5,22	10	3,98	2,060
NATURALISME	1871-1890	88,83	3,44	10	0,75	2,101
ESTHETICISME	1891-1910	89,22	2,25	13	0,18	2,080
MODERNISME VO	1911-1940	91,20	1,95	29	1,46	2,021
MODERNISME PO	1941-1970	90,03	2,45	48	1,58	1,985
POSTMODERNISME	1971-2012	88,40	2,36	102	2,16	1,980

Codes die een verarming zijn geweest staan in **vet cursief**, die een verrijking zijn geweest in **vet**

³⁶ Aangezien we een tweezijdige significantietest uitvoeren moeten we niet in de kolom 0.95 kijken, wel in de kolom 0.975. Voor $v = 120$ vinden we in de verdelingstabel het getal 1.980. Zou $v = \infty$ dan zou het toetscriterium 1.960 zijn. We mogen dus aannemen dat voor $v = 148$ het toetscriterium $t_{\square, 2.5}$ zeer dicht bij 1.980 ligt.

3. Literariteit en "gender difference"

Raadpleegt men bestaande anthologieën van gecanoniseerde auteurs dan valt het op hoezeer de schrijfster daarin ontbreekt. Dit ging zelfs zo ver dat de fameuze *The Norton Anthology of English Literature* (2012), die inmiddels aan een negende druk toe is sinds het ontstaan in 1962, en waarvan al haast tien miljoen exemplaren werden verkocht, het nodig vond om in 1985 een aparte uitgave te verzorgen: *The Norton Anthology of Literature by Women: The Tradition in English*. Hierover schrijft Kathryn B. Stockton, docente aan de Universiteit van Utah:

"As an effort to overcome the problems associated with tokenism and supplementation, some feminists have compiled anthologies of women writers. The most striking example is the recently-published The Norton Anthology of Literature by Women: The Tradition in English (New York, NY: Norton, 1985), edited by Sandra Gilbert and Susan Gubar. This anthology, with formatting identical to the other Nortons, consists solely of women writers and so, presumably, is not offered as an alternative to The Norton Anthology proper. Indeed, in their preface, the editors state their intent: 'Complementing and supplementing the standard Norton anthologies of English and American literature, NALW should help readers for the first time to appreciate fully the female literary tradition which, for several centuries, has coexisted with, revised, and influenced male literary models. Designed to serve as a core-curriculum text for the many courses in literature by women that have been developed over the past ten years, this collection includes examples of women's work in every genre and period; it thus carries on the tradition of a course in a book pioneered by the other Norton anthologies of British and American literature which have proved so consistently useful.' The editors here seem anxious not to cause any upset with their supplemental anthology, going to lengths as they do to suggest continuity (...) with the other by now well-established Norton products ('which have proved so consistently useful')."

URL: <http://www.victorianweb.org/gender/canon/femcan2.html>.

"In most cases, the addition of women writers to the canon has proceeded by arguing that a particular woman writer meets the standards generally applied to male authors, that she evinces similar values, that she contributes something important to an understanding of (white, male) Western culture. The major drawback of this strategy is its suggestion of tokenism -- that adding a handful of women authors solves the problem of the vastly unequal representation of women in the canon. Thus we find The Norton Anthology (3rd edition, 1974) making this statement to its readers: "And [in this edition] the literature by and about women has been substantially supplemented so that it now includes, among other items. . . ." We learn that of 84 authors in the second volume of this anthology the number of women has been increased to (!) 8. This is a rather small supplement. Another negative of this strategy is the fact that women writers are still being judged by male standards--they are admitted to the canon if they play the established melody. No real challenge to the standards and criteria of the canon result from this practice of supplementation."

URL: <http://www.victorianweb.org/gender/canon/addcan.html>.

Lettrometrie is in het *gender debate* in die zin neutraal, dat het zich voor de kwantificering van de innovatieprobaliteit uitsluitend baseert op de tekst, onafhankelijk of die door een man of een vrouw is geschreven. Wel hebben mannelijke schrijvers meer de gewoonte binaire opposities in positieve zin te bevestigen (wat de totaalscore licht doet dalen), terwijl vrouwen meer binaire opposities in ontkennende vorm gebruiken (wat de totaalscore licht doet stijgen). Benadeeld zijn ze dus in geen zin. Tussen de 3.427 gedecodeerde en gedeconstrueerde teksten komen er 443 van schrijfsters (12.27 %). Een kwart daarvan (liefst 103 van de 443!) is afkomstig van Nederlandse schrijfsters uit de periode van het *Hollands realisme* toen er twee golven van **damesproza** de Nederlandse letteren overspoelden. Dit verschijnsel is zo uniek in de wereld van de literatuur dat er niet achteloos aan kon worden voorbijgegaan.

De **eerste golf damesproza** dateert van de periode 1880-1910 toen feministes er in slaagden een aantal vrouwen uit begoede kringen tot schrijven aan te zetten. Nederland had toen al, in tegenstelling tot Vlaanderen of Friesland, een bescheiden traditie van schrijvende dames die

destijds begonnen was met Betje Wolff, Aagje Deken, Elisabeth Maria Post, Truitje Bosboom-Toussaint als best bekende schrijfsters.³⁷ Hoogstaande literatuur hadden ze niet geschreven. Daarvoor werd van schrijvende dames al te zeer verlangd dat ze braaf moraliserend werk zouden leveren, wat ze dan ook deden. Feministes, met Elise van Calcar, Betsy Perk en Nina Kruseman op kop, begonnen al heel vroeg tegen die stroom in te varen, al minstens vanaf 1885. Naarmate het Nederland van Kuyper en Schaepman meer en meer wegzakte in een vrijheidsberovend conservatisme, en de vrouw meer en meer werd onderdrukt, werden de feministes strijdbaarder en steeg onder hun invloed, tijdens de eerste golf, de literariteit van het damesproza. Succes hadden ze vrijwel uitsluitend in liberale en socialistische kringen, bij hooguit een derde van de bevolking, net dat deel dat het minst in literatuur was geïnteresseerd. Meer geoefende lezers, uit kringen van synodaal hervormden en antirevolutionaire dolerenden, hadden er, net zo goed als Rooms-katholieken, geen goed woord voor over.

Vanaf 1910 komt er een **tweede golf damesproza** op gang, waarbij er geen plaats meer is voor feministes. Vrouwen uit burgerlijke kringen, voor wie handenarbeid een collectief veroordeelde schande is, proberen nu – zeker na de Grote Depressie van de jaren 1930 – voor het huishouden wat bij te verdienen door romans te schrijven, helemaal in de geest van de tijd. Het niveau van het damesproza zakt hierbij tot zowat het laagst denkbare.

3.1. Van waar twee golven damesproza in Nederland tussen 1885 en 1940?

Toen *Schrijvende vrouwen, een kleine literatuurgeschiedenis van de Lage Landen 1880-2010* (2010), onder redactie van Jacqueline Bel en Thomas Vaessens verscheen, kon men verhoppen dat ze een causale verklaring zouden geven waarom het damesproza in Nederland tussen 1885 en 1940 zo populair werd, terwijl dit niet het geval was in Vlaanderen en Friesland. Helaas laten ze de lezer op zijn honger, en in weerwil van de ondertitel komen ze niet tot enige (causale) literaire geschiedschrijving, veeleer tot een anthologie die schrijfster na schrijfster opvoert, en ze finaal allen even geweldig vindt. Enige verklaring waarom het damesproza, dat na de eerste golf (1885-1910) nog vernieuwend werkte, tijdens de tweede golf nog ternauwernood het niveau van de triviaalliteratuur bereikt, wordt er evenmin gegeven. De eerste vraag moet natuurlijk zijn **waarom** in Nederland, kort voor de eeuwwisseling, **zoveel vrouwen tegelijk ineens beginnen schrijven**?

De historische redenen voor het geheel specifieke Nederlandse damesproza uit de periode 1885-1940 liggen op het politiek-maatschappelijk vlak. Twee factoren, de ontstellend lange *schoolstrijd* (1888-1920) en de *doleantie* (1886-1892) hebben in Nederland op het einde van de 19de eeuw en in het begin van de 20ste eeuw tot een erg onverdraagzaam *conservatisme* geleid waarbij het aantal Hervormden terugliep van 54.57 % in 1849 (Volmüller, 1981: 417) tot 53.23 % in 1870 en 51.16 % in 1883 (Faber, 1970: 36-40) en het aantal Rooms-katholieken van 30.79 % in 1870 naar 31.98 % steeg in 1883. Voor de jonge politicus Abraham Kuyper (1837-1920) die ijverde voor het behoud van het protestantse karakter van de Nederlandse natie was dat bijzonder verontrustend. Dit leidde in 1877 tot de oprichting van de ARP (de Antirevolutionaire partij) – een partij die zowel de volkssouvereiniteit, de emancipatie van de vrouw, de neutraliteit van de Staat als de klassenstrijd verwiep. Kuyper verweet de synodale inrichting van de Nederlands Hervormde Kerk dat ze veel te laks was in haar belijdenisvrijheid. De scherpe agrarische crisis van de periode 1878-1883 (Van Tijn, 1988b: 197-201) die tot hongersnood leidde had inmiddels in 1882 gezorgd voor de oprichting van de Nieuw-Malthusiaanse Bond die ijverde voor geboortebeperving. Van de synode had Kuyper verwacht dat ze zou ijveren om het voortplantingspatroon onder

³⁷ Meer dan honderd jaar vóór het verschijnen van de *The Norton Anthology of Literature by Women* (1985), in 1878, werd in Nederland door de uitgeverij Erven F. Bohn de *Bibliotheek van Nederlandsche schrijfsters* opgericht. Dat was niet omdat men schrijfsters in de watten wou leggen, maar ook omdat schrijfsters tevreden waren met een laag honorarium – kortom uit puur commerciële overwegingen. Lisa Kuitert (2001: 151) schrijft hierover: “We kunnen er dus wel van uitgaan dat uitgeverij Bohn allereerst dacht aan een financieel interessante uitgave. De uitgever zelf: Natuurlijk is zulk een onderneming in de eerste plaats - evenals elke andere - een ‘uitgevers speculatie’, maar wij gelooven dat zij tevens [stichten?] kan, al was ‘t maar alleen: bevordering, verlevendiging van onze bellettrie [...] (31-10-1877). De uitgever was bereid de schrijfsters f25,- per vel (doorgaans zestien bladzijden) als honorarium te betalen, in het geval van een echte beroemdheid zoals Mevrouw Bosboom-Toussaint, eventueel verhoogd tot f30,- per vel.”

controle te houden, m.a.w. dat ze de modale Nederlander nu ook tot in zijn bed zou terroriseren. Toen dat niet gebeurde nam hij het heft in eigen handen. Hieruit groeide in 1886 de *doleantie*, een kerkelijke reformatiebeweging. Het kwam erop neer dat de "dolerenden" rond Kuyper de Nederlands Gereformeerde Kerk op calvinistische basis stichtten. Daar sloten zich in 1892 de "afgescheidenen van 1934" van wijlen Hendrik de Cock (1801-1842) bij aan, derwijze dat ze 9 % van de bevolking groepeerde.

Al even bekommerd om het conservatisme in Nederland intact te houden, nu het werd bedreigd door liberalen en socialisten die ijverden voor niet confessionele vrije scholen, was de Rooms-katholieke priester Hermanus Schaepman (1844-1903), in 1872 hoofdredacteur van de uiterst conservatieve en antiliberaal krant *De Tijd*. Naar aanleiding van de encycliek *Rerum Novarum* richtte die in 1896 de Algemene Bond van Rooms-Katholieke Kiesverrichtingen in Nederland op waaruit later de RKSP (Rooms-Katholieke Staatspartij) zou ontstaan. Finaal dwong de schoolstrijd de antirevolutionairen rond Kuyper en de katholieken rond Schaepman om, ondanks alle innerlijke verdeeldheid, coalitie te vormen tegen de Liberale Unie, de Vrijzinnig Democratische Bond en de Socialisten. Daarbij konden ze rekenen op de steun van de CHU (Christelijk Historische Unie) van de synodale hervormde Alexander de Savorin Lohman (1837-1924) die zich in 1895 van de dolerenden rond Kuyper had afgescheurd. Bij de verkiezingen van 1901 behaalden de behoudsgezinden (ARP + CHU + RKSP + Vrije Liberalen) 65 van de 100 zetels in de Tweede Kamer tegen 28 voor de twee liberale facties en 7 voor de socialisten.

Bij het begin van de 20ste eeuw was de Nederlandse burgerij dus overtuigd conservatief – een conservatisme dat zich uitte in grote bekrompenheid, in seksuele frustratie, in het leven in functie van het menselijk opzicht, in nationale huichelarij en in het terugdringen van de vrouw in een volkomen gedomineerde positie. Toen de schrijfster Betsy Perk in 1871 de vrouwenvereniging *Arbeid Adelt* oprichtte met de bedoeling onvermogen dames uit beschaafde burgerlijke milieus via handenarbeid aan een inkomen te helpen, stootte dat op grote tegenkanting uit begoede milieus, ook nadat de feministische vereniging in 1898 de Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid had georganiseerd ter inhuldiging van koningin Wilhelmina. Schrijft Gerlof Verwey (1987: deel III, 125):

"Het is onbegrijpelijk hoe goede bedoelingen als deze konden afstuiten op de onwil en bekrompenheid van haar tijdgenoten, vooral ook de vrouwelijke, die terugdeinsden voor de revolutaire stap jonge dochters van goeden huize in de openbaarheid te brengen. De medewerksters hadden een heilige angst voor de publieke opinie, die niet gedoogde dat 'dames', hoe noodurftig ook, om geld hun handwerk aan de man zouden brengen."

Als Jeltje de Bosch-Kemper (1836-1916) zich in 1872 afscheurt van de te progressief gewaande vrouwenbeweging *Arbeid adelt* en haar eigen meer gematigde beweging *Vereniging Tessel-schade* opricht, ijvert ze ervoor vrouwen van burgerlijken huize op te leiden als verpleegster. Maar ook dat wordt door de publieke opinie scherp geweigerd. Vrouwen kunnen gouvernante worden, huishoudster, onderwijzeres, desnoods kunstenares (maar dan wel met de publieke opinie "mee"), maar kunnen onmogelijk een werk verrichten dat tot dan toe voorbehouden was aan meiden en knechten uit de arbeidersklasse. Verplegingswerk wordt onverenigbaar geacht met de "fatsoenlijke stand". Ook dokter worden was niets voor vrouwen. Toen Aletta Jacobs (1854-1929) aan de universiteit van Groningen wis-en natuurkunde ging studeren, en daar bovenop nog eens geneeskunde, werd ze, eens afgestudeerd als eerste Nederlandse doktorees door de burgerij grondig geminacht. Stel je voor dat ze vrouwen aanleerde hoe ze het kindertal moesten regelen! Toen ze in 1899 in Den Haag een congres voor geëmancipeerde vrouwen organiseerde werd dit door de weldenkende burgerij als een uiting van hysterie beschouwd. In dat verband viel zelfs de term *Heksensabbat*.³⁸

³⁸ In zijn boek *Over vrouwen voor vrouwen* (1899) schreef Jan Holland, pseudoniem van de Deventer hoogleraar Anne Johannes Vitringa (1827-1901): "Een staal van dit rampzalig bestaan ontleen ik aan de verhandelingen op het dezen zomer bij Den Haag gehouden congres voor vrouwen. Ik grijp er uit de toespraak eener dame, die betoogde, dat de jeugd behoort ingelicht te worden omtrent de verwekking en de geboorte van kinderen. In het huiselijk verkeer wordt dit onderwerp zorgvuldig vermeden, en indien lastige vragen beantwoord moeten worden, maakt men er zich van af met zekere onschuldige sprookjes. Neen, beweert de radicale kampvechtster voor goede trouw en eerlijkheid; dit mag niet; het kind moet naar waarheid worden ingelicht en mag nimmer door leugens gepaaid worden. Ik heb een man gekend die mij diep ontroerd verhaalde, dat hij als knaapje van acht of negen jaren omtrent

De seksuele frustratie van de fatsoenlijke Nederlandse burgerij kende geen grenzen. Het naturalistische boek *De kleine republiek* (1888) van Van Deyssel werd onomwonden "het vuilste boek van de eeuw" genoemd. Nog in 1888 was goedgeskend Nederland diep geshokeerd toen George Hendrik Breitner (1857-1923), een impressionistisch schilder, zijn *Studie van een liggend naakt* had gemaakt, en daarop een jonge dame had afgebeeld, waarvan de blote kont zichtbaar was. Een schilderij als *Anita* van Kees van Dongen (1877-1968), waarop een vrouw met naakte borsten en naakte schaamharen zichtbaar was, werd zelfs in ... 1949 nog uit het museum verwijderd omdat het aanstootgevend werd geacht. Typisch voor de *hypocrisie* was wel dat rond dezelfde periode, tegen het eind van de 19de eeuw, in Nederland een lucratieve pornografie opkwam, en dat de Amsterdamse prostitutiehuizen nog nooit zo weelderig hadden gefloreerd.

Uiteindelijk zie ik twee redenen waarom Nederlandse vrouwen, in zo'n groot aantal, romans zijn beginnen schrijven. Enerzijds bestond er een kleine groep van dames die er schoon genoeg van kreeg dat vrouwen altijd naar de pijpen van mannen moesten dansen. In dat milieu vinden we de schrijvende feministes die lak hadden aan de hypocriete "fatsoenlijke" oerconservatieve burgerlijke moraal. Anderzijds had de *agrarische crisis* van 1878-1883, bij een ongewijzigd nominaal inkomen, de prijzen van de meeste voedingswaren doen stijgen, waardoor de reële koopkracht van de meeste burgerlijke gezinnen, zeker die van de middenklasse, gevoelig was gedaald. Uiteraard was het verlangen van een flink aantal vrouwen om bij te klussen en zo het gezinsbudget op peil te houden, groot, maar de verstikkende publieke opinie liet het hen niet toe. Het enige wat ze "mochten" was onderwijzeres worden, gouvernante worden, huishoudster worden, of, als het niet anders kon, kunstenares. Schrijven was dus een *fatsoenlijke* manier om bij gedaald reëel inkomen het gezinsbudget op peil te houden. Maar dan moesten ze wel met de publieke opinie "mee" schrijven, er niet tegen in gaan. Tijdens de Grote Depressie dan, volop tijdens de tweede golf van het Nederlandse damesproza, als de werkloosheid van mannen alarmerend opliep, mocht de schrijvende vrouw bij de critici en het lezerspubliek zeker niet in ongenade vallen, dus werd het geschrevene steeds meer sjabloonmatig, was de esthetiek van de identiteit zo algemeen, dat het niveau van het damesproza steeds verder wegzakte.

3.2. De eerste golf Nederlands damesproza en de feministes (1885-1910)

Het zijn feministes die de **eerste golf van het Nederlandse damesproza** op gang brengen. Op kop gaat uiteraard de schrijfster Betsy Perk (1833-1916) van *Arbeid adelt*, een tante van de latere dichter Jacques Perk. Met haar romans *Valse schaamte* (1880) en *De wees van Averilo* (1888) kende ze een bescheiden literair succes. Haar zwakke gezondheid en een tienjarig verblijf in België, zorgden er echter voor dat haar strijdbaarheid binnen de feministische beweging vanaf 1880 begon te tanen. Een andere baanbreekster is Mina Kruseman (1839-1922) die ooit meespeelde in *Vorstenschool* van Multatuli en die sedert haar roman *De moderne Judith* (1873) een strijd begint tegen de mannelijke overheersing. Voor godgeleerde en literaire geschiedschrijver Jan ten Brink voldoende om het werk de grond in te boren: "*Het is onmogelijk te zwijgen over een meteor, die met zoo bloedrooden gloed aan den Nederlandschen letterkundigen hemel verscheen, en zoo snel in dichte roodwolken onderging.*" Hetzelfde lot was Cornélie Huygens (1848-1902), die ooit het strijdbare *Een woord aan de Nederlandsche vrouwen* (1887) publiceerde, beschoren toen de burgerlijke kritiek achterhaalde dat ze was toegetreden tot de SDAP. Het belette niet dat haar realistische roman *Barthold Meyran* (1897) een tweede herdruk beleefde. Vreemd is wel dat Knuvelder geen van de drie feministes een

deze zaken inlichtingen had ontvangen van een veel ouderen broer (...). Deze les had in die mate zijn verbeeldingskracht in beslag genomen, dat zij bij hem aanleiding was geworden, eerst tot de geheime zonden der jeugd, later, zooals meestal gaat, tot de losse zeden der jongelingschap. Het vergift dat hier de kwade broeder inentte, dat zal, naar 't verlangen der vrouw, die moeder wezen kon, maar naar ik hoop, het niet is – dat vergift zal de moeder in de zielen harer kinderen leggen. 't Is om van te gruwen. Ofschoon tot dat congres enkele geleerde en begaafde vrouwen waren opgekomen, geeft de meerderheid den indruk an een echten heksensabbat. Met dit verschil, dat de voormalige heksen zich nooit hebben uitgegeven voor weldoeners en voorlichters der menscheid" (geciteerd door Manning en De Vroede, 1977: 303). Nog goed om weten is dat in die tijd de burgerij de overtuiging was toegedaan dat masturbatie onafwendbaar moest leiden tot een ruggermertering.

plaats gunt in zijn *Handboek tot de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde* (1952) – hij die anders nooit nalaat de meest onbenullige protestantse auteurs in zijn telefoongids van de Nederlandse letteren op te nemen. Maar ook voor Fiore della Neve, eigenlijk de door de Tachtigers gehate advocaat M.G.L. van Loghem (1849-1934), hoofdredacteur van het rechts nationalistische blad *Nederland*, heeft hij geen plaats. Deze mannelijke auteur wilde graag profiteren van het verkoopsucces dat het damesproza kende en koos allicht daarom voor een vrouwelijk pseudoniem.

Minder strijdbaar dan haar voorgangsters Perk, Kruseman en Huygens was Melati van Java, pseudoniem van Marie Sloot (1853-1927). Ze bracht haar eerste achttien levensjaren door op Java en zou volgens de in 2003 opgerichte fanclub een oeuvre van wel honderd titels hebben nagelaten. Best bekend blijven haar liefdesrama *In extremis* (1897) dat ze op de planken bracht en haar roman *Het nieuwe dompertje* (1901). Toen Maria Viola (1871-1851) haar naar aanleiding van die roman in het tijdschrift *De Katholieke Illustratie* een zekere "zoetsappigheid" verweet, verwees ze naar pater Van Meurs die aanstoot nam aan een passage waar een man zijn vrouw kust. Als zedenmeester verving de pater het aanstootgevende (*sic*) woord "liefde" door "genegenheid" (Knuvelder, 1952: IV, 409). Toch valt op dat Melati van Java waar ze kan het opneemt voor de zwakkere in de samenleving, en in haar tijd was dat zeker de vrouw. Wie van de feministes Knuvelder onmogelijk doodzwijgen kon was de onstuimige Catharina F. van Rees (1831-1915), al was het maar omdat iedere onderwijzer in Nederland zijn leerlingen ondertussen al tientallen keren had verteld dat dit de dame was die "*sigarenrokend op het achterbalkon van de Velpertram (...) stellig een bezienswaardigheid vormde*", aldus haar biograaf (Kuitert, 2001: 152). Van Rees rookte niet enkel sigaren, ze componeerde ook muziek, o.m. het Transvaalse volkslied. En uitgerekend zij was het die door J.K. Tadema van de uitgeverij Bohn werd aangezocht om een serie Bibliotheek van Nederlandsche Schrijfsters op te starten. Ondertussen hadden zowat alle groepen in de samenleving een eigen serie. Hierover schrijft Lisa Kuitert (2001: 153):

"Tussen 1850 en 1900 gaven de Nederlandse uitgevers zo'n driehonderd literaire series uit. Vele daarvan waren gesierd met het opschrift 'Bibliotheek', wat de suggestie van een beredeneerde verzameling statige banden in zich droeg. Er waren 'bibliotheken' voor het volk, voor de katholieken en voor de protestanten, voor arbeiders, voor de jeugd enzovoorts. Dat er series van of voor vrouwen kwamen, is dus op zichzelf niet verrasend. De categorie vrouwen is behalve door de Bibliotheek van Nederlandsche Schrijfsters, ook vertegenwoordigd in de Bibliotheek voor Dames (1856, een uitgave van W.H. Kirberger, auteurs onder anderen E. van Calcar), Miniaturbibliotheek voor jonge dames (1898, C.A.J. van Dishoeck), R.K. Tooneel-bibliotheek voor jonge juffrouwen (1898, L.G.C. Malmberg), Tooneelstukjes voor Dames (1898, Blom & Olivierse)."

Van Rees slaagde er niet in de serie winstgevend te maken, onder meer omdat de meest succesrijke schrijfster tot dan toe, Truitje Bosboom-Toussaint geen tijd had om eraan mee te werken en omdat de aangezochte Virginie Loveling uit Vlaanderen een kwal van een tekst inzond. Dus werd er teruggegrepen naar de erudiete feministe Elise van Calcar (1822-1904) die erg lang treuzelde met haar voor de serie bestemde roman *Eigen meester blijven* (1878). Na drie jaar hield J.K. Tadema van de uitgeverij De Erven J. Bohn het voor bekeken en werd de samenwerking gestopt toen bleek dat geen van de in de opgenomen serie boeken goed was voor meer dan 700 verkochte nummers, terwijl er steeds 1.500 exemplaren van elk boek werden gedrukt. Dus keerde Van Rees terug naar het schrijven van goed gedocumenteerde historische romans, waaronder *De Venetiaanse nachtegaal* (1887) en *De parel van het Hof van Gelre* (1899) die qua vernieuwing de vergelijking met Bosboom-Toussaint konden doorstaan.

De meest succesrijke feministe onder de schrijfsters was zonder twijfel jonkvrouwe Cécile Goedkoop-de Jong van Beek en Donk (1866-1944) die in 1898 de spilfiguur was van de Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid ter inhuldiging van koningin Wilhelmina. Dat iemand uit de hogere burgerij zowaar de zijde van de feministes koos was voor de vrouwenbeweging, die door Anne Johannes Vitringa (onder het pseudoniem Jan Holland) voorheen nog onomwonden een bende *Moderne Heksen* (1882) werd genoemd, een serieuze opsteker. Bij

heel wat vrouwen die aarzelden of ze nog steeds met de burgerij "mee" moesten gaan of niet was de jonkvrouwe het signaal om misschien toch aan de vrouwenbeweging deel te nemen. Als schrijfster kende de jonkvrouwe een nooit eerder gezien succes met haar roman *Hilda van Stuyvenberg* (1897) die nog voor de Grote Oorlog zes herdrukken meemaakte, een zevende na afloop van de oorlog en een achtste nog in ... 1984. In Duitsland was het succes van de vertaalde tekst, die verscheen onder de titel *Es kommt der Tag...*, zelfs nog overweldigender. Daar kwamen er acht drukken voor de oorlog en nog en negende en tiende in 1918. Er verscheen ook een Franse en een Duitse vertaling. Haar Hilda was het prototype van de libertijnse vrijgevochten vrouw die opkwam voor vrouwenstemrecht, voor recht op betaalde arbeid voor vrouwen, zelfs voor overspel en vrije liefde. Het zal dus niet verwonderen dat de zeer nette heer Knuvelder haar niet kent, a fortiori niet toen ze na haar echtscheiding en vertrek naar Frankrijk het protestantse geloof inruilde voor het Rooms-katholieke.

Met Anna de Savornin Lohman (1868-1938) sloot een tweede schrijvende jonkvrouwe zich bij de vrouwenbeweging aan, al bleef zij heel haar leven een querulante. Zo vond ze dat feministes zich vrouwelijker moesten kleden en was zij heftig gekant tegen *De Nieuwe Gids* en Lodewijk van Deyssel. Toen haar vader, die een tijdlang gouverneur van Sumatra was geweest, heel zijn fortuin verloor en enkel zijn adellijke titel behield, begon zij in Batavia een carrière als broodschrijfster. Ze debuteerde met haar roman *Misère* (1895) die twee jaar later al aan een derde druk toe was. Na omzwervingen in Duitsland, waar ze een tijd lerares was, ging ze van haar pen leven. In tegenstelling tot Cécile Goedkoop-de Jong van Beek en Donk wist ze nooit afstand te doen van haar adellijke privileges en ging haar feminisme niet veel verder tot aan het huwelijk dat een verbintenis tussen twee gelijke partners moest zijn. *Het eene noodige* (1898) was voor de bourgeoisie die ze feitelijk steeds gebleven is ... het huwelijk. Met *Na het ontwaken* (1901) schreef ze haar meest progressieve roman. Daarin keerde ze zich tegen de vrome huichelarij van rechts Nederland maar ook tegen onvrouwelijke feministes die zich als mannen gedroegen, stijl Catharina van Rees. Ook deze feministe wilde Knuvelder in zijn erg subjectieve *Handboek tot de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde* (1952) niet kennen. Het valt ook op dat zowel Savornin Lohman als Goedkoop-de Jong van Beek tot Donk in de meeste literaire lexicons van na het Knuvelder-tijdperk niet langer voorkomen.

Toch kwam de grote vernieuwing van het damesproza niet van de acht hierboven opgesomde feministes, wel van een drietal dames uit de fatsoenlijke burgerij wie de publieke opinie geen ander kans liet dan schrijven om zichzelf maatschappelijk nuttig te maken. Toen Johan de Meester (1860-1932) – zoon van een Tweede Kamerlid en oudere broer van een minister-president – met zijn roman *Geertje* (1905) het farazeïsme van de Nederlandse burgerlijke maatschappij aankloeg, en ermee succes oogstte, bewees Margo Scharren-Antink (1868-1957) dat ze zoiets ook kon, dus publiceerde ze *Sprotje* (1906). Hiermee oogstte ze een nog groter succes dan met haar naturalistische novelle *Catherine* (1899).

Geertje was het verhaal van een Gelders jong meisje dat naar de grootstad trekt, dat er wordt verleid, dat door haar familie uitgestoten wordt, maar dat ondanks alles haar liefde trouw blijft. Het is een scherpe aanklacht tegen de huichelarij van de burgerlijke samenleving, waarin De Meester het opneemt voor de schamelen, de havelozen, de uitgebuitenen en de ondrukten. *Sprotje* is een driedelig verhaal van een tragisch spichtig meisje uit een arm gezin dat niet in de fabriek wil gaan werken omdat ze schrik heeft van de grote machines. Daarom wil ze een gewoon dienstmeisje worden, wat haar, niet steeds zonder tegenslagen ook lukt. Ziekelijk en tobkend als ze van nature is vindt ze haar leven dus op haar manier geslaagd, zeker als ze zwanger wordt en eindelijk moeder zal worden. Helaas sterft ze in het kraambed. *Sprotje* is als roman beslist niet zo maatschappijkritisch als *Geertje*, is veel minder avontuurlijk: er worden nogal wat vloeren gedweild en wat aard-appelen geschild. Maar de algemene toon is er minder drukkend en er is ruimte voor licht humoristische passages. Ook spreekt *Sprotje* niet onnatuurlijk beschaafd. Margo Antink laat haar bijvoorbeeld zeggen: "Júffrouw, motte we morrege wel drie brooie nemen van de bakker?" *Sprotje* wordt een kaskraker en kan zelfs de altijd strenge Annie Romein-Verschoor ertoe verleiden om in *Vrouwenpiegel* van 1935 te schrijven dat *Sprotje* het eerste grote

damesproza is sedert *Sara Burgerhart*. Margo Antink, die na *Sprotje* steeds in duo met haar man schreef, was tegen hetzelfde jaar 1935 zo ver afgedwaald in de richting van het facisme dat het koppel het presteerde om net dan de fascistische propagandaroman *Littoria* te schrijven.

Nog grotere vernieuwing ging uit van de novelle *Orpheus in de dessa* van Augusta de Wit (1864-1939) die bijna een halve eeuw in Nederlands-Indië (Sumatra en Timor) heeft gewoond om daarna de wereld rond te zwerven, die ook lid geworden is van de communistische partij, en die haar hele leven lang een sociaal voelende ethische Tachtiger bleef. Haar werk lijdt, zoals Martinus Nijhoff (1894-1953) ooit schreef, inderdaad onder de haast ziekelijke woordkunst die ze van de Tachtigers overnam. Zonder dat opgeklopte woordgebruik had haar oeuvre inderdaad een stuk moderner kunnen zijn. Met Willem Kloos deelde ze haar leven lang de aanbidding van de Schoonheid. Maar dat ze met *Orpheus in de dessa* de ziel van de Javaan heeft blootgelegd is onwaar. Ik vind, Rob Nieuwenhuis ziet het goed als hij besluit: "*Haar bekendst geworden boek, Orpheus in de dessa (...), is ondanks de Oosterse stoffering een door en door Westers cultuurprodukt*" (Salverda en Korteweg, 1984: 174). Dit ontkennen heeft ze nooit gedaan.

Het meest belovende proza werd in dezelfde periode allicht geschreven door Carry van Bruggen (1881-1932), kind uit een Joods gezin van zestien met een streng joodsorthodoxe godsdienstleraar als vader. Haar bijna één jaar jongere broer is de schrijver Jacob Israël de Haan (1881-1924), een latere jurist en politicus, die in 1904 schandaal veroorzaakte met zijn novelle *Pijpelijntjes*. In 1910 sluit ze de eerste fase van haar literaire carrière – de overwegend naturalistische fase – af met de romans *Goenong-Djatti* (1909) en vooral *De verlatene* (1910). *Goenong-Djatti* (dat is de naam van een bedrijf) heeft nog een hoog Vicky Baum gehalte en is geen hoogstaande literatuur, zelfs geen aanzet daartoe. Het verhaal gaat over een jonge bourgeoisie, Henny Donker, die zopas uit Den Haag op het bedrijf in Indië is aangekomen en die zij "*opgegroeid in deftig-Haagsche minachting voor Indisch-menschen, die ze, voor zoover ze door fortuin of relaties in voorname kringen werden opgenomen toch altijd zoo een beetje en-bagatelle had zien behandelen.*" Uiteindelijk komen er in een warrig verhaal moord en zelfmoord en allerlei magische krachten aan te pas.³⁹ Veel evenwichtiger is *De verlatene*, een verhaal over een joodse jongeman, Daniel Lehren, die in Amsterdam studeert, en die met zichzelf en zijn streng joodse opvoeding in het reine wil komen. Er gaapt inderdaad een immense kloof tussen de joodse familie waar geborgenheid heerst binnen de gebruikelijke rituele wereld en de dagelijkse niet-joodse werkelijkheid. Uiteindelijk zal Daniel na een innerlijk gevecht breken met de joodse tradities als hij aan het slot op Joum-Kippoer de feestelijke dienst verlaat. Met dit werk en haar later proza zal Van Bruggen een grote invloed uitoefenen op de tweede golf van feminisme tijdens de jaren 1970. Voor Ruth Wolf (1980: 115) is *De Verlatene* het eindpunt van het naturalisme in het werk van Van Bruggen; voor Elrud Ibsch (1984: 227) is het de aanzet tot het latere modernisme in haar werk.

In het spoor van de feministes en van de eerste vrouwelijke schrijvers die succes oogstten zijn dan meerdere dames gevolgd. Onder hen Marie Boddaert (1844-1914), A.S.C. Wallis, eigenlijk Adèle Opzomer (1856-1925), Josine Simons-Mees (1863-1948), Ina Boudier-Bakker (1875-1966), Top Naeff (1878-1953), Wilma Vermaat (1878-1967) en Nine van der Schaaf (1882-1973), plus daarnaast een waslijst van schrijfsters die thans allen vergeten zijn en/of waarvan geen teksten meer te vinden zijn. Van hen debuteerde Boudier-Bakker niet onaardig met haar roman *Armoede* (1909), waar ze het niet over materiële armoede had maar over de geestelijke armoede in welgestelde kringen. Haar uitgebreide latere werk gaat gebukt onder al te veel autoplagiaat om echt vernieuwend te zijn, bijvoorbeeld in haar bekendste roman *De klopp op de deur* (1931). Een heel aparte positie bekleedde de dichteres Hélène Swarth (1859-1941) die haar leven lang het sonnet van de Tachtigers trouw bleef. Aan het damesproza in postnaturalistische stijl of in de stijl van het Hollands realisme werkte ze niet mee.

³⁹ De roman werd destijds gedecodeerd en gedeconstrueerd maar omdat de fiche met gegevens verloren ging werd het werk niet opgenomen tussen de literaire teksten van de Lage Landen.

Kort voor de eeuwwisseling telde Nederland niet minder dan 423 schrijvende vrouwen, waarvan iets meer dan de helft zich aan belletrie waagde. Bekijkt men het damesproza van de Lage Landen tot vóór de eerste feministische golf dan waren Truitje Bosboom-Toussaint, Betje Wolff en Aagje Deken en Virginie Wolff de meest innoverende schrijfsters, alle drie met een literaire tekst die tussen de 22 % en de 24 % scoorde. Het gemiddelde van alle damesteksten uit de Lage Landen van vóór 1875 bedroeg **10,93** met een standaardafwijking van 6,668. In Tabel 26 hebben we de gedecodeerde en gedeconstrueerde dames-teksten voor de periode 1885 tot 1910 samengebracht. Het gemiddelde is thans gestegen tot **18,31** met een standaardafwijking 10.89.

TABEL 26: LITERAIRE TEKSTEN IN NEDERLAND NA DE OPKOMST VAN HET FEMINISME TIJDENS DE EERSTE GOLF VAN DAMESPROZA (1885-1910)					
$\mu = 18,31 \quad \sigma = 10,89$					
Augusta de Wit	1864-1935	NL	1903	<i>Orpheus in de Dessa</i>	48,80
Margo Scharten-Antink	1868-1957	NL	1906	<i>Sprotje</i> (3 delen)	33,44
Carry van Bruggen	1881-1932	NL	1910	<i>De verlatene</i>	32,00
Ina Boudier-Bakker	1875-1966	NL	1909	<i>Armoede</i>	28,75
Nine van der Schaaf	1882-1973	NL	1906	<i>Santos en Lypra</i>	28,37
Catharina F. van Rees F	1831-1915	NL	1887	<i>De Venetiaanse nachtegaal</i>	27,39
Elise van Calcar F	1822-1904	NL	1888	<i>De eedgenooten</i>	22,11
Betsy Perk F	1833-1906	NL	1896	<i>Een moederhart</i>	20,13
Catharina F. van Rees F	1831-1915	NL	1899	<i>De parel van het Hof van Gelre</i>	19,14
Cornélie Huygens F	1848-1902	NL	1897	<i>Barthold Meyran</i>	18,81
Mina Kruseman F	1839-1922	NL	1900	<i>Parias</i> (2 delen)	17,29
A.S.C. Wallis	1856-1925	NL	1905	<i>Een Hongaarsche samenzwering</i>	16,28
Cécile de Jong van Beek en Donk F	1866-1944	NL	1897	<i>Hilda van Suylenburg</i>	13,17
Melati van Java F	1853-1927	NL	1901	<i>Het nieuwe dompertje</i>	11,94
Marie Boddaert	1844-1914	NL	1891	<i>Buiten de wet</i>	10,39
Melati van Java F	1853-1927	NL	1901	<i>Haar held</i>	10,16
Cécile de Jong van Beek en Donk F	1866-1944	NL	1907	<i>Lillia</i>	9,98
Anna de Savornin Lohman F	1868-1930	NL	1901	<i>Na het ontwaken</i>	9,52
Top Naeff	1878-1953	NL	1907	<i>De stille getuige</i>	7,60
Josine Simon-Mees	1863-1948	NL	1907	<i>Atie's huwelijk</i> (toneel)	6,79
Wilma Vermaat	1878-1967	NL	1908	<i>De Profundis</i>	5,24
Wilma Vermaat	1878-1967	NL	1907	<i>Oude vrijster</i> (kort verhaal)	4,64

Die gegevens volstaan om met een significantiedrempel van 5 % na te gaan of we hier van een significante vooruitgang van de literariteit van het damesproza kunnen spreken. Uit de gegevens in Tabel 27 blijkt dit duidelijk het geval te zijn want $t > t_{\square, 2.5}$. Of nog, de feministische golf in het Nederlandse damesproza heeft tussen 1885 en 1910 met 95 % zekerheid geleid tot een verhoging van de literariteit van het Nederlandse damesproza.

TABEL 27: 95 % SIGNIFICANTIETEST OF HET DAMESPROZA VAN 1885-1910 GELEID HEEFT TOT EEN VERHOOGING VAN DE LITERARITEIT					
	μ_p	σ_p	N_p	t	$t_{\square, 2.5}$
Damesproza van vóór 1885	10,93	6,6676	21	-	-
Damesproza van 1885-1910	18,31	10,8947	23	2,209	2,019

3.3. De tweede golf damesproza in Nederland (1911-1940)

Tijdens de Grote Oorlog ontstond er een tekort aan mannelijke arbeidskracht waardoor de bezwaren tegen vrouwenarbeid afnamen. Het succes van Margo Scharten-Antink en van Cécile Goedkoop-de Jong van Beek en Donk (die dé feministische bestseller van de Lage Landen schreef) bleef vrouwen inspireren om op het literaire terrein ook hun kans te wagen, zeker toen tijdens de Grote Depressie het beschikbaar gezinsinkomen alarmerend daalde. Nederland werd nu echt overspoeld met damesproza. Deze **tweede golf van damesproza** zag het niveau van dit soort proza alarmerend dalen. Finaal kwamen de meesten niet eens aan literatuur toe, kwamen ze nooit verder dan tot lectuur, tot sjabloonmatige kinderboeken of tot banale streekromans. Van de 80 damesromans die ik voor de periode 1911-1940

decodeerde en deconstrueerde scoren er amper drie hoger dan de *Sara Burgerhart* van anderhalve eeuw geleden. Dertig scoren zelfs lager dan 2 % en halen nog niet eens het niveau van simpele kioskliteratuur. Maar ook in de mannenwereld doet het onderwijzersproza van die tijd nauwelijks beter. Schrijven lijkt plots confectiewerk voor thuiszittende dames en bijklussende onderwijzers te zijn geworden. Bovendien moeten pijnlijk lege verhalen nu niet langer worden uitgesponnen over één boek, maar dadelijk over drie, want de *trilogie* komt in de mode, een handige commerciële zet van de uitgevers.

De wanhoop is de eerzame boekhandelaar van de nog eerzamer boekenwinkel in Groningen nabij. Bedoeld is hier Jacques den Haan (1908-1982) die zijn ellende klaagt in *Boeken en publiek* (1947). Over hem schrijft de criticus A. Marja (1917-1964):

"Als ik de lichtelijk snobistische inslag, die soms zijn werk kenmerkt, op mij laat inwerken, heb ik altijd weer het gevoel dat deze man het zijn gesternte moeilijk kan vergeven, dat juist hij met zijn eruditie, gaven en mogelijkheden, jarenlang aandacht heeft moeten schenken aan burgerjuffrouwen, die zich voor 'triologieën' interesseerden, of schoolkinderen aan rekenboekjes moest helpen op ogenblikken, dat hij zich wenste te occuperen met zoveel cultureler aspecten van het boekenvak" (1954: 70).

Berry Dongelmans voegt daaraan toe (2000: 27):

"Het beeld dat hier van de trilogie wordt opgeroepen is dat van een minderwaardig soort literatuur, bestemd voor een bepaalde categorie van lezers. Aan deze beeldvorming heeft Den Haan zelf ook bijgedragen door in diverse publicaties af te geven op die, wat hij noemde, confectieboeken, bestemd voor de massa. Hij hield niet van de groene snotneusjes van de Gijsjes en de Merijntjes en de Ciskes en evenmin van 'de heer Gulbrandsen en zijn kornuiten met al hun zielen, hun zingende zagen en hun waiende fluitketels.' Dromend van 'Papieren Jan', een oud-papierophaler, ontdoet hij zijn winkel van dit type boeken, omdat hij liever werken van Nijhoff, Achterberg, Du Perron en Rilke verkoopt."

Wat het ras van de burgerjuffrouwen en burgerdames tussen 1911 en 1940 bijenschreef is op Carry van Bruggen na inderdaad minderwaardige lectuur. Bedoeld zijn hier de bedenkelijke pennevruchten van Marie van Zeggelen (1870-1957), Wilma Vermaet (1873-1967), Marie Koenen (1879-1959), Marie Dorna (1881-1971), Jo van Ammers-Kuller (1884-1966), Annie Salomons (1885-1980), Marianne Philips (1886-1951), Elisabeth Zenike (1891-1982), Jeanne van Schaik-Willing (1895-1984), Clara Ascher-Pinkhof (1896-1984), H.J. van Nijnatten-Doffegnies (1898-1990), Jannetje Visser-Roosendaal (1899-1990), Fré Dommissie (1900-1971), Foka van Loon (1901-1995), Kitty de Josselin (1903-1991), Soewarish Djojopoespito (1912-1977), en de paar honderd anderen voor wie de tijd mild is geweest door hun naam en hun boeken onder het stof van de geschiedenis te bedekken, zodat we ze voor eeuwig mogen vergeten. En toch was dit soort vrouwen, dat het met Annie Salomons eens was dat de man binnen het huwelijk superieur is omdat hij beter abstract kan denken, bij het Nederlandse publiek tijdens het interbellum razend populair. Van een onding als *De opstandelingen* (1925) van Jo van Ammers-Kuller, waren net voor de oorlog al 45.000 exemplaren verkocht. Helemaal te gek is het fenomeen Annie Oosterbroek-Dutschun (1918-1993) die in haar eentje de traditie van het damesproza verder zette in de jaren 1950 tot 1980 met een productie van meer dan vijftig streekromans. Geen van de tien streekromans die ik van haar decodeerde en deconstrueerde scoort hoger dan ... 1 %, maar er werden wel ... 7 miljoen exemplaren van verkocht. Nog onbegrijpelijker is dat een paar van de dames een straat naar hen genaamd kreeg, en dat ze met dergelijk confectiewerk nog literaire prijzen in de wacht konden slepen, zoals Nine van der Schaaf, Elisabeth Zernike, Annie Salomons en Jeanne van Schaik-Willing met de Tollensprijs deden (nou ja, 't was dan ook maar Tollens). Maar knotsgek is wel dat tot op vandaag, een kwarteeuw na haar dood, van de ooit populaire Jannetje Visser-Roosendaal nog ... lapjes stof van haar trouwjurk worden verkocht. Alsof iemand de tijd in een laag gewapend beton heeft gegoten.

Uiteindelijk steekt enkel één schrijfster het hoofd een flink stuk uit boven het vlakke en grauwe maaiveld van het Nederlandse interbellum: Carry van Bruggen die literair is gegroeid sinds de eerste golf van damesproza. In twee van haar drie belangrijkste prozawerken – *Heleen* (1913)

en *Prometheus* (1919) – laat zij het naturalistisch determinisme van haar eerdere romans nog niet geheel los. In *Heleen* gaat ze reeds de filosofische toer op. *Prometheus* wordt zelfs een louter filosofisch essay. Daarbij verdwijnt zowat iedere actie uit haar werk: in *Goenong-Djatti* was de actie met moord en zelfmoord en met magische rituelen nog alomtegenwoordig; in *De verlatene* waren er nog de kritische gesprekken van Daniel met zijn medestudenten; vanaf *Heleen* en zeker in *Prometheus* verdwijnt de actie nagenoeg compleet. Die twee boeken laten zich inderdaad lezen als een vreemdsoortig langdradig filosofisch essay waarin de ingenomen standpunten beslist origineel zijn (en in lettrometrisch opzicht dus *scoren*) maar in werkelijkheid grove historische veralgemeningen zijn, als kon je een eeuw of meer geschiedenis vatten in volkomen artificiële dualismen die op de koop toe niet kunnen overtuigen. Zo'n kunstmatig dualisme is het onderscheid tussen de Griek (individualistisch met de Rede als richtsnoer) en de Jood (collectivistisch en redeloos). In beide boeken staan de twijfel en de contradictie centraal. *Prometheus* is in meerder opzicht superieur aan *Heleen* omdat Van Bruggen hier het kernvraagstuk aanraakt van de dualiteit tussen eenheid (het individu) en veelheid (de samenleving). Typisch voor de moderniteit is dat de dingen uit elkaar vallen nu de metafysica is weggefallen. Er zijn geen absolute zekerheden meer. Het modernistische denken is individualistisch, onmaatschappelijk en eerder gericht op afbraak dan op opbouw. Een uitweg biedt Van Bruggen niet: idealisme is tot mislukken gedoemd, grotere individuele vrijheid dan in het modernisme lijkt onmogelijk. Aan het slot suggereert ze dat de bevrijding allicht van datgene moet komen wat in haar roman afwezig is: activiteit.

Met *Eva* (1927) schrijft Van Bruggen in 1927 het meest innoverende boek van alle schrijfsters die haar zijn voorafgegaan. Hier krijgen we opnieuw een verhaal, niet de overpeinzingen van een gelegenheidsfilosofe, zoals in de twee boven aangehaalde werken. Het is een verhaal dat op het eerste zicht chronologisch in elkaar zit omdat het start als Eva achttien is en eindigt als ze veertig is. Maar tussendoor speelt de schrijfster met de tijd door het inlassen van flash backs. Zoveel is duidelijk: de samenhang zit niet in de handelingsgeschiedenis, wel in het bewustwordingsproces dat ze meemaakt (Ibsch, 1984: 238). Het verhaal begint kort na de eeuwwisseling (de nieuwe tijd) met een afspraak bij de haven met haar broer David die gedichten schrijft. Dan verspringt het gebeuren en is ze lerares, wonend op een zolderkamer bij Bertha en Saar. Een collega van haar, Andy, vertelt, dat mannen haar hebben verkracht en dat ze sedertien geen enkele man meer vertrouwt, zelfs haar dokter niet. Pas nu, en eigenlijk de enige keer in het boek, vernemen we iets over haar uiterlijk, vermits Andy zegt dat Eva met haar kort haar op een jongen lijkt. Als Andy haar kust is Eva geheel van streek en vindt ze dat onzedig, zij die altijd zo rein mogelijk wou blijven. Dat ze niet op vrouwen valt, ondanks het feit dat ze verhuisd is en bij een vriendin is gaan wonen, wordt duidelijk als ze zich bij het concertgebouw aangetrokken voelt tot een onbekende man met wie ze niet durft te praten. Bij vrienden gebeurt het opnieuw. Deze keer heeft hij wel een naam: Ben. Met hem discussieert zij over het socialisme. Dan maakt het verhaal weer een sprong in de tijd en bevalt ze van een jongen. Ben is de vader, iemand met wie ze niet zonder tegenzin naar bed gaat, omdat ze zich over het gebeuren schaamt. Ze is al bevallen van een tweede kind, een dochter, als ze verneemt dat haar broer David gestorven is, maar dat dringt pas tot haar door als ze zijn kamer terugziet. "*ik heb gemeend dat ik hem dood wist, thuis in het kamertje naast het raam, toen Ben het mij vertelde –, ik heb het zoeven ook weer gemeend, we stonden tezamen voor de synagoge – maar ik wist het niet. Nu pas nadert het mij, ik voel het op mij gericht als een scherpe punt.*" Het doodsverlangen van broer David wordt daarna door Eva geanalyseerd: hij wilde niet dat zijn gedichten ooit werden uitgegeven, want dan kon hij onsterfelijk worden, en net dat wilde hij niet. Dan leest men opeens dat Ben hertrouwd is met Nora. Bij een wandeling naar het strand ontmoet ze de vreemde man tot wie ze zich bij het concertgebouw aangetrokken voelde. Ook hij herkent haar. Hij krijgt opeens een naam: Marius. Nu is het niet langer nodig dat iemand Eva aan Marius voorstelt. Het bewustwordingsproces is beëindigd als ze de man zoent en hem haar levensverhaal vertelt. Ze weet nu dat zij zich nooit meer zal schamen tijdens de coïtus, ook al ziet ze Marius nooit meer terug. Ze heeft het einddoel van alle wijsheid bereid en kan vanaf nu de dood rustig tegemoet zien.

Men heeft altijd beweerd dat het Modernisme in Nederland erg laat is begonnen, bijna twintig jaar later dan in Vlaanderen. Daarbij citeert men graag *Else Böhler* (1935) van Vestdijk als

eersteling en bij de Nederlandse schrijfsters Anna Blaman met *Vrouw en vriend* (1941), maar is het niet veeleer zo dat het verhaal zonder plot, *Het land van herkomst* (1935) van Edgar du Perron, de eerste door een man geschreven modernistische roman in Nederland is (zoals Fokkema en Ibsch beweerden, 1984: 275-285) veeleer dan *Else Böhler*, en dat het een vrouw was, Carry van Bruggen, die beide mannen daar in 1927 al is voorafgegaan? Over modernistische auteurs schrijft Anbeek (1990: 168):

"Hun karakteristiek van de modernist als de schrijver die zijn intellectuele beweeglijkheid wil behouden en zich daarom bij voorkeur uitdrukt in prozavormen waarin de reflectie zijn plaats vindt (...), die een scepsis vertoont tegen verstarrend taalgebruik en de ironie cultiveert, deze typering zit Ter Braak als gegoten."

Maar is dit alles niet wat Van Bruggen al in 1927 doet? En waarom aarzelt Elrud Ibsch om Carry van Bruggen, een vrouw, en niet een drietal mannen (Ter Braak, Du Perron en Vestdijk), de eerste modernistische auteur in Nederland te noemen? Is het typisch fragmentarisch karakter van de modernistische roman – waaraan nota bene net Vestdijk zich zo erg aan stoorde – niet geheel aanwezig in *Eva*? De vraag beantwoorden doet Ibsch niet. Ze verschuilt zich liever achter de brede rug van Menno Ter Braak als ze schrijft:

"Afsluitend rest ons nog de vraag te beantwoorden, of Carry van Bruggen in het primaire semiotische circuit van het Modernisme in Nederland is opgenomen. De invloed van haar essayistische geschriften op Menno ter Braak laat er geen twijfel over bestaan dat een herkenning heeft plaatsgevonden. Deze herkenning strekt zich blijkens Ter Braaks recensie echter ook tot Eva uit. Het ligt voor de hand dat Ter Braak begint de roman met andere door vrouwen geschreven romans te vergelijken. Het verrast ook niet dat deze vergelijking in het voordeel van Eva uitvalt. Hierna formuleert Ter Braak, de Modernist, zijn criterium dat over de congruentie van de code beslist: 'Het is een taak, die niet het begrip, maar de mens raakt, om het zuivere beeld van de in laatste instantie bewusteloze kunst op te trekken op het fundament ener genadeloze bewustheid.' 'Denkende onderscheiding' kan echter, aldus Ter Braak, een nadelige invloed op de 'beeldende spontaneïteit' hebben. Dit dilemma is bij Carry van Bruggen volgens hem niet aanwezig. De schrijfster heeft zich in haar boek 'aan geen consequentie van het denken onttrokken.' Ter Braak ziet Eva als een voortzetting van het Prometheus-probleem. 'Zij heeft het begrip ontdekt als het klein is, in zijn jeugd, maar ook wanneer het de schoonste volwassen dromen doorkruist.' Specifiek voor de vrouwelijke bewustheid is volgens Ter Braak dat deze 'alleen in een vrouwelijke synthese met het leven der zinnen [...] kan blijven leven.' Eva heeft het bewijs geleverd dat 'die specifiek vrouwelijke synthese geenszins, zoals men beweerd heeft, een ontkenning der bewustheid behoeft te zijn.' Ten slotte geeft Ter Braak ook aan wat met de 'genadeloze bewustheid' bereikt kan worden en wat Carry van Bruggen ermee heeft bereikt: 'Eva is een pessimistisch boek, in de beste zin; [...]. Als de grote pessimisten is Carry van Bruggen, zonder zich van teleurstelling en ontnuchtering los te maken, boven de teleurstelling en de ontnuchtering uit.'" (Ibsch, 1984: 251).

Van De Verlatene en Heleen kon Ibsch (1984: 227 en 248) nog stellen dat het deterministische en naturalistische slot een modernistisch werk nog in de weg stond. *Heleen* eindigt inderdaad op weg naar de dood: *"Maar van die dag af begon Heleens leven nederwaarts te neigen. Want haar hoop was gedood en haar jeugd was voorbij."* Hoe geheel anders eindigt *Eva* echter. Zij en Marius kennen elkaars familienaam niet, want bij het concertgebouw werden ze niet aan elkaar voorgesteld. Het belet Eva niet Marius volkomen te vertrouwen; hij is niet langer een gevaar, een vijand. Ibsch verwoordt het slot van *Eva* zeer kernachtig:

"En dat we zelfs elkaars naam niet weten... Mensen, die niet behoorlijk aan elkaar zijn voorgesteld' Het bereiken van woordeloze communicatie is echter niet het einde van Eva. Wat erop volgt is het afscheid. De mededeling van Marius: 'ik ga morgen van hier weg' verblijdt Eva. Om de herinnering en het bewustzijn van de ontmoeting in stand te kunnen houden, moet deze van korte duur - vergankelijk - zijn. Voor de keuze geplaatst tussen duur of intensiteit van de relatie kiest Eva voor de intensiteit en offert daarmee de duurzaamheid op: 'Niet met jou-samen in een eendenkooi. [...] Ik voel ook wel, dat dit ineensstorten zou, en daarom verblijdt het mij bovenmate dat het morgen al onherroepelijk wordt'."

Welaan dan Elrud: waarom heb je het nooit uitdrukkelijk gezegd? Natuurlijk is *Eva* de eerste modernistische roman in Nederland, ontstaan op het eigenste moment dat het damesproza er een absoluut dieptepunt had bereikt, zoals blijkt uit Tabel 28.

TABEL 28: DE 50 MEEST INNOVERENDE VROUWELIJKE TEKSTEN VAN 80 VAN DE LAGE LANDEN TIJDENS GOLF 2 VAN DAMESPROZA IN NEDERLAND (1911-1940)					
$\mu = 6.57$ $\sigma = 10.08$ (cijfers voor 80 teksten)					
Carry van Bruggen	1881-1932	NL	1927	<i>Eva</i>	84,80
Carry van Bruggen	1881-1932	NL	1919	<i>Prometheus</i>	50,08
Carry van Bruggen	1881-1932	NL	1913	<i>Heleen</i>	41,11
Simke Kloosterman	1876-1938	FR	1921	<i>De Hoara's fen Hastings</i>	30,29
Marie van Zeggelen	1870-1957	NL	1926	<i>Als de mail komt</i> (toneelstuk)	21,19
Soewarsih Djojopoespito	1912-1977	NL	1940	<i>Buiten het gareel</i>	20,11
Ina Boudier-Bakker	1875-1966	NL	1931	<i>De klopp op de deur</i>	18,59
Annie Salomons	1885-1980	NL	1929	<i>Ballingen. Indische roman</i>	17,55
Elisabeth Zernike	1891-1982	NL	1924	<i>Zondebok</i>	16,30
Annie Salomons	1885-1980	NL	1919	<i>Daadloze droomen</i>	14,80
Top Naeff	1878-1953	NL	1926	<i>Letje of de weg naar het geluk</i>	13,95
Top Naeff	1878-1953	NL	1922	<i>Voor de poort</i>	13,35
Mary Dorna	1881-1971	NL	1933	<i>Wanordelijkheden rondom een lastig kind</i>	13,32
Fré Dommisce	1900-1971	NL	1927	<i>Krankzinnigen</i>	12,93
Jo van Ammers-Kuller	1884-1966	NL	1914	<i>De roman van een student</i>	10,81
Jo van Ammers-Kuller	1884-1966	NL	1927	<i>De opstandelingen</i>	10,81
Virginie Loveling	1836-1923	VL	1911	<i>Het revolverschot</i>	10,54
Simke Kloosterman	1876-1938	FR	1927	<i>It jubelijer 1793-1812</i>	10,47
Marianne Philips	1886-1951	NL	1936	<i>Henri van den overkant</i>	9,75
Marianne Philips	1886-1951	NL	1940	<i>De doolhof</i>	9,28
Jo van Ammers-Kuller	1884-1966	NL	1925	<i>De opstandelingen</i> (deel 1)	8,91
Kitty de Josselin	1903-1991	NL	1926	<i>De eene richting</i>	8,02
Marie van Zeggelen	1870-1957	NL	1926	<i>De kostbare sproke</i> (toneel)	6,53
Annie Salomons	1885-1980	NL	1913	<i>Langs het geluk</i>	5,59
Marianne Philips	1886-1951	NL	1930	<i>De biecht</i>	5,46
Clara Ascher-Pinkhof	1896-1984	NL	1932	<i>Aan wal</i>	5,35
Marianne Philips	1886-1951	NL	1929	<i>De wonderbare genezing</i>	5,30
Elisabeth Zenike	1891-1982	NL	1923	<i>Het goede huis</i>	5,23
Jeanne van Schaik-Willing	1895-1984	NL	1938	<i>Uitgestelde vlucht</i>	5,19
Jeanne van Schaik-Willing	1895-1984	NL	1932	<i>Uitstel van executie</i>	5,18
Elisabeth Zenike	1891-1982	NL	1929	<i>De loop der dingen</i>	4,78
Jannetje Visser-Roosendaal	1899-1990	NL	1940	<i>Het een of het ander</i>	4,24
H.J. van Nijnatten-Doffegnies	1898-1990	NL	1938	<i>Moeder Geerte</i> (deel 1 van 3)	4,13
Jeanne van Schaik-Willing	1895-1984	NL	1936	<i>Nachtvorst</i>	4,08
Foka van Loon	1901-1995	NL	1940	<i>De wondere weg</i>	3,14
Foka van Loon	1901-1995	NL	1938	<i>Jan Deksz</i>	3,04
Jannetje Visser-Roosendaal	1899-1990	NL	1935	<i>De mens wikt...</i>	3,02
Jo van Ammers-Kuller	1884-1966	NL	1934	<i>Heeren, knechten en vrouwen</i> (deel 1)	2,92
Augusta de Wit	1864-1939	NL	1920	<i>Drie vrouwen in het heilig woud</i>	2,67
Clara Ascher-Oinkhof	1896-1984	NL	1930	<i>Om stil te luisteren</i>	2,51
Clara Ascher-Oinkhof	1896-1984	NL	1930	<i>Zet wijd je ooren open</i>	2,50
Marie van Zeggelen	1870-1957	NL	1928	<i>Pims verjaardag</i>	2,49
Wilma Vermaet	1873-1967	NL	1926	<i>Moeder Stieneke</i>	2,48
Clara Ascher-Oinkhof	1896-1984	NL	1930	<i>Knus in een hoekje</i>	2,47
Marie van Zeggelen	1870-1957	NL	1921	<i>Koloniaaltje</i>	2,46
Margo Scharren-Antink	1868-1957	NL	1905	<i>In den vrijen Amerikaan</i>	2,25
Wilma Vermaet	1873-1967	NL	1929	<i>De lichte nacht</i>	2,13
Wilma Vermaet	1873-1967	NL	1924	<i>Menschenhanden</i>	2,08
Annie Salomons	1885-1980	NL	1915	<i>Herinneringen van een onafhankelijke vrouw</i> (ps. Ida Gerlo)	2,05
Marie Koenen	1879-1959	NL	1917	<i>De moeder</i>	2,03
Foka van Loon	1901-1995	NL	1940	<i>Een roos onthuilt</i>	2,00

3.4. Schrijven vrouwen dan minder goed dan mannen?

Onder de titel *Schrijver ≠ Schrijfster* publiceert Genderklik op haar website volgende interessante bedenking:

"In de kunstwereld leeft sterk de idee dat kunstenaars altijd voorrang moeten geven aan hun kunst. Als man kan ik leven voor mijn kunst, en als ik een partner heb die zorgt voor de kinderen kan ik ook een gezin hebben. Maar als ik een vrouw ben, lijkt het of ik moet kiezen: een kunstenaarsleven of een gezinsleven.

Als vrouwelijke schrijver zal ik me er over verbazen dat mijn boeken als 'vrouwenliteratuur' worden bestempeld, terwijl de boeken van mijn mannelijke collega-schrijvers gewoon literatuur zijn. Ik zal de proef op de som nemen en een blog beginnen onder een mannelijke pennennaam. Tot mijn ontsteltenis krijg ik al snel veel meer opdrachten als tekstschrijver en gaat mijn inkomen de hoogte in.

Als kunstenaars worden we voortdurend beoordeeld en met elkaar vergeleken. In de literatuur bestaan er bijvoorbeeld 'canons': dat zijn boekenlijsten samengesteld door literaire machtige mensen met veel aanzien. Je vindt er meestal meer schrijvers dan schrijfsters op. De canons dienen als leeslijsten voor studenten op school en in hogere opleidingen. Ik merk als schrijver snel hoe belangrijk het is om op die lijst te staan: je hebt immers als student niet veel tijd om andere dingen te lezen. En mensen die niet veel van literatuur kennen, vertrouwen op dergelijke lijsten.

Het is nog niet zo lang dat ik als vrouw kan spelen in het Weense Filharmonische Orkest: sinds 2003 laat het orkest vrouwen toe, nadat de overheid hen daartoe verplichtte! In Amerikaanse orkesten is het ondertussen al heel gewoon dat audities voor nieuwe leden achter een scherm plaats vinden, zodat de jury niet beïnvloed kan worden door de kleur of de sekse van de kandidaten...

Vrouwelijke kunstenaars hadden het in de geschiedenis moeilijker om hun kunst te beoefenen maar nog moeilijker was het om ervoor erkend te worden. De idee die vrouwen verbond met zorg voor huis en kinderen was zo succesvol dat vrouwen niets anders leken te kunnen. Heel wat vrouwelijke kunst is daardoor toegeschreven aan mannelijke kunstenaars. Een groot aantal vrouwelijke schrijvers publiceerde hun succesvolle romans eerst onder een mannelijke naam."

Zolang het familiaal rollenpatroon van de vrouw verlangt dat zij én de opvoeding van de kinderen én de huishoudelijke taken voor zich neemt, kan het niet anders dan dat er minder schrijfsters dan schrijvers zullen zijn. Vóór de opkomst van de moderne letteren, dus voor 1771, waren schrijvende vrouwen een zeldzaamheid. Baseert men zich op betrouwbare lexicons dan moet van Homeros tot Smolett de verhouding schrijfsters/schrijvers zo wat 1 op 50 zijn geweest. [Daarom nam ik in mijn toetsingslijst van de oude letteren 16 vrouwelijke teksten op en dit op een totaal van 794.] De bekendste schrijfsters uit die tijd waren Sapho van Lesbos (±630-±570 BC), Murasaki Shikibu (973-1025), Marie de France (1160-1210), Hadewych van Antwerpen (13de eeuw), Christine de Pisan (1364-1430), Anna Bijns (1493-1575), en een aantal Franse salonières onder wie de Marquise Madeleine de Sablé (1599-1678), Madeleine de Scudéry (1607-1701), Madame de Lafayette (1643-1693), Claudine Guérin de Tensin (1682-1749) en Anne-Louise Élie de Beaumont (1729-1773) allicht de bekendste zijn. Van hen schreven Christine de Pisan en Murasaki Shikibu de meest vernieuwende teksten. Christine de Pisan schreef ook als eerste feministische teksten. In grote delen van Europa, In Engeland, Schotland, Ierland, Duitsland, Oostenrijk, Hongarije, Portugal, Spanje en Rusland bestonden er zo goed als geen schrijfsters. In Japan hebben er nogal wat bestaan, maar hun werk werd nooit vertaald en is daardoor in Europa nooit bekend geraakt. Naarmate de arbeidsverdeling steeds meer de nomisch-technische richting uitging is het aantal schrijfsters in de wereld opgelopen tot ongeveer 1 op 6 op dit moment. Dat is echter niet de verhouding tussen mannen en vrouwen van de in anthologieën opgenomen gecanoniseerde auteurs waar 1 op 25 eerder regel dan uitzondering is.

a. Situatie in de Lage Landen – Bekijken we opnieuw Tabel 8 van de 300 meest innoverende literaire teksten uit de Lage Landen dan valt op dat in de top-100 amper acht teksten geschreven door vijf vrouwen (Hella Haasse, Lidy van Marissing, Carry van Bruggen, Connie Palmen en Kristien Hemmerechts) voorkomen (8 % van de teksten). In de top-200 gaat het om 20 teksten (10 %) geschreven door elf vrouwen. Patricia de Martelaere, Maria Dermoût, Renate Rubinstein, Renate Dorrestein, Anne Provoost en Brigitte Raskin completeren het elftal. In de top-300 gaat het al om 51 teksten (17 %) geschreven door dertig verschillende

vrouwen. Beperken we ons tot de teksten die minstens het doorsnee niveau van de wereldliteratuur halen (een innovatieprobabiliteit van 50 %) dan vinden we 63 teksten geschreven door 38 vrouwen op een totaal van 449 (14,03 %). Bekijken we alle 1.697 gedecodeerde en gedeconstrueerde teksten uit de Lage Landen dan zijn 344 daarvan geschreven door vrouwen (20,24 %). Tussen de 100 laagscorende teksten vinden we er niet minder dan 81 geschreven door vrouwen (81 %!), maar dat moet worden geïnterpreteerd als een artefact omdat het vrijwel uitsluitend gaat om vrijwel waardeloze teksten geschreven tijdens de tweede golf (1911-1940) van het Nederlandse damesproza.

Het feit dat het proportioneel aantal vrouwelijke teksten toeneemt naarmate de innovatieprobabiliteit lager wordt doet op het eerste gezicht een vermoeden rijzen dat vrouwen minder vernieuwend zouden schrijven dan mannen. In dit verband herinner ik mij een discussie die ik jaren geleden had met Herman Brusselmans op zijn appartement in Gent. Een goede tien jaar eerder, op 15 september 1979 vertelde de Vlaamse advocaat en dichter Eddy van Vliet (1942-2002) in *De Volkskrant* dat de Vlaamse prozadebuten van na 1970, vergeleken met die van een decennia eerder en vergeleken met de Nederlandse tijdens het aan gang zijnde decennium, allemaal waardeloos waren. De aangevallenen groepeerden zich daarna rond de literaire criticus Alstein (°1947), maar een echte groep is de generatie van (post)revolutionaire achtenzestigers niet geworden. Auteurs als Elisabeth Marain, Greta Seghers, Loeki Zvonik, Pol Hoste, Leo Pleysier of Eriek Verpale gingen al snel hun eigen weg, en uiteindelijk moest Alstein het doen met Tom Lanoye, Guido van Heulendonk, Stefan Hertmans en Brusselmans. Het gesprek in Gent ging erover dat ik met behulp van lettrometrie en van significantiestesten objectief kon uitmaken of Van Vliet al dan niet gelijk had. In 1986 hadden Brusselmans & Cie zich verenigd in wat ze de *Mooie jonge goden* noemden en waarvan Brusselmans de Jonge Oppergod was. Brusselmans zelf verontrustte zich niet over de debuten van mannelijke schrijvers, wel over die van Vlaamse schrijfsters. In zijn typische stijl voegde hij er aan toe: "Die verdomde kutwijven van bij ons kunnen echt niet schrijven, jong. De Hollandse trouwens net zo min. Al die wijven staan nog altijd niet verder dan destijds de gezusters Loveling!" Dat hij het meende, dat geloof ik niet, want Herman is steeds lief met vrouwen, maar houdt ervan een grote bek op te zetten.

Met lettrometrie kunnen we inderdaad nagaan of het waar is dat vrouwen minder innoverend schrijven dan mannen. Als we ons beperken tot de top-300 van de literaire teksten uit de Lage Landen komen we tot volgende gegevens: De gemiddelde innovatieprobabiliteit bij de dames is **70,678** met een standaardafwijking van 7,959 voor 50 teksten op 300; bij de heren is het gemiddelde **76,751** met een standaardafwijking van 8,857 voor 250 teksten op 300. Toepassing van de formules [21] tot [23] leert dat ons testcriterium $t = 1.971$ en ... groter is dan ons toetscriterium $t_{\square,2.5} = 1,960$, zodat we met 95 % zekerheid kunnen besluiten dat de dames uit de top-300 in de Lage Landen **minder innoverend schrijven** dan de heren uit de top-300.

TABEL 29: 95 % SIGNIFICANTIETEST OF DE DAMES VAN DE TOP-300 VAN DE LAGE LANDEN BETER OF SLECHTER SCHRIJVEN DAN HEREN UIT DE TOP-300

	μ_p	σ_p	N_p	t	$t_{\square,2.5}$
Schrijfsters uit Lage Landen in top-300	70,678	7,959	50	-	-
Schrijvers uit Lage Landen in top-300	76,751	8,857	250	1,971	1,960

Betekent dit nu dat Brusselmans gelijk heeft als hij zegt dat "die verdomde kutwijven" "niet kunnen schrijven"? Ik wil het toch wat preciezer nagaan. Van al wie in de Lage Landen teksten schrijft die minimaal het gemiddelde halen van de wereldliteratuur zal toch niemand, ook Brusselmans niet, willen beweren dat het om auteurs gaat die niet kunnen schrijven. Bij de dames gaat het om 63 literaire teksten die boven de 50 % scoren, bij de heren om 387 teksten die boven de 50 % scoren. De teksten geschreven door dames werden ondergebracht in Tabel 30. Wat leren we nu? Het gemiddelde van de dames is **67,578** met een standaardafwijking van 9,516. Het gemiddelde van de heren is **69,116** met een standaardafwijking van 12,713.

TABEL 30: MEEST INNOVERENDE DAMESTEKSTEN VAN DE LAGE LANDEN DIE HET DOORSNEE NIVEAU VAN DE WERELDLITERATUUR HALEN

μ = 67,578 σ = 9,516						
8	Hella S. Haase	1918-2011	NL	1992	<i>Heren van de thee</i>	90,90
48	Liddy van Marissing	°1942	NL	1975	<i>Ontbinding</i>	84,99
54	Carry van Bruggen	1881-1932	NL	1927	<i>Eva</i>	84,80
62	Connie Palmen	°1955	NL	1991	<i>De wetten</i>	83,86
88	Hella H. Haase	1918-2011	NL	1948	<i>Oeroeg</i>	82,12
91	Kristien Hemmerechts	°1955	VL	1992	<i>Kerst en andere liefdesverhalen</i>	81,50
92	Connie Palmen	°1955	NL	2007	<i>Lucifer</i>	81,17
98	Hella H. Haase	1918-2011	NL	1997	<i>Zwanen schieten</i>	80,83
117	Patricia de Martelaere	1957-2009	VL	1989	<i>De schilder en zijn model</i>	79,80
131	Patricia de Martelaere	1957-2009	VL	1988	<i>Nachtboek van een slapeloze</i>	78,53
167	Kristien Hemmerechts	°1955	VL	1989	<i>Brede heupen</i>	75,83
168	Maria Dermoût	1888-1962	NL	1955	<i>De duizend kleine dingen</i>	75,66
169	Renate Rubinstein	1929-1990	NL	1991	<i>Mijn beter ik (postuum)</i>	75,57
171	Renate Dorrestein	°1954	NL	1998	<i>Een hart van steen</i>	75,50
174	Anne Provoost	°1964	VL	1997	<i>De roos en het zwijn</i>	75,46
176	Anne Provoost	°1964	VL	1994	<i>Vallen</i>	75,30
183	Kristien Hemmerechts	°1955	VL	2000	<i>De kinderen van Arthur</i>	74,31
191	Anne Provoost	°1964	VL	2007	<i>In de zon kijken</i>	73,54
196	Kristien Hemmerechts	°1955	VL	1995	<i>Veel vrouwen, af en toe een man</i>	72,73
200	Brigitte Raskin	°1947	VL	1989	<i>Het koekoeksjong</i>	72,45
201	Kristien Hemmerechts	°1955	VL	1993	<i>Wit zand</i>	72,36
203	Annelies Verbeke	°1976	VL	2005	<i>Slaap!</i>	72,31
204	Kristien Hemmerechts	°1955	VL	2012	<i>Haar bloed</i>	72,27
217	Kristien Hemmerechts	°1955	VL	2008	<i>Kleine zielen</i>	70,21
219	Liddy van Marissing	°1942	NL	1975	<i>De omgekeerde wereld, leesboek voor de middengroepen</i>	70,00
225	Anne Provoost	°1964	VL	2001	<i>De arkvaarders</i>	69,25
226	Margot Vanderstraeten	°1967	VL	2004	<i>De vertraging</i>	69,24
230	Margot Vanderstraeten	°1967	VL	2002	<i>Alle mensen bijten</i>	68,39
235	Anna Blaman	1905-1960	NL	1941	<i>Vrouw en vriend</i>	67,92
237	Jetske Bilker	°1960	FR	1997	<i>In nacht fan hûs</i>	67,34
238	Loekie Zvonik	1935-2000	VL	1975	<i>Hoe heette de hoedenmaker</i>	67,15
239	Marga Minco	°1920	NL	1983	<i>De val</i>	66,84
241	Hylkje Goïnga	1930-2001	FR	1992	<i>Nei it park</i>	66,81
244	Charlotte Mutsaers	°1942	NL	1994	<i>Rachels rokje</i>	66,54
249	Christine D'haen	1923-2009	VL	1989	<i>Zwarte sneeuw</i>	64,91
252	Judith Herzberg	°1934	NL	1995	<i>Rijgdraad (toneel)</i>	63,99
253	Monika van Paemel	°1945	VL	1971	<i>Amazone met het blauwe voorhoofd</i>	63,98
254	Annelies Verbeke	°1976	VL	2009	<i>Vissen redden</i>	63,88
255	Marga Minco	°1920	NL	1983	<i>Het bittere kruid</i>	63,72
256	Geertrui Daem	°1952	NL	2011	<i>De bedlegerige</i>	63,70
258	Lucienne Stassaert	°1936	VL	1975	<i>Een kleine zeeanemoon</i>	62,84
259	Judith Herzberg	°1934	NL	2004	<i>Thuisreis (toneel)</i>	61,25
260	Hermine de Graaf	°1951	NL	1987	<i>De regels van het huis</i>	61,11
265	Jetske Bilker	°1960	FR	1988	<i>Imitaasjeleer</i>	60,91
268	Mensje van Keulen	°1946	NL	1972	<i>Bleekers zomer</i>	60,79
269	Anneke Brassinga	°1948	NL	1998	<i>Hapschaar</i>	60,53
270	Annie Romein-Verschoor	1895-1978	NL	1947	<i>Vaderland in de verte</i>	60,44
279	Brigitte Raskin	°1947	VL	2009	<i>De gestolen prinses</i>	60,19
284	Hylkje Goïnga	1930-2001	FR	1998	<i>Myn seigneurs</i>	60,15
290	Mensje van Keulen	°1946	NL	1991	<i>De lach van Schreck</i>	60,04
305	Patricia de Martelaere	1957-2009	VL	1990	<i>Littekens</i>	59,90
331	Froukje Postma	°1988	FR	2007	<i>Maitydsskildering</i>	59,20
332	Hella H. Haase	1918-2011	NL	1957	<i>De ingewijden</i>	59,19
337	Anna Blaman	1905-1960	NL	1952	<i>Op leven en dood</i>	58,98
341	Mensje van Keulen	°1946	NL	2000	<i>Donkere dagen</i>	58,83
349	Hylkje Goïnga	1930-2001	FR	1986	<i>Frijende kikkerts (verhalenbundel)</i>	57,94
358	Rachida Lamrabet	°1970	VL	2008	<i>Een kind van God</i>	57,00
371	Renate Dorrestein	°1954	NL	1987	<i>Een nacht om te vliegeren</i>	55,86
384	Nel Noordzij	1923-2003	NL	1955	<i>Het kan me niet schelen</i>	54,83
425	Geertrui Daem	°1952	VL	1993	<i>Boniface</i>	50,94
431	Tiny Mulder	1921-2010	FR	1981	<i>Tin iis</i>	50,69
442	Carry van Bruggen	1888-1951	NL	1919	<i>Prometheus</i>	50,08
443	Beb Vuyk	1905-1991	NL	1947	<i>Het hout van Barbara</i>	50,04

Nu zien we in Tabel 31 dat bij 95 % zekerheid de berekende testcoëfficiënt t gelijk is aan 0,917 en aanzienlijk lager is dan de toetscoëfficiënt $t_{\square,2.5}$ die gelijk is aan 1,960. We kunnen dus **met 95 % zekerheid besluiten dat schrijfsters uit de Lage Landen** die minstens het doorsnee niveau van de wereldliteratuur halen **niet slechter schrijven dan hun mannelijke collega's** uit de Lage Landen die minstens het doorsnee niveau van de wereldliteratuur halen. Herman Brusselmans krijgt hiermee ongelijk met zijn boude uitspraak.

TABEL 31: 95 % SIGNIFICANTIETEST OF IN DE LAGE LANDEN DAMES MET EEN IPRO > 50 SLECHTER SCHRIJVEN DAN HEREN MET EEN IPRO > 50					
	μ_p	σ_p	N_p	t	$t_{\square,2.5}$
Schrijfsters uit Lage Landen in top-300	67,579	9,516	63	-	-
Schrijvers uit Lage Landen in top-300	69,116	12,713	387	0,917	1,960

b. Situatie in de Wereldliteratuur – Tussen 1901 en 1990 gebeurde het slechts zes keer dat een vrouw de Nobelprijs voor Literatuur kreeg: Selma Lagerlöf (S) in 1909, Grazia Deledda (I) in 1926, Sigrid Undset (N) in 1928, Pearl Buck (USA) in 1938, en de dichtersessen Gabriela Mistral (E) en Nelly Sachs (ISR/S) in 1945 en 1966. Vanaf 1991 tot 2012 kregen nogmaals zes vrouwen de Nobelprijs voor Literatuur: Nadine Gordimer (RSA) in 1991, Toni Morrison (USA) in 1993, de dichteres Wisława Szymborska (PL)⁴⁰ in 1996, Elfriede Jelinek (A) in 2004, Doris Lessing (GB) in 2007 en Herta Müller (ROE) in 2009. Amper twaalf prijswinnaars bij 96 prijsuitreikingen. Van die winnaressen komen amper vijf teksten voor in de lijst van 500 hoogst scorende literaire teksten. Onder de vrouwen die wel heel goedkoop een Nobelprijs in de wacht sleepten vinden we Sigrid Undset met *Kristin Lavransdochter* (1920) op plaats 1149, Pearl Buck met *East wind, west wind* (1930) op plaats 1278 en Selma Lagerlöf met *Kristuslegenden* op plaats 1362 en met *Het huis van Liljecronas* (1911) op plaats ... 1405. Schrijven vrouwen dan echt zo zwak? Of heeft het Nobelprijscomité geen neus voor literair werk van schrijfsters? Als men bedenkt dat Virginia Woolf, die net zo innoverend schreef als Goethe en Shakespeare – en hen zelfs met meerdere teksten qua vernieuwing overtrof – nooit gekozen of genomineerd werd, dan moet men het haast wel geloven.

Bekijkt men Tabel 7 met de 500 meest innoverende literaire teksten in de wereld dan krijgt men de indruk dat schrijfsters nauwelijks meespelen: in de top-100 vinden we amper vijf teksten door dames geschreven, waarvan vier van de hand van Virginia Woolf (12, 13, 16 en 21). In de top-200 vinden we twaalf verdere teksten van dames waaronder verrassend genoeg een tekst uit de late middeleeuwen geschreven door Christine de Pisan, de eerste feministe in de wereldliteratuur. In de top-500 vinden we nog steeds maar 35 teksten van schrijfsters tegen 465 geschreven door mannen. De gemiddelde innovatieprobaliteit van die 35 teksten van vrouwen bedraagt echter wel **88,299** tegen ... **87,930** voor de 465 teksten geschreven door mannen! Welaan, Brusselmans, hoe zat dat dan met die vrouwen die niet konden schrijven? Maar toegeven, zonder een fenomeen als Virginia Woolf zou het gemiddelde van de vrouwen met **87,501** onder dat van de mannen hebben gelegen. Bekijken we het dus wat ruimer door alle teksten te weerhouden met een IPRO van boven de 80 %. Dan vinden we er 53 bij de vrouwen (zie Tabel 33) met een gemiddelde van **85,935** bij een standaardafwijking van 4,311. Bij de mannen vinden we dan 799 teksten met een gemiddelde van **86,283** bij een standaardafwijking van 4,027. Is dat voldoende om van een significant verschil te spreken. En laten we opnieuw werken bij een 95 % waarschijnlijkheid. Uit de gegevens in Tabel 34 lezen we af dat ons testcriterium t amper **0,606** is terwijl ons toetscriterium $t_{\square,2.5}$ **1,960** is. We kunnen dus met 95 % zekerheid de hypothese aanvaarden dat van al wie teksten schrijft met een IPRO van meer dan 80 % mannen niet meer vernieuwend schrijven dan vrouwen. Waarmee een typisch vooroordeel van macho mannen de wereld is uit geholpen.

⁴⁰ Van de dichtersessen Gabriela Mistral en Wisława Szymborska kon geen werk worden gedecodeerd en gedeconstrueerd omdat de door mij gebruikte lettrometrische methode om de literariteit van een tekst te meten onbetrouwbaar wordt bij korte gedichten. Om die reden werd bijvoorbeeld ook geen poëzie van Willem Kloos of Lucebert of Gerrit Achterberg, enzovoort gedecodeerd en gedeconstrueerd.

TABEL 32: 95 % SIGNIFICANTIETEST OF IN DE WERELD DAMES MET EEN IPRO > 80 SLECHTER SCHRIJVEN DAN HEREN MET EEN IPRO > 80

	μ_p	σ_p	N_p	t	$t_{\square, 2.5}$
Schrijfsters in de wereld met IPRO van teksten > 80	85,935	4,311	53	-	-
Schrijvers in de wereld met IPRO van teksten > 80	86,283	4,027	799	0,606	1,960

TABEL 33: DE MEEST INNOVERENDE LITERAIRE TEKSTEN MET EEN IPRO > 80 GESCHREVEN DOOR VROUWEN (51 TEKSTEN TUSSEN 600 BC EN NU)

12	Virginia Woolf	1882-1941	GB	1929	<i>The lady in the looking glass</i>	94,61
13	Virginia Woolf	1882-1941	GB	1937	<i>The years</i>	94,60
16	Virginia Woolf	1882-1941	GB	1928	<i>Orlando</i>	94,54
21	Virginia Woolf	1882-1941	GB	1922	<i>Jacob's room</i>	94,20
88	Dubravka Ugrešić	°1949	CRO	1981	<i>Des Alleinseins müde ...</i> (Tr Štefica Cvek u. raljama života.	91,69
105	Christine de Pisan	1364-1430	I	1404	<i>La cité des dames</i>	90,99
114	Hella S. Haase	1918-2011	NL	1992	<i>Heren van de thee</i>	90,90
119	Marguerite Duras	1914-1996	F	1950	<i>Un barrage contre le Pacifique</i>	90,85
122	Nathalie Sarraute	1900-1999	F	1959	<i>Le planétarium</i>	90,82
124	Violette Leduc	1907-1972	F	1964	<i>La bâtarde</i>	90,72
125	Edith Stein	1891-1942	D	1939?	<i>Aus dem Leben einer jüdischen Familie und weitere autobiographische Beiträge</i>	90,71
155	Frances (Fanny) Burney	1752-1840	ENG	1778	<i>Evelina or the History of a Young Lady's Entrance into the World*</i>	89,95
157	Ann Radcliffe	1764-1823	ENG	1794	<i>The mysteries of Udolpho</i> (roman)*	89,85
172	Sappho van Lesbos	±630-±570 BC	GR	±600 BC	<i>The poems of Sappho</i> (Tr. E.M. Cox, Griekse tekst plus vertaling, 1925)	89,56
181	Grazia Deledda*	1871-1936	I	1903	<i>Cenere</i> (Tr Ashes)	89,16
190	Grazia Deledda*	1871-1936	I	1920	<i>La Madre</i> (Tr Mother)	88,80
208	Kathy Acker	1947-1997	USA	1984	<i>Blood and guts in high school</i>	88,23
214	Kathy Acker	1947-1997	USA	1974	<i>I Dreamt I Was a Nymphomaniac: Imagining</i>	88,10
216	Dubravka Ugrešić	°1949	CRO	2002	<i>Keiner zu Hause.</i> (Tr Nikog nema doma)	88,04
238	Iris Murdoch	1922-1966	IRL	1954	<i>Under the net</i>	87,41
262	Claudine Guérin de Tensin	1682-1749	F	1747	<i>Les malheurs de l'amour</i> (roman)*	87,16
287	Dubravka Ugrešić	°1949	CRO	2002	<i>Lesen Verboten.</i> (Tr Zabranjeno čitanj)	86,54
295	(Sidonie-Gabrielle) Colette	1873-1957	F	1913	<i>L'envers du musik-hall</i>	86,36
299	Natalia Ginzburg	1916-1991	I	1963	<i>Herinneringen - familielrxicon</i> (Tr Lessico familiare)	86,32
312	Else Lasker-Schuler	1869-1945	D	1919	<i>Der Malik</i>	86,08
325	Marguerite Duras	1914-1996	F	1944	<i>La Vie tranquille</i>	85,82
374	Lidy van Marissing	°1942	NL	1975	<i>De omgekeerde wereld, leesboek voor de middengroepen</i>	84,99
384	Doris Lessing*	°1918	GB	1952	<i>The children of violence</i>	84,83
387	Carry van Bruggen	1881-1932	NL	1927	<i>Eva</i>	84,80
416	Susan Choi	°1969	USA	2008	<i>A person of interest</i>	84,24
427	Violette Leduc	1907-1972	F	1966	<i>Thérèse et Isabelle</i>	84,07
439	Anne Charlotte Leffler	1849-1892	S	1887	<i>Een zomernachtsdroom</i> (Tr)	84,02
474	Connie Palmen	°1955	NL	1991	<i>De wetten</i>	83,86
478	Nadine Gordimer*	°1923	GB	1994	<i>None to Accompany Me</i>	83,84
484	Toni Morrison*	°1931	USA	1992	<i>Jazz</i>	83,82
544	Judith Rossner	1935-2005	USA	1975	<i>Looking for Mr. Goodbar</i>	82,86
557	(Sidonie-Gabrielle) Colette	1873-1957	F	1933	<i>La chatte</i>	82,41
569	Elizabeth Strout	°1956	USA	2008	<i>Olive Kitteridge</i>	82,16
576	Hella H. Haase	1918-2011	NL	1948	<i>Oeroeg</i>	82,12
594	Madame de Lafayette	1643-1693	F	1678	<i>La princesse de Clèves*</i>	81,58
595	Kristien Hemmerechts	°1955	VL	1992	<i>Kerst en andere liefdesverhalen</i>	81,50
602	Ann Radcliffe	1764-1823	ENG	1797	<i>The Italian</i> (roman)	81,32
605	Murasaki Shikibu	973-1025	J	1008	<i>Genji-Monogatari</i> (±1008) (Tr. <i>Tales of Genji</i>)	81,27
608	Elfriede Jelinek*	°1946	A	1995	<i>Die Kinder der Toten</i>	81,26
614	Connie Palmen	°1955	NL	2007	<i>Lucifer</i>	81,17
619	Herta Müller*	°1953	ROE	1998	<i>Herztier</i>	81,13
622	Kathy Acker	1947-1997	USA	1991	<i>Hannibal lecturer, my father</i>	81,06
629	Alice Munro	°1931	CDN	2008	<i>Away from her</i>	80,92
633	Hella H. Haase	1918-2011	NL	1997	<i>Zwanen schieten</i>	80,83
643	Jennifer Egan	°1962	USA	2001	<i>Look at me</i>	80,69
644	Anne Louise Madame de Staël	1766-1817	F	1807	<i>Corinne ou l'Italie</i>	80,67
645	Herta Müller*	°1953	ROE	2009	<i>Atemschaukel</i>	80,63
654	Herta Müller*	°1953	ROE	1999	<i>Der fremde Blick oder Das Leben ist ein Furz in der Laterne</i>	80,49

4. Lettrometrie als arbiter: Nobelprijzen, Ieren, Vlamingen en Friezen

a. Nobelprijs - Van de Zweedse Academie die sinds 1901 jaarlijks de Nobelprijs voor Literatuur uitreikt zou men toch mogen verwachten dat ze telkens de auteur bekroont die met zijn oeuvre de hoogste graad van literariteit heeft bereikt. Daaraan wordt sinds jaren erg getwijfeld. Vaak zouden andere overwegingen dan de graad van literariteit hebben meegespeeld om bepaalde auteurs de Nobelprijs te weigeren. Een schoolvoorbeeld was Ezra Pound die omwille van zijn medewerking met de fascistische dictator Benito Mussolini de prijs werd geweigerd. Of Louis-Ferdinand Céline die bekend stond om zijn antisemitisme. Soortgelijk verhaal voor Jorge Luis Borges wie de Academie verweet dat hij ten tijde van de dictaturen van Jorge Videla en Augusto Pinochet meer dan eens hun zijde koos. Maar waarom kregen Jean-Paul Sartre en Pablo Neruda, die toch lang het stalinisme in de Sovjet-Unie verdedigden, de prijs dan wel? En wat gedaan met Pär Lagerkvist die het nazisme kokketeerde of Günter Grass die ooit lid was van de Waffen SS? Waarom kregen die dan wel de prijs? Waar zit de consequentie? En wat hadden James Joyce, Franz Kafka, Carl Einstein, de dichter Ossip Mandelstam en zoveel anderen de Academie misdaan om nooit te worden verkozen? En kan iemand mij uitleggen waarom de zeemzoete verhaaltjes van Pearl Buck destijds werden verkozen boven de monumenten van literatuur die Virginia Woolf bijeen schreef?

Laten we een test doen. In de lijst van 3.427 gedecodeerde en gedeconstrueerde werken komen er 118 voor geschreven door Nobelprijswinnaars (zie Tabel 35), en laten we die vergelijken met de 118 literaire werken van niet-winnaars, geschreven na 1901 – het eerste jaar dat de Nobelprijs voor Literatuur werd ingesteld – (zie Tabel 36). De gemiddelde innovatieprobabiliteit van de 118 teksten geschreven door winnaars is **79,419** bij een standaardafwijking van 12,857. De gemiddelde IPRO van de 118 hoogst scorende teksten van niet-winnaars is **91,567** bij een standaardafwijking van 2,178. De hypothese dat ze beter zouden schrijven kan dus zeker niet worden aanvaard vermits $79,419 < 91,567$. Maar gaat de hypothese ook op dat ze slechter schrijven? De gegevens zijn voldoende om een 99.99 % significantietest uit te voeren. Het toetscriterium $t_{\square, 0.05}$ bij 228 vrijheidsgraden ($115 + 115 - 2$) is dan **3.291**. We vinden een testcriterium t gelijk aan **9,947**. Vermits geldt dat $t > t_{\square, 0.05}$ kunnen we met **99.99 % zekerheid de hypothese verwerpen dat winnaars van de Nobelprijs literatuur meer innoverend schrijven dan niet-winnaars**.

TABEL 34: 99.90 % SIGNIFICANTIETEST OF WINNARS VAN DE NOBELPRIJS LITERATUUR SLECHTER SCHRIJVEN DAN NIET-WINNAARS

	μ_p	σ_p	N_p	t	$t_{\square, 0.05}$
Nobelprijswinnars	79,419	12,857	115	-	-
Niet-winnaars van de Nobelprijs	91,567	2,178	115	9.947	3,291

Auteurs als James Joyce met *Ulysses* (1922) en *Finnegans wake* (1939); Ezra Pound met *Cantos* (1922) en *Pisan cantos* (1948); Franz Kafka met *Der Prozess* (1925); Carl Einstein met *Bebuquin* (1912); Hugo Claus met *De verwondering* (1962); Virginia Woolf met *The lady in the looking glass* (1929), *The years* (1937) en *Orlando* (1928); Bertolt Brecht met *Der gute Mensch von Sezuan* (1939), *Die Dreigroschenoper* (1928) en *Mutter Courage und ihre Kinder* (1939) kunnen zich **terecht bekocht** voelen dat ze nimmer of nooit een Nobelprijs kregen ondanks het feit dat al die literaire teksten méér innoverend waren dan het meest innoverende werk dat ooit een Nobelprijswinnaar heeft geschreven: *Malone meurt* van Samuel Beckett. Anderzijds hadden auteurs als Knut Hamsun (N), Rudyard Kipling (USA), Derek Walcott (StLU), Sigrid Undset (N), Pearl Buck (USA) en Selma Lagerlöf (S) nimmer of **nooit de Nobelprijs Literatuur mogen krijgen**. Geen van ze bereikt met zijn of haar beste werk een IPRO van meer dan 75, wat toch de absolute vereiste is om van wereldliteratuur met enig niveau te kunnen spreken. Voor Lagerlöf is 33.31 % haar hoogste score maar toch vond de Zweedse Academie deze Zweedse dame de hoogste literaire eer waard. Begrijpe wie kan.

TABEL 35: IPRO VAN 118 LITERAIRE TEKSTEN GESCHREVEN DOOR WINNAARS VAN DE NOBELPRIJS VOOR LITERATUUR SINDS 1901

19	Samuel Beckett*	1906-1989	IRL	1951	<i>Malone meurt</i>	94,48
23	Michael Sjocholov*	1905-1984	RU	1940	<i>De stille Don</i> (Tr)	93,96
24	Gabriel Garcia Marquez*	°1927	COL	1967	<i>Honderd jaar eenzaamheid</i> (Tr <i>Cien años de soledad</i>)	93,95
26	John Steinbeck*	1902-1935	USA	1935	<i>Tortilla Flat</i>	93,82
39	William Faulkner*	1897-1962	USA	1931	<i>The sanctuary</i>	93,35
41	Jean Paul Sartre*	1905-1980	F	1939	<i>La nausée</i>	92,99
46	Samuel Beckett*	1906-1989	IRL	1961	<i>Happy days</i> (drama)	92,85
54	Lewis Sinclair*	1885-1951	USA	1935	<i>It can't happen here</i>	92,48
64	Gabriel Garcia Marquez*	°1937	COL	1981	<i>Kroniek van een aangekondigde dood</i> (Tr <i>Crónica de una muerte anunciada</i>)	92,15
66	Samuel Beckett*	1906-1989	IRL	1955	<i>En attendant Godot</i>	92,12
68	Mario Vargas Llosa*	°1936	PER	1969	<i>Gesprek in de kathedraal</i> (Tr <i>Conversación en La Catedral</i>)	92,09
72	Gabriel Garcia Marquez*	°1927	COL	1962	<i>De kolonel krijgt nooit post</i> (Tr <i>El coronel no tiene quien le escriba</i>)	92,08
73	Mario Vargas Llosa*	°1936	PER	1966	<i>Het groene huis</i> (Tr <i>La casa verde</i>)	92,07
84	Eugene O'Neil*	1888-1953	USA	1924	<i>Desire under the clims</i>	91,84
85	Michail Sjocholov*	1905-1984	RU	1940	<i>De stille Don</i> (Tr <i>Тихий Дон</i>) (deel 1) (normering: 1928)	91,83
96	Thomas Mann*	1875-1955	D	1901	<i>Buddenbrooks, Verfall einer Familie</i>	91,40
156	Jean Paul Sartre*	1905-1980	F	1945	<i>Les chemins de la liberté I - L'âge de raison</i>	89,87
158	Boris Pasternak*	1890-1960	RU	1957	<i>Dokter Jivago</i> (Tr <i>Доктор Живаго</i>)	89,78
159	Heinrich Böll*	1917-1985	D	1953	<i>Und sagte kein einziges Wort</i>	89,77
181	Grazia Deredda	1871-1936	I	1903	<i>Cenere</i> (Tr <i>Ashes</i>)	89,16
187	Thomas Mann*	1875-1955	D	1913	<i>Der Tod in Venedig</i>	88,86
189	Octavio Paz*	1914-1998	MEX	1969	<i>Postdata</i> (vervolg op <i>El laberinto de la solidad</i> , 1950) (Tr)	88,81
190	Grazia Deledda*	1871-1936	I	1920	<i>La Madre</i> (Tr, <i>Mother</i>)	88,80
196	Claude Simon*	1913-2005	F	1967	<i>Histoire</i>	88,66
204	Mario Vargas Llosa*	°1936	PER	1981	<i>De oorlog van het einde van de wereld</i> (Tr <i>La guerra del fin del mundo</i>)	88,40
209	Günter Grass*	°1927	D	1959	<i>Die Blechtrommel</i>	88,23
248	Albert Camus*	1913-1960	F	1942	<i>L'étranger</i>	87,31
252	Claude Simon*	1913-2005	F	1960	<i>La route des Flandres</i>	87,27
256	Cormack McCarty	°1933	USA	1998	<i>Cities of the Plain - The border trilogy 3</i>	87,19
257	Günter Grass*	°1927	D	1999	<i>Mein Jahrhundert</i>	87,18
273	Gabriel Garcia Marquez*	°1937	COL	1994	<i>Over liefde en andere duivels</i> (Tr <i>Del amor y otros demonios</i>)	86,97
308	Gerhart Hauptman*	1862-1946	D	1888	<i>Bahnwärter Thiel</i>	86,11
310	Günter Grass*	°1927	D	1986	<i>Die Rattin</i>	86,11
311	Harold Pinter*	1930-2008	GB	1996	<i>Ashes to Ashes</i> (drama)	86,09
336	André Gide*	1869-1951	F	1893	<i>La tentative amoureuse</i>	85,65
352	Ernest Hemingway*	1899-1961	USA	1929	<i>A farewell to arms</i>	85,36
359	Gao Xingjian*	°1940	CHN	1991	<i>La montagne de l'âme</i> (Tr)	85,25
361	George Bernard Shaw*	1856-1950	IRL	1919	<i>Heartbreak House</i> (toneel)	85,24
362	George Bernard Shaw*	1856-1950	IRL	1923	<i>Saint Joan</i> (toneel)	85,24
371	Roger Martin du Gard*	1881-1958	F	1923	<i>Les Thibault: La belle saison</i>	85,10
377	Roger Martin du Gard*	1881-1958	F	1929	<i>Les Thibault: La mort du père</i>	84,97
384	Doris Lessing*	°1918	GB	1952	<i>The children of violence</i>	84,83
386	Lewis Sinclair*	1885-1951	USA	1935	<i>It can't happen here</i>	84,80
389	Maurice Maeterlinck*	1862-1949	B	1908	<i>L'oiseau bleu</i> (drama)	84,73
393	Gabriel Garcia Marquez*	°1937	COL	1996	<i>Ontvoeringsbericht</i> (Tr <i>Noticia de un secuestro</i>)	84,66
401	George Bernard Shaw*	1856-1950	IRL	1913	<i>Pygmalion</i> (toneel)	84,54
406	Maurice Maeterlinck*	1862-1949	B	1908	<i>La puissance des morts</i> (drama)	84,43
414	Henry Fielding	1707-1754	ENG	1742	<i>The History of the Adventures of Joseph Andrews and his Friend, Mr. Abraham Abrams</i> (roman)*	84,29
417	Günter Grass*	°1927	D	1956	<i>Die Plebejer proben den Aufstand</i> (drama)	84,23
424	John Galsworthy*	1867-1933	GB	1928	<i>The swan song</i> (deel 1)	84,11
434	Willam Golding*	1911-1993	GB	1954	<i>Lord of flies</i>	84,02
435	André Gide*	1869-1951	F	1947	<i>Thésée</i> (Drama)	84,02
468	Kenzaburo Oë*	°1935	J	1995	<i>Hikari groet de dingen : kroniek van een genezend gezin</i> (Tr)	83,90
478	Nadine Gordimer*	°1923	GB	1994	<i>None to Accompany Me</i>	83,84
484	Toni Morrison*	°1931	USA	1992	<i>Jazz</i>	83,82
485	John Galsworthy*	1867-1933	GB	1920	<i>In chancery</i>	83,81
488	Mo Yan*	°1955	CHN	2006	<i>Life and death are wearing me out</i> (Tr <i>生死疲劳</i>)	83,77
495	François Mauriac*	1885-1970	F	1927	<i>Thérèse Desqueyroux</i>	83,66
497	Samuel Bellow*	1915-2005	USA	1975	<i>Humboldt's gift</i>	83,65
515	Harold Pinter*	1930-2008	GB	1993	<i>Moonlight</i> (drama)	83,36
526	William Faulkner*	1897-1962	USA	1929	<i>The sound and the fury</i>	83,22
540	Imre Kertész*	°1929	HU	1991	<i>Kaddish voor een niet geboren kind</i> (Tr <i>Kaddis a meg nem született gyermekért</i>)	82,89
550	V.S. Naipaul*	°1932	T&T	1994	<i>A way in the world</i>	82,80

558	Ernest Hemingway*	1899-1961	USA	1950	<i>The old man and the sea</i>	82,38
564	Ivo Andric*	1892-1975	YU	1945	<i>De brug over de Drina</i> (Tr Na Drini ćuprija)	82,20
600	Jose Saramago*	1922-2010	PT	1995	<i>L'Année de la mort de Ricardo Reis</i> (Tr O ano da morte de Ricardo Reis)	81,37
608	Elfriede Jelinek*	°1946	A	1995	<i>Die Kinder der Toten</i>	81,26
619	Herta Müller*	°1953	ROE	1998	<i>Herztier</i>	81,13
624	John Steinbeck*	1902-1968	USA	1939	<i>The grapes of growth</i>	80,98
645	Herta Müller*	°1953	ROE	2009	<i>Atemschaukel</i>	80,63
654	Herta Müller*	°1953	ROE	1999	<i>Der fremde Blick oder Das Leben ist ein Furz in der Laterne</i>	80,49
664	Orhan Pamuk*	°1952	TK	1998	<i>Ik heet Karmozijn</i> (Tr Benim Adım Kırmızı)	80,22
668	Jean Paul Sartre*	1905-1980	F	1964	<i>Les mots</i>	80,15
671	Jose Saramago*	1922-2010	PT	2006	<i>Kleine herinneringen</i> (Tr As pequenas memorias)	80,10
673	Jean Marie Le Clézio*	°1940	F	1992	<i>Étoile errante</i>	80,09
674	Mo Yan*	°1955	CHN	1996	<i>Grote borsten, brede heupen</i> (Tr 丰乳肥臀)	80,09
698	Mario Vargas Llosa*	°1936	PER	1986	<i>Wie heeft Palmirino Molero vermoord?</i> (Tr ¿Quién mató a Palomino Molero?)	79,67
699	Jose Saramago*	1922-2010	PT	2004	<i>De stad der zielen</i> (Tr Ensaio sobre a lucidez)	79,67
708	Harold Pinter*	1930-2008	GB	2000	<i>Remembrance of Things Past</i> (drama)	79,38
725	Herta Müller*	°1953	ROE	1991	<i>Der Teufel sitzt im Spiegel</i>	79,07
750	Jean Marie Le Clézio*	°1940	F	2000	<i>L'enfant de sous le pont</i>	78,48
769	Doris Lessing*	°1918	GB	1995	<i>Playing the game</i>	78,02
778	Gao Xingjian*	°1940	CHN	2000	<i>Le livre d'un homme seul</i> (Tr)	77,69
798	Luigi Pirandello*	1867-1936	I	1916	<i>Et demain lundi</i> (Tr)	76,72
799	Wole Soyinka*	°1934	NIG	1973	<i>Season of anatomy</i>	76,69
800	Anatole France*	1844-1924	F	1912	<i>Les dieux ont soif</i>	76,68
801	Alexandr Solzjenitsyn*	1918-2008	RU	1962	<i>Une journée d'Ivan Denissovitch</i> (Tr Один день Ивана Денисовича)	76,66
816	Gao Xingjian*	°1940	CHN	2008	<i>Of Mountains and Seas: A Tragicomedy of the Gods in Three Acts</i> (Tr 對話與反話)	76,24
820	Orhan Pamuk*	°1952	TK	1995	<i>Het nieuwe leven</i> (Tr Yeni Hayat)	76,18
866	Imre Kertész*	°1929	HU	1993	<i>The Minutes of Meeting</i> (Tr Jegyzőkönyv)	75,19
871	Kenzaburo Oë*	°1935	J	2005	<i>Sayonara, meine Bücher</i> (Tr さようなら、私の本よ!)	74,94
888	Toni Morrison*	°1931	USA	1998	<i>Paradise</i>	74,30
899	Orhan Pamuk*	°1952	TK	2009	<i>Het museum van de onschuld</i> (Tr Masumiyet Müzesi)	74,10
902	Doris Lessing*	°1918	GB	1992	<i>African laughter</i>	73,88
912	Willam Golding*	1911-1993	GB	1959	<i>Free fall</i>	73,02
915	Roger Martin du Gard*	1881-1958	F	1922	<i>Les Thibault</i> (deel 1)	72,75
935	V.S. Naipaul*	°1932	T&T	2004	<i>Magic seeds</i>	72,05
976	Rudyard Kipling*	1865-1936	GB	1901	<i>Kim</i>	69,46
1008	Knut Hamsun*	1859-1952	N	1917	<i>Hoe het groeide</i> (Tr)	67,43
1009	Nadine Gordimer*	°1923	GB	1998	<i>The house gun</i>	67,19
1013	Heinrich Böll*	1917-1985	USA	1975	<i>Die verlorene Ehre der Katarina Blum</i>	66,20
1015	Dario Fo*	°1926	I	1997	<i>The devil with boobs</i> (Tr Il diavolo con le zinne)	66,05
1040	Jose Saramago*	1922-2010	PT	2008	<i>De tocht van de olifant</i> (Tr A viagem do elephante)	63,83
1043	Knut Hamsun*	1859-1952	N	1888	<i>Honger</i> (Tr)	63,46
1044	Rudyard Kipling*	1865-1936	GB	1894	<i>The jungle book</i> (enkel de korte verhalen)	63,42
1076	Elfriede Jelinek*	°1946	A	2008	<i>Rechnitz</i> (Der Würgeengel) (drama)	59,58
1099	Heinrich Böll*	1917-1985	F	1971	<i>Gruppenbild mit Dame</i>	57,34
1111	Heinrich Böll*	1917-1985	D	1949	<i>Der Zug war pünktlich</i>	56,09
1114	Derek Walcott*	°1930	StLU	1993	<i>Odyssey: A stage version</i> (drama)	55,48
1137	Eli Sachs*	1891-1970	ISR	1951	<i>Eli. Ein Mysterienspiel vom Leiden Israels</i> (luisterspel)	52,46
1138	André Gide*	1869-1951	F	1946	<i>La symphonie pastorale</i>	52,46
1149	Sigrid Undset*	1882-1949	N	1920	<i>Kristin Lavransdatter</i> (Tr) (deel 1)	51,88
1180	Luigi Pirandello*	1867-1936	I	1904	<i>The late Mattia Pascal</i> (Tr)	49,82
1278	Pearl Buck*	1892-1973	USA	1930	<i>East wind, West wind</i>	41,64
1308	John Steinbeck*	1902-1968	USA	1952	<i>East of Eden</i>	38,70
1363	Selma Lagerlöf*	1858-1940	S	1904	<i>Kristuslegenden</i> (Tr)	33,31
1405	Selma Lagerlöf*	1858-1940	S	1911	<i>Het huis van Liljecronas</i> (Tr)	30,05
1516	George Bernard Shaw*	1856-1950	IRL	1932	<i>The adventures of the black girl</i>	20,10

b. Ieren - Lettrometrie kan ook als scheidsrechter worden gebruikt om na te gaan of bepaalde uitspraken over literatuur al dan niet vooroordelen zijn. Zo hoort men geregeld beweren dat Ieren veel beter schrijven dan de rest van de wereld. Is daar iets van waar? Laten we houden op het niveau van de wereldliteratuur, dus op werken met een IPRO van 75 of meer. Dan vinden we 21 Ierse teksten die hoger dan 75 scoren van zulke schrijvers als James Joyce (1, 7, 132), Samuel Beckett (19, 47, 67), Laurence Sterne (28, 670, 788), Lawrence Durrell (66, 242), Oscar Wilde (151), Jonathan Swift (179, 475), Iris Murdoch (240), George Bernard Shaw (363, 364, 403), William Congrave (385, 845), en Olivier Gold-

smith (394). De gemiddelde innovatieprobabiliteit van hun 21 werken is **87,645** met een standaardafwijking van 5,954. In de rest van de wereld was men goed voor 848 werken die hoger scoren dan 75 met een gemiddelde innovatieprobabiliteit van **84,349** bij een standaardafwijking van 5,052. Dat de Ieren blijkbaar meer vernieuwend schrijven wordt hier bevestigd. Maar is dit genoeg om er een algemeenheid van te maken. Bij 867 vrijheidsgraden is het 98.5 % toetscriterium $t_{\square, 0.10}$ gelijk aan **2,326**; we kunnen berekenen dat in dit geval het testcriterium t gelijk is aan **2,512**. Dat is groter dan het toetscriterium zodat we **met 98.5 % zekerheid mogen besluiten dat de Ieren inderdaad meer innoverend schrijven dan de rest van de wereld**. Het toetscriterium voor 99 % zekerheid is **2,576** dus scheelde het geen haar of we konden het ook met 99 % zekerheid bevestigen. Nu is het up voor de sociologen en literatuurwetenschappers om daar een causale verklaring voor te vinden. Mij schiet er niet meteen zo'n verklaring te binnen.

c. Vlamingen – Nederlanders zijn er stellig van overtuigd dat hun auteurs beter schrijven dan hun Vlaamse collega's. En ook Vlamingen zijn geneigd die stelling aan te nemen omdat de Nederlanders veel taalvaardiger zijn dan de Vlamingen, ook omdat zij veel meer dan de Vlamingen in een overwegend calvinistisch klimaat zijn opgevoed met het Boek der boeken, met de Bijbel – wat dan weer zou kunnen verklaren dat de doorsnee Nederlandse lezer (dus ook de Nederlandse auteur die een geprivilegieerd lezer is) veel meer boeken leest dan de Vlaming. Bovendien hebben de Nederlanders nog steeds een boekenprogramma op hun tv, de Vlamingen niet.⁴¹

Het feit dat er meer dan honderd teksten Nederlands damesproza uit het interbellum in de gedecodeerde en gedeconstrueerde teksten voorkomen zal het gemiddelde uiteraard negatief beïnvloeden. Ook het weinig hoogstaande onderwijzersproza uit het interbellum – waarover Ton Anbeek zich terecht bekloeg – heeft de neiging het algemeen gemiddelde fors naar beneden te halen. Laten we dus een vergelijking maken voor de ernstiger literatuur, dus voor al die werken die minstens het gemiddelde van de wereldliteratuur bereiken: een IPRO van 50. Van de 895 onderzochte teksten door Nederlanders geschreven zijn er 222 die boven de 50 scoren (24,80 %) met een gemiddelde van **82,436** en een standaardafwijking van 4.291. Van de 522 teksten door Vlamingen geschreven zijn er 175 die boven de 50 scoren (33,52 %) met een gemiddelde van **80,291** en een standaardafwijking van 4.962. Bij een 95 % significantiedrempel en 395 vrijheidsgraden is het toetscriterium $t_{\square, 2.5} =$ **1.960**.

Hier kunnen we een testcriterium t berekenen dat gelijk is aan **1,182**. De stelling dat de Nederlanders meer vernieuwend schrijven dan de Vlamingen kunnen we dus **nooit** met 95 % zekerheid aanvaarden. Maar met hoeveel % zekerheid kunnen we die dan wel aanvaarden? Voor 70 % zekerheid vinden we een toetscriterium $t_{\square, 15.0} =$ **1.036**. Dat impliceert dus dat **we slechts met 70 % zekerheid kunnen zeggen dat de Nederlanders meer vernieuwend schrijven dan de Vlamingen**, of omgekeerd, dat de Vlamingen 30 % zekerheid hebben dat dit niet het geval is.⁴²

Zo zullen beide partijen op de één of andere manier wel zijn gerustgesteld neem ik aan. Bemerkt nog dat van de 222 Nederlandse teksten die boven de 50 scoren er 103 zijn die ook boven de 75 scoren (46,40 %), terwijl er van de 175 Vlaamse teksten die boven de 50 scoren er 68 zijn die boven de 75 scoren (38,86 %). De gemiddelden zijn hier respectieve-

⁴¹ Daar zou vanaf september 2013 verandering in komen, want de "betere zender" Canvas kondigde op 13 augustus 2013 aan dat er inderdaad een boekenprogramma zal worden uitgezonden. Daar wil men dan bijvoorbeeld gaan kijken wat het slechtste boek uit de literatuur van de Lage Landen is (in plaats van te kijken, wat allicht leerzamer is, wat het beste boek is).

⁴² Strikt statistisch gezien klopt die omgekeerde statistische redenering eigenlijk niet, maar in de spreektaal voor gewone mensen kunnen we ze wel op die manier formuleren. De nul hypothese is steeds dat het ene niet beter is dan de andere. We aanvaarden altijd de nul hypothese met x procent zekerheid als $t < t_{\square, 100-2x}$. Is $t > t_{\square, 100-2x}$ dan verwerpen we de nul hypothese wat nog steeds statistisch niet hetzelfde is dan zeggen dat het ene wel beter dan het andere is. De exacte formulering is dan dat we met x % zekerheid niet kunnen akkoord gaan dat het ene evenwaardig is aan het andere. Maar dat bekt zo slecht dat we het in spreek- en schrijftaal het makkelijker hebben te stellen dat met x % zekerheid het ene wel beter is dan het andere.

lijk 82,478 en 81,571. Ook hier kunnen we **niet** met 95 % zekerheid volhouden dat in de betere letteren de Nederlanders beter schrijven dan de Vlamingen.

TABEL 36: DE 118 MEEST INNOVERENDE LITERAIRE TEKSTEN VAN AUTEURS DIE NOOIT DE NOBELPRIJS VOOR LITERATUUR WONNEN

1	James Joyce	1882-1941	IRL	1922	<i>Ulysses</i>	99,13
2	Ezra Pound	1885-1972	USA	1922	<i>Cantos</i> (versie van 1969 gedecodeerd)	98,89
3	Carl Einstein	1885-1940	D	1912	<i>Bebuquin oder die Dilettanten des Wunders</i>	97,03
4	Franz Kafka	1883-1924	CS	1925	<i>Der Prozess</i> (postuum)	97,03
7	James Joyce	1882-1941	IRL	1939	<i>Finnegans wake</i>	95,52
8	Hugo Claus	1929-2008	VL	1962	<i>De verwondering</i>	95,16
9	Ezra Pound	1885-1972	USA	1948	<i>The Pisan Cantos</i>	95,09
12	Virginia Woolf	1882-1941	GB	1929	<i>The lady in the looking glass</i>	94,61
13	Virginia Woolf	1882-1941	GB	1937	<i>The years</i>	94,60
14	Bertolt Brecht	1898-1956	D	1939	<i>Der gute Mensch von Sezuan</i> (toneel)	94,58
15	Bertolt Brecht	1898-1956	D	1928	<i>Die Dreigroschenoper</i> (toneel)	94,58
16	Virginia Woolf	1882-1941	GB	1928	<i>Orlando</i>	94,54
18	Bertolt Brecht	1898-1956	D	1939	<i>Mutter Courage und ihre Kinder</i> (toneel)	94,52
21	Virginia Woolf	1882-1941	GB	1922	<i>Jacob's room</i>	94,20
22	René Crevel	1900-1935	F	1926	<i>La mort difficile</i>	94,08
30	Alberto Moravia	1907-1990	I	1937	<i>L'Imbroglia</i> (Tr)	93,62
29	Carl Einstein	1885-1940	D	1921	<i>Die schlimme Botschaft</i> (drama)	93,62
31	Paul Léautaud	1872-1956	F	1929	<i>Passe-temps I</i>	93,60
32	Jean Cocteau	1889-1963	F	1923	<i>Thomas L'Imposteur</i>	93,59
35	Alain Robbe-Grillet	1922-2008	F	1953	<i>Les gnomes</i>	93,49
36	Jorge Luis Borges	1899-1986	ARG	1949	<i>L'Aleph</i> (Tr El Aleph)	93,48
38	Thomas Pynchon	°1937	USA	1973	<i>Gravity's rainbow</i>	93,35
43	Umberto Eco	°1932	I	1988	<i>De slinger van Foucault</i> (Tr Il pendulo di Foucault)	92,95
44	Aldous Huxley	1894-1963	GB	1932	<i>Brave new world</i>	92,95
48	Philip Roth	°1933	USA	1986	<i>The Counterlife</i>	92,84
47	Eugène Ionesco	1909-1994	ROE	1973	<i>Le solitaire</i>	92,84
49	Henry Miller	1891-1980	USA	1934	<i>Tropic of Cancer</i>	92,71
50	Cormack McCarty	°1933	USA	1977	<i>Suttree</i>	92,67
52	Gabriele d'Annunzio	1863-1938	I	1900	<i>Het groote vuur</i> (Tr)	92,52
53	Henri Michaux	1899-1984	B	1933	<i>Un barbare en Asie</i>	92,49
55	Robert Musil	1880-1942	A	1930	<i>Der Mann ohne Eigenschaften</i> (deel 1)	92,45
56	Cesare Pavese	1908-1950	I	1949	<i>Avant que le coq chante</i> (Tr Prima che il gallo canti)	92,43
57	Arno Schmidt	1914-1979	D	1949	<i>Leviathan</i>	92,41
58	Ilja Ehrenburg	1891-1967	RU	1933	<i>De tweede scheppingsdag</i> (Tr)	92,38
61	Vladimir Nabokov	1899-1977	USA	1963	<i>The gift</i> (gedecodeerd naar 1938)	92,22
60	Cesare Pavese	1908-1950	I	1948	<i>La maison sur la colline</i> (Tr Il diavolo sulle colline)	92,22
63	Jorge Luis Borges	1899-1986	ARG	1935	<i>A universal history of infamy</i> (Tr)	92,21
65	Lawrence Durrell	1912-1990	IRL	1957	<i>The Alexandria quartet. I: Justine</i>	92,13
67	Pierre Klossowski	1905-2001	F	1970	<i>La monnaie vivante</i>	92,11
69	Philip Roth	°1933	USA	1977	<i>The professor of desire</i>	92,09
71	Jevgeni Zamjatin	1884-1937	RU	1929	<i>Wij</i> (Tr)	92,08
70	Giovanni Papini	1881-1956	I	1912	<i>Un homme fini</i> (Tr)	92,08
74	Cormack McCarty	°1933	USA	1985	<i>Blood Meridian, or the Evening Redness in the West</i>	92,07
75	John Barth	°1930	USA	1960	<i>The slot-weed factor</i>	92,06
76	Harry Mulisch	1927-2010	NL	1992	<i>De ontdekking van de hemel</i>	92,05
77	Henri de Montherlant	1896-1972	F	1939	<i>Les lépreuses</i>	92,05
78	Arno Schmidt	1914-1979	D	1957	<i>Die Gelehrtenrepublik</i>	92,04
79	Nescio	1882-1961	NL	1955	<i>Het natuurdagboek</i> (postuum 1996)	92,03
80	Hugo Claus	1929-2008	VL	1963	<i>Omtrent Deedee</i>	92,02
81	Jack Kerouac	1922-1966	USA	1951	<i>On the road</i>	91,98
82	Hugo Claus	1929-2008	VL	1983	<i>Het verdriet van België</i>	91,88
83	Richard Aldington	1892-1962	GB	1932	<i>All men are enemies</i>	91,88
86	A.F.Th. van der Heijden	°1951	NL	1990	<i>Advocaat van de hanen. De tandeloze tijd 4</i>	91,83
87	Arthur Miller	1915-2005	USA	1949	<i>Death of a salesman</i> (drama)	91,81
88	Dubravka Ugrešić	°1949	CRO	1981	<i>Des Alleinseins müde ...</i> (Tr Štefica Cvek u. raljama života.	91,69
90	Don de Lillo	°1936	USA	1985	<i>White noise</i>	91,58
89	Fjodor Sologoev	1863-1927	RU	1905	<i>Een kleine demon</i> (Tr)	91,58
91	Ronald Firbank	1886-1926	USA	1919	<i>Valmouth</i>	91,54
99	Wittold Gombrowicz	1904-1967	PL	1937	<i>Ferdydurke</i> (Tr)	91,19
102	Kurt Vonnegut	1922-2007	USA	1971	<i>Slaughterhouse-Five, or the children's crusade</i>	91,04
103	Don de Lillo	°1936	USA	1972	<i>End Zone</i>	91,02
104	John Barth	°1930	USA	1972	<i>Chimera</i>	91,01
107	Don de Lillo	°1936	USA	1991	<i>Underworld</i>	90,98

108	Harry Mulisch	1927-2010	NL	1982	<i>De aanslag</i>	90,96
109	Jerzy Kosinski	1933-1991	USA	1971	<i>Being there</i>	90,94
113	Peter Handke	°1942	A	1969	<i>Die Angst der Tormans beim Elfmeter</i>	90,91
112	Italo Calvino	1923-1985	I	1957	<i>The baron in the trees (Tr Il barone rampante)</i>	90,91
114	Hella S. Haase	1918-2011	NL	1992	<i>Heren van de thee</i>	90,90
116	Philip Roth	°1933	USA	1997	<i>American pastoral</i>	90,89
117	Thomas Pynchon	°1937	USA	1997	<i>Mason & Dixon</i>	90,87
118	Franz Jung	1888-1963	D	1921	<i>Die rote Woche</i>	90,86
119	Marguerite Duras	1914-1996	F	1950	<i>Un barage contre le Pacifique</i>	90,85
121	E.L. Doctorow	°1931	USA	1971	<i>The book of Danie l</i>	90,83
122	Nathalie Sarraute	1900-1999	F	1959	<i>Le planétarium</i>	90,82
123	Jerzy Kosinski	1933-1991	USA	1965	<i>The painted bird</i>	90,79
124	Violette Leduc	1907-1972	F	1964	<i>La batarde</i>	90,72
129	Marcel Proust	1871-1922	FR	1913	<i>Du côté de chez Swan</i>	90,64
131	James Joyce	1882-1941	IRL	1914	<i>Dubliners</i>	90,62
132	Maxim Gorki	1868-1936	RU	1906	<i>De moeder (Tr)</i>	90,60
133	Philippe Soupault	1897-1990	F	1925	<i>Le bar de l'amour</i>	90,57
134	Arthur Schnitzler	1862-1931	A	1900	<i>Lieutenant Gustl</i>	90,54
136	E.L. Doctorow	°1931	USA	2001	<i>City of God</i>	90,49
137	Philip Roth	°1933	USA	2004	<i>The plot against America</i>	90,47
139	Cormack McCarty	°1933	USA	1994	<i>The crossing - The border trilogy 2</i>	90,30
145	Hans Magnus Enzenberger	°1929	D	1972	<i>Der kurze Sommer der Anarchie, Buenavotura Durrutis Leben</i>	90,16
144	Michel Butor	°1926	F	1966	<i>6.810.000 litres d'eau per seconde</i>	90,16
150	Philip Roth	°1933	USA	1998	<i>I married a communist</i>	90,08
152	E.L. Doctorow	°1931	USA	2008	<i>Wakefield</i>	89,99
153	Don de Lillo	°1936	USA	2010	<i>Point Omega</i>	89,98
161	Thomas Pynchon	°1937	USA	2006	<i>Against the day</i>	89,72
166	Julio Cortázar	1914-1984	ARG	1973	<i>Livre de Manuel (Tr Libro de Manuel)</i>	89,63
165	Conrad Aiken	1889-1973	USA	1927	<i>Blue voyage</i>	89,63
167	Robert Coover	°1932	USA	1977	<i>The public burning</i>	89,62
171	A.F.Th. van der Heijden	°1951	NL	1985	<i>De gevarendriehoek. De tadeloze tijd 2</i>	89,58
173	John Barth	°1930	USA	1979	<i>LETTERS</i>	89,53
176	Philip Roth	°1933	USA	1972	<i>The breast</i>	89,28
178	E.L. Doctorow	°1931	USA	1980	<i>Loon lake</i>	89,24
180	Charles Palliser	°1947	USA	1989	<i>The Quincunx</i>	89,23
183	John Barth	°1930	USA	1994	<i>Once upon a time: A floating opera</i>	89,01
184	Vladimir Nabokov	1899-1977	USA	1972	<i>Transparent things</i>	89,01
185	Don de Lillo	°1936	USA	1971	<i>Americana</i>	88,98
186	Willem Frederik Hermans	1921-1995	NL	1966	<i>Nooit meer slapen</i>	88,90
188	Franz Jung	1888-1963	D	1912	<i>Das Trottelbuch</i>	88,83
192	Jorge Luis Borges	1899-1986	ARG	1965	<i>Pour les six cordes (Tr Para las seis cuerdas)</i>	88,72
193	Arno Schmidt	1914-1979	D	1970	<i>Zettelstraum</i>	88,70
194	Hugo Claus	1929-2008	VL	1956	<i>De koele minnaar</i>	88,68
195	Kurt Vonnegut	1922-2007	USA	1979	<i>Jailbird</i>	88,67
197	Milan Kundera	°1929	CS	1980	<i>De ondraaglijke lichtheid van het bestaan (Tr)</i>	88,66
198	Peter Handke	°1942	A	1966	<i>Publikumsbeschimpfung</i>	88,63
200	Alfred Jarry	1873-1907	F	1911	<i>La papesse Jeanne (postuum)</i>	88,55
201	Philip Roth	°1933	USA	2000	<i>The human stain</i>	88,54
203	Louis-Paul Boon	1912-1979	VL	1958	<i>De paradijsvogel</i>	88,48
206	John Barth	°1930	USA	1987	<i>The Tidewater tales</i>	88,38
207	Willem Brakman	1922-2008	NL	1985	<i>De betekenis van de heer K</i>	88,28
208	Kathy Acker	1947-1997	USA	1984	<i>Blood and guts in high school</i>	88,23
211	P.F. Thomése	°1958	NL	1990	<i>Zuidland</i>	88,20
210	Philip Roth	°1933	USA	1984	<i>The Anatomy Lesson</i>	88,20

d. Friezen – Nederlanders lezen zelden een Fries boek. Dat komt omdat ze nog steeds niet hebben begrepen dat Fries helemaal geen boers dialect is maar een **volwaardige taal**. Ze kunnen zich dan troosten met het feit dat een minderheid van Friezen – maar dan vooral de jongeren – ten onrechte dezelfde mening zijn toegedaan. Dat de Friese literatuur niet alleen beperkt is tot de plattelandsroman, maar dat ze in de betere literatuur (IPRO > 75) vrijwel even goed scoort dan die van de andere Nederlanders kan niet worden ontkend. De zes Friese teksten die meer dan 75 scoren – allen geschreven door de grote vernieuwers die Riemersma en Wadman waren – halen een gemiddelde van 80,707 tegen 81,571 voor de andere Nederlandse auteurs. Toch lang niet slecht voor een kleine literatuur niet? Als we het

over de betere letteren hebben dan bestaat er hoegenaamd geen 95 % zekerheid dat de niet-Friese Nederlanders beter zouden schrijven dan de Friezen. Geheel anders wordt het beeld als we de werken bekijken die boven de 50 scoren. Dan zijn er amper 53 van de 280 onderzochte Friese teksten die een IPRO van 50 of meer halen (18,93 %) en is het scoringsgemiddelde van die 53 teksten **62,051** met een standaardafwijking van 9,569 tegen **70,467** met een standaardafwijking van 12,659 voor 222 Nederlandse teksten. Hiermee correspondeert bij 273 vrijheidsgraden een testcriterium $t = 4.524$. Dat is groter dan het 99.90 % toetscriterium $t_{\square, 0.05}$ van **3,291**, zodat – maar dat wisten we eigenlijk al bij voorbaat – men met 99.90 % zekerheid kan stellen dat de Nederlandse letteren meer vernieuwend zijn dan de Friese.

e. Algemeen – Lettrometrie verschaft de gebruiker tal van mogelijkheden te toetsen. Zo zou men kunnen nagaan of Eddy van Vliet destijds gelijk had dat de Nederlandse prozadebuten zoveel beter waren dan de Vlaamse, of het juist is dat homoseksuele schrijvers – en er zijn er nogal wat – zoveel beter schrijven dan heteroseksuele schrijvers, of blanke schrijvers wel beter schrijven dan niet-blanke, enzovoort. Telkens men een bevestigend antwoord krijgt dwingt dit de menswetenschapper voor dat sociaal verschijnsel een causale verklaring te formuleren, zoals bijvoorbeeld bij de superioriteit van de Ierse schrijvers. Lettrometrie schept in elk geval mogelijkheden die voorheen moeilijk denkbaar waren. De grondvoorwaarde om tot scherpe conclusies te komen is wel dat de lijst van gedecodeerde en gedeconstrueerde teksten zo representatief mogelijk is en daarvoor valt een lijstje van 3.407 onderzochte teksten, niet steeds goed uit gebalanceerd, te beperkt uit. Het wordt pas echt zinvol als er team work wordt gedaan door veel meer dan één kleine onderzoeker die teveel econometrist is en te weinig geschoold literatuurwetenschapper.

HOOFDSTUK 7: LETTROMETRISCHE MODELLEN

1. Kan men de toekomstige evolutie van de letteren te voorspellen?

De bedoeling van iedere wetenschap blijft uiteindelijk uitspraken te doen over de toekomst. Binnen de menswetenschappen is een specialisatie van de algemene economische wetenschap daar reeds in geslaagd: inderdaad met econometrische modellen, bestaande uit soms honderden tot duizenden wiskundige vergelijkingen in meer variabelen dan er vergelijkingen zijn, kan men **voorwaardelijke** voorspellingen over de economie van een gewest (bijvoorbeeld Vlaanderen), een land (bijvoorbeeld Nederland) of een groep van landen (bijvoorbeeld de EU27) doen. Bijvoorbeeld: als we de BTW met x procent verlagen, als we de sociale kost van de arbeid met y procent verlagen en als we de vennootschapsbelasting met z procent verlagen, *ceteris paribus* (= al de rest onveranderd blijvend), kunnen we berekenen hoeveel macroeconomische variabelen als de export, de economische groei, de tewerkstelling, de investeringen, enzovoort zullen veranderen. Omdat niets lang onveranderd blijft betreft het slechts voorwaardelijke voorspellingen voor een aantal maanden, in het beste geval voor een aantal jaren.

Men kan dat ook doen op andere vlakken dan alleen maar de economie. Zo heb ik destijds (in 2007) voor Nederland een criminometrisch model gebouwd, gesteund op empirische waarnemingen sinds 1950, waarmee men kan becijferen hoe men de beschikbare politieke instrumenten kan gebruiken om de criminaliteit bij een gegeven budget voor veiligheid, maximaal kan laten dalen; ook hoe groot het budget voor veiligheid moet zijn om de criminaliteit en de jeugdcriminaliteit met een vooropgesteld percentage te laten dalen. Daartoe werd een vrij eenvoudig model, NEDCRIM 1.0 genaamd, gebouwd in 47 vergelijkingen en 78 variabelen (dus een model met 47 variabelen die causaal worden verklaard – *endogene variabelen* – en met 31 *exogene* variabelen, 19 ervan als politieke instrumenten, die niet expliciet worden verklaard). Om enig idee te geven van de werkwijze publiceer ik hieronder de vergelijking van de criminaliteit per hoofd van bevolking (afkorting *CRIMPOP*). Sorry dat het heel even moeilijk lijkt (het duurt amper drie bladzijden), maar eigenlijk is het eenvoudig. Voorafgaand aan de bouw van het model ontwierp ik een criminologische theorie die liet besluiten dat er tien verklarende variabelen van de criminaliteit per hoofd van bevolking moeten bestaan, namelijk:

- (1) de gemiddelde gezinsgrootte (*GEZIN*) die bepalend is voor de informele sociale controle, waarbij de theoretische verwachting was dat een afname van de informele sociale controle tot een toename van de criminaliteit moet leiden en vice versa;
- (2) de pakkans (*PAKKANS*) waarbij de theorie verwacht dat een toename van de pakkans tot een daling van de criminaliteit moet leiden;
- (3) de straffkans (*STRAFKANSX*) waarbij de theorie verwacht dat een toename van de straffkans (d.i. de kans dat een betrapte effectief gestraft wordt) tot een daling van de criminaliteit zal leiden;
- (4) de gemiddelde strafdur (*STRAFDUURX*) waarbij de theorie verwacht dat een toename van de strafdur tot een vermindering van de criminaliteit moet leiden;
- (5) de reële (≠ nominale, d.i. in lopende munteenheden, maar wel die in munteenheden van een vast basisjaar) uitgaven voor preventie (*PREVENTIEVX/PRIJSX*) waarbij de verwachting is dat een toename tot een daling van de criminaliteit moet leiden;
- (6) de reële uitgaven voor armenzorg (*ARMENZORGX/PRIJSX*) waarbij de verwachting is dat een toename zal leiden tot een afname van de criminaliteit;
- (7) de winstvoet van het bedrijfsleven (*PROFITRATX*) waarbij de redenering is dat bij een stijging van de winstvoet het economisch klimaat moet verbeteren, de *animal spirits* moeten afnemen, en de criminaliteit moet dalen;
- (8) het percentage allochtonen in de bevolking (*NALLOCHX/POPX*), waarbij de theoretische verwachting is dat een toename van het percentage allochtonen tot een toename van de criminaliteit moet leiden;

- (9) de werkloosheidsgraad (*WERKLOOSX/POPX*) waarbij de redenering is dat een toename ook moet leiden tot een toename van de criminaliteit;
- (10) de deprivatiseringsraad van de samenleving (*DEPRIVATISERING/NGEZINNEN*) waarbij de redering is dat een toename van de sociale deprivatisering de criminaliteit moet bevorderen.

Dit alles moest dus empirisch worden gecontroleerd waarbij, als de theorie juist was, een toename van de eerste zeven variabelen tot een afname van de criminaliteit moest leiden en een toename van de drie laatste variabelen tot een toename van de criminaliteit moest leiden. In plaats van te opteren voor een lineaire vergelijking verkoos in te werken met een exponentiële vergelijking

$$y = c x_1^{a_1} x_2^{a_2} x_3^{a_3} \dots x_{10}^{a_{10}} \quad [24]$$

wat makkelijk met logaritmen kan worden gelineariseerd tot

$$\ln y = \ln c + a_1 \ln x_1 + a_2 \ln x_2 + a_3 \ln x_3 + \dots + a_{10} \ln x_{10}. \quad [25]$$

Daarin kent men alle variabelen uit de door het CBS en andere instanties bijgehouden statistieken vanaf het jaar 1950 tot nu (dat was in 2007 tot 2005). Om de nog ontbrekende constanten a_1 tot a_{10} en c te vinden werkt men met een statistische methode die gekend staat als de *methode van de kleinste kwadraten*, een methode van multiple regressie. Daarbij noemt men c en de a_i de *regressieschatters*. Het grote voordeel van schrijfwijze [25] is dat de regressieschatters a_i de **criminaliteitselasticiteiten** ε_i van de verschillende verklarende variabelen zijn. Onderstel dan dat x_1 de gemiddelde gezinsgrootte is, dan correspondeert de statistisch te becijferen a_1 met *criminaliteitselasticiteit* ε_i van de gezinsgrootte.⁴³ Zou de becijfering bijvoorbeeld -1.25 zijn, dan kan men die elasticiteit als volgt interpreteren: een toename/daling van de gezinsgrootte met 1 % leidt tot een daling/toename van de criminaliteit met 1.25 %. Hoe groter de elasticiteit van een verklarende variabele (in absolute waarde), hoe meer die ze contribueert tot een verandering van de criminaliteit. Voor het becijferen van de regressieschatters werkt men bijvoorbeeld met het computerprogramma EvIEWS 6.0. Het volstond de tien historische reeksen met elk 56 getallen (jaarcijfers van 1950 tot en met 2005) in het programma in te voeren om uiteindelijk volgende criminaliteitsvergelijking te bekomen:

$$\begin{aligned} \ln(\text{CRIMPOP}) = & -0.8484 \ln(\text{GEZIN}) - 0.5384 \ln(\text{PAKKANS}) - 0.3935 \ln(\text{STRAFKANSX}) - 0.09789 \ln(\text{STRAFDUURX}) \\ & (0.1191) \quad (0.0269) \quad (0.0217) \quad (0.01332) \\ & -0.05655 \ln(\text{PREVENTIEVX/PRIJSX}) - 0.08281 \ln(\text{ARMENZORGX/PRIJSX}) - 0.1746 \ln(\text{PROFITRATX}) \quad (0.00688) \\ & (0.0201) \quad (0.0168) \\ & + 0.6955 \ln(\text{NALLOCHX/POPX}) + 0.02064 \ln(\text{WERKLOOSX/POPX}) + 0.06596 (\text{DEPRIVATISERING/NGEZINNEN}) \\ & (0.00993) \quad (0.00229) \quad (0.05300) \\ & + 10.5389 + [\text{AR}(1)=-0.2256, \text{AR}(2)=0.2999, \text{MA}(1)=1.5993, \text{MA}(2)=1.2726, \text{MA}(3)=0.5735] \\ & (0.2348) \quad (0.0396) \quad (0.0336) \quad (0.0238) \quad (0.0193) \quad (0.0177) \end{aligned} \quad [\text{EQ27}]$$

$$\text{GARCH} = 0.000002 + 2.7811 \text{RESID}^2_{t-1}$$

$$(7.44 \cdot 10^{-7}) \quad (0.4913)$$

$$R^2 = 0.998 \quad \text{DW} = 2.3464 \quad \text{periode 1952-2005}$$

De vergelijking, concreet de 27ste van de 47 in het model, bevestigt dus de theorie, want alle regressieschatters hebben het correcte toestandsteken, een min voor de eerste zeven,

⁴³ In de wiskunde definieert men de elasticiteit van x_j (symbool ε_j) als $(\partial y / \partial x_j)(x_j / y)$. Men kan makkelijk aantonen dat de a_j in [25] inderdaad de elasticiteiten ε_j zijn. De term "elasticiteit" wordt continu gebruikt door de ontwerpers van econometrische modellen. Ze kan net zo goed inzake criminaliteit worden gebruikt. Ruwweg komt de elasticiteit van iets erop neer met hoeveel procent een verklaarde variabele y verandert als een verklarende variabele x_j met één procent verandert. Toch moet ervoor worden gewaarschuwd dat zulke interpretatie maar *bij benadering* juist is. In werkelijkheid meet men de relatief infinitesimaal kleine verandering in de verklaarde variabele, dus $(\partial y / y)$ bij een relatief infinitesimaal kleine verandering in de verklarende variabele, dus $(\partial x_j / x_j)$.

een plus voor de drie laatste. De vergelijking leert dat als de informele sociale controle (de doorsnee gezinsgrootte) met 1 % daalt, de criminaliteit per hoofd met 0.8484 % zal stijgen, afgerond met 0.85 %; analoog als de pakkans met 1 % stijgt de criminaliteit met 0.54 % zal dalen; als de straffkans met 1 % stijgt dat de criminaliteit met 0.39 % zal stijgen, enzovoort. De cijfers tussen haakjes onder de regressieschatters geven de standaardfout op de regressieschatters aan: hoe kleiner ze zijn in verhouding tot de regressieschatter hoe betrouwbaarder. De bijkomende variabelen *AR*, *MA*, *GARCH* en *RESID* kunnen even worden vergeten.⁴⁴ De determinatiecoëfficiënt R^2 is 0.998 wat erop wijst dat meer dan 99 % van de criminaliteit door de vergelijking **EQ27** wordt verklaard. DW is de Durbin-Watson coëfficiënt die rond de 2.2 moet liggen wil er geen versturende invloed zijn door multicollineariteit.

Alle exogene variabelen eindigen op de letter X. In **EQ27** komen er drie soorten voor: de demografische variabele *POPX* over de bevolkingsgrootte; de economische variabelen *PRIJSX* (= index van het algemeen prijspeil), *PROFITRATX* en *WERKLOOSX*; de politieke instrumenten *STRAFKANSX*, *STRAFDUURX*, *PREVENTIEVX*, *ARMENZORGX* en *NALLOCHX*. *PAKKANS* is hier een endogene variabele die o.m. wordt verklaard door de politiesterkte *POLITIEX*. Er staan de overheid dus zes politieke instrumenten ter beschikking om met een gegeven veiligheidsbudget de criminaliteit te minimaliseren. Om dit allocatievraagstuk op te lossen werd het model NEDCRIM 1.0 gekoppeld aan een bestaand econometrisch model waardoor de economische variabelen endogeen werden. Het resultaat van het onderzoek was dat de criminaliteit in de komende vijf jaar met bijna 25 % kon dalen zonder dat het de

⁴⁴ Een OLS (=ordinary least squares) was onmogelijk omdat aan de voorwaarden voor **co-integratie** en afwezigheid van **clustering** niet werd voldaan, iets wat bij gewone OLS schatting niet wordt onderzocht. Een gevolg daarvan zal zijn dat de standaardfouten op de regressieschatters te hoog uitvallen zodat het betrouwbaarheidsinterval voor de becijferde elasticiteiten te laag is. Analyse van de storingstermen bij een OLS schatting van [25] toont dat die een vrij hoge volatiliteit vertonen. De Granger-Engle theorie leert dat men zich in dergelijke situatie bedrieglijke resultaten bekomt, zodat men in zo'n gevallen beter met een GARCH-schatting werkt. In het licht van de theorie van Robert F. Engle (2000: 1-22) en Clive W.J. Granger (1987) – in 2003 nog gezamenlijk winnaars van de Nobelprijs voor economie – heb ik dus een meer accurate GARCH-schatting van [25] gemaakt met toepassing van de **Bollersev-Woolridge robust standard errors & covariance** methode.

Over **co-integratie** - Bij het werken met bekende ARIMA technieken om nonstationaire tijdreeksen stationair te maken, vergeet men bij OLS schatting mogelijks geclusterde volatiliteiten bij de kwantificering te betrekken. Een tijdreeks is stationair indien het gemiddelde, de variantie en de covariantie van de tijdreeks niet afhankelijk zijn van het tijdstip van de meting. De meeste variabelen, gebruikt in de criminaliteitsvergelijking, hebben een trendmatig, dus niet-stationair verloop. Hoe langer de tijdreeksen worden, over hoe meer jaren de waarnemingen lopen, hoe groter het gemiddelde, de variantie en de covariantie per reeks worden. De gebruikte variabelen y en de meeste x_j in [25] zijn duidelijk niet-stationaire variabelen. Wel profiteren ze van de uitzondering dat desondanks ze min of meer gecointegreerd zijn omdat ze dezelfde stochastische trend vertonen. Op die manier ontstaan reeksen die niet zullen divergeren: ze vallen op een min of meer voorspelbare manier samen. In de termen van Clive J.W. Granger (2003) betekent dit: de meeste gebruikte variabelen zijn gecointegreerd. In zijn rede voor het Nobelprijsc comité lichtte hij dit toe met zijn voorbeeld van twee stellingen parels die willekeurig worden uitgestrooid op een tafelblad: *“Suppose that we had two similar chains of pearls and we threw each on the table separately, but for ease of visualization, they do not cross one another. Each would represent smooth series but would follow different shapes and have no relationship. The distances between the two sets of pearls would also give a smooth series if you plotted it. However, if the pearls were set in small but strong magnets, it is possible that there would be an attraction between the two chains, and that they would have similar, but not identical, smooth shapes. In that case, the distance between the two sets of pearls would give a stationary series and this would give an example of cointegration. For cointegration, a pair of integrated, or smooth series, must have the property that a linear combination of them is stationary. Most pairs of integrated series will not have the property, so that co-integration should be considered as a surprise when it occurs.”*

Over **clustering** - Wanneer men werkt met waarnemingen over een groot aantal perioden botst men op deelperioden waar de waarnemingen geclusterd zijn in de tijd. Dat is bijvoorbeeld het geval met *CRIMPOP* gedurende de jaren 1950 en gedurende de jaren 1990. In zo'n geval krijgen de storingstermen een bizar verloop, afwijkend van witte ruis, voor de clusters. De storingsterm is het verschil tussen de geobserveerde *CRIMPOP* en de met behulp van de vergelijking geschatte *CRIMPOP*. Daarom heeft Engle al in 1982 voorgesteld regressievergelijkingen met geclusterde volatiliteit van de storingsterm uit te breiden met een vergelijking voor de variantie van de storingstermen van de “gemiddelden” vergelijking. Hierbij wordt het systematische patroon in de variantie van de storingstermen verklaard door de additionele variantievergelijking. Die varianties hebben een autoregressief karakter afhankelijk van het verleden. Engle noemde dit procédé GARCH, d.i. “Generalized AutoRegressive Conditional Heteroskedasticity”. Zie hierover Jan Jacobs, Gerard Kuper en Elmer Sterken (2003).

Over **Bollersev-Woolridge robust standard errors & covariance** - Bij de kwantificering heb ik gewerkt met het EViews 5.0 computerprogramma dat een Bollersev-Woolridge benadering toelaat. De GARCH-methode van Bollersev is een handige versie van de GARCH-methode van Engle van 1982. Zie: Robert F. Engle (1982: 987-1007), Tim Bollerslev (1986: 307-37), Tim Bollerslev en Jeffrey M. Woolridge (1992: 143-172), Tim Bollerslev, Robert F. Engle en Daniel B. Nelson (1994: hoofdstuk 49).

overheid een cent meer kostte. Vraagstukken van criminaliteitsbeheersing kunnen inderdaad moeilijk worden opgelost indien men géén beschikking heeft over een consistent en coherent model van criminaliteit. Landen die in het verleden hebben nagelaten de bestaande criminaliteit precies statistisch vast te leggen betalen daar nu een zeer hoge prijs voor, nl. dat hun criminaliteitsbeheersing neerkomt op het slaan van een blinde naar een ei. Dit is bijvoorbeeld duidelijk het geval in België waar het tot 1997 heeft geduurd alvorens men werk heeft gemaakt van het statistisch registreren van de criminaliteit. In Nederland daarentegen beschikt men dankzij het CBS wel over betrouwbare tijdreeksen inzake criminaliteit zodat een *rationeel verantwoorde criminaliteitsbeheersing* op basis van criminometrische modellen er perfect mogelijk is. Die modellen leren dat de straffkans moet worden verhoogd (bijna verdubbeld), dat de uitgaven voor preventie en armenzorg met een kwart moeten worden verhoogd, dat politiesterkte en pakkans vrij goed op peil staan, dat uitwijzing van criminele allochtonen weliswaar kan helpen de criminaliteit per hoofd te beperken maar dat massale uitwijzing van allochtonen onbetaalbaar is en in hoge mate onwenselijk als men een collaps van de eigen economie wil voorkomen, en dat de gemiddelde strafduur⁴⁵ zowat zou moeten gehalveerd indien men wil beletten dat *kleine criminaliteit onbestraft* blijft en indien men wil verhinderen dat het recidivisme de spuigaten uitloopt. Het afschrikkingeffect van gevangenschappen blijft inderdaad veel te laag om er veel te grote budgetten aan te verkwansen – budgetten die zoveel efficiënter kunnen aangewend om de straffkans te verhogen en de armoedezorg te financieren.

Als econometrische modellen onmisbaar zijn voor een verantwoord economisch beleid en criminometrische modellen behulpzaam kunnen zijn voor een verantwoord strafbeleid, als beiden in staat zijn *voorwaardelijke voorspellingen* te doen, dan moet het – zo dunkt me – toch mogelijk zijn **lettrometrische modellen** te bouwen om te kijken hoe men de nu reeds veertig jaar durende achteruitgang in de literariteit kan stoppen, zoniet om te weten welke richting de literatuur in de komende jaren zal uitgaan indien men de hedonistische samenleving zijn gang laat gaan. Ook hier moeten *politieke instrumenten* kunnen worden gevonden om de achteruitgang van de letteren bij een gewijzigde smaak van de verbruikers op zijn minst af te remmen. Aan het slot van dit werk schets ik in grote lijnen hoe zo'n lettrometrisch model er zou kunnen uitzien. Jammer genoeg beschik ik niet over al het benodigde cijfermateriaal om zo'n model onmiddellijk te kwantificeren.

⁴⁵ Langdurige detentie leidt vrijwel steeds (1) tot het afknappen van de bestaande familierelaties, (2) tot het afgesloten zijn van de primaire arbeidsmarkt na de detentie en het aangewezen zijn op de secundaire arbeidsmarkt met zijn monotone uitzichtloze banen, en (3) tot een hogere graad van recidive. In die zin werkt een penitentiair systeem dat de leefwereld poogt te behoeden tegen misdadigers op middellange termijn contraproductief. Uiteindelijk zwengelt het de criminaliteit na verloop van tijd weer aan. Onderzoek van Wartna, Tollenaar en Essers (2005: 80-91 en Bijlage 5), wijst uit dat langdurige detentie de criminaliteit gevoelig doet oplopen. Over een periode van 8 jaar is de recidive zelfs 75 % à 85 %. Twee aanwijsbare redenen daarvoor zijn (1) dat langdurige detentie gepaard gaat met definitief banenverlies en (2) met toegenomen echtscheidingen. De grote meerderheid van ex-gedeteneerden komt bij de vrijlating in de leefwereld dus terecht op de secundaire arbeidsmarkt of in de werkloosheid. Door de afgeknaptte familiale relaties daalt het verantwoordelijkheidsgevoel terwijl men terecht komt of bij het postmoderne lompoproletariaat. De druk om te recidiveren wordt daardoor veel groter. Van die recidive wordt uiteindelijk de hele samenleving op termijn het slachtoffer. Dat lompoproletariaat werd meer dan een eeuw grondig bestudeerd door Willem Bongers en zijn inzichten blijven tot op vandaag actueel. Zie Bongers (1905) pp. 463; pp. 474-475 en pp. 486-487 (Nederland 1899-1901; 1896-1901; 1895-1901), p. 465-466 (Duitsland 1882-1896), pp. 467 en p. 482 (Engeland 1893-1899; 1894-1900), pp. 468-469; p. 483 en pp. 492-493 (Oostenrijk 1882-1899, 1881-1899), pp. 469-470 (België 1861-1885), pp. 470-472 en p. 484 (Frankrijk 1881-1900), pp. 473-474; p. 485 en pp. 492-493 (Italië 1890-1895, 1881-1889), p. 483 (Verenigde Staten 1890), p. 486 (New York 1881-1897), p. 487 en p. 494 (Pruisen 1894-1897), p. 488 en p. 494 (Zwitserland 1892-1896). Voorts vindt men zeer veel empirisch cijfermateriaal over criminaliteit begaan door prostituees (pp. 381-410) en over financiële criminaliteit (pp. 491-503). Door zijn statistisch goed onderbouwd onderzoek heeft Bongers de weg geëffend voor de latere econometrische benadering van de criminologie waarin Nederland een leidinggevende plaats bekleedt. Ook ijverde Bongers vanaf 1905 (stelling XII van zijn doctoraal) voor sociologisch onderricht voor criminologen. In 1922 was hij trouwens de eerste Nederlandse hoogleraar wiens onderwijsopdracht naast criminologie ook sociologie bevatte. Pijnlijk is, dat één eeuw na het doctoraal van Bongers, de meeste universiteiten nog steeds het nut niet hebben ingezien dat een empirisch goed onderbouwde criminologische theorie dringend nood heeft aan minimale econometrische inzichten, terwijl econometrie in de meeste universiteiten zelfs geen keuzevak voor criminologen is.

2. Lettrometrisch model van het Postmodernisme in de Lage Landen

Lettrometrie hoeft helemaal niet beperkt te worden tot het decoderen en deconstrueren van literaire teksten of tot het uitvoeren van significantietesten op grote groepen van teksten. Lettrometrie stelt de onderzoeker in staat de evolutie van de graad van literariteit over de verschillende periodes te volgen, zoals bijvoorbeeld gebeurde op de grafieken 1 en 2 voor de niet-moderne letteren tot 1771 en op grafiek 4 voor de moderne letteren vanaf 1771. Maar de geconstateerde grillige bewegingen moeten ook causaal kunnen worden verklaard. Hoe komt het dat de Nederlandse letteren zo'n hoge vlucht scheren tijdens de Gouden Eeuw? Hoe komt het dat de graad van literariteit daarna volkomen in mekaar klappt? Hoe komt het dat de Romantiek gepaard ging met een serieuze verarming van de letteren na het verdwijnen van Sturm und Drang? Hoe komt het dat in de Lage Landen de moderne letteren zoveel later dan in de rest van de wereld doorbreken? Hoe komt het dat de wereldliteratuur een nooit geziene hoogte kent in de jaren 1920 bij de volledige ontbolstering van het Modernisme? Hoe komt het dat in de wereld de graad van literariteit volkomen wegzakt sinds de doorbraak van het Postmodernisme vanaf de jaren 1970? Van de historicus wordt dus verwacht dat hij het diachronisch feitenmateriaal causaal kan verklaren. Dat is totaal iets anders dan een boekje schrijven over het leven en werk van afzonderlijke auteurs. Niet de auteur is belangrijk, wel het sociaal verschijnsel dat grote groepen van auteurs zó en niet anders schrijven. Het diachronisch verhaal van de letteren kan enkel causaal worden verklaard door de literatuur in een synchronische context te plaatsen. Of met de woorden van de Britse historicus Edward Hallett Carr (1892-1982):

"Let us begin by asking what the historian in practice does when he is confronted by the necessity of assigning causes to events. The first characteristic of the historian's approach to the problem of cause is that he will commonly assign several causes to the same event. (...) The historian deals in a multiplicity of causes. (...) The true historian, confronted with this list of causes of his own compiling, would feel a professional compulsion to reduce it to order, to establish some hierarchy of causes which he would fix their relation to one another, perhaps to decide which cause or which category of causes, should be regarded 'in the last resort' or 'in the final analysis' (favourite phrases of historians) as the ultimate cause, the cause of all causes" (1961: 89-90).

Voor zover een literaire geschiedschrijver zijn taak als menswetenschapper ernstig opneemt – wat veel te weinig gebeurt – zal hij zijn ultieme verklaringen formuleren in een *verbaal model*. Maar zolang die veralgemeende verklaringen niet *ex post* aan de empirie werden getoetst hebben ze slechts het karakter van een *voorlopige hypothese*. Een dergelijk soort finale toetsing vergt meestal **kwantificeerbare causale relaties**. In afwachting daarvan vervalt men makkelijk in *voorwetenschappelijke standpunten* die altijd door tegenstanders met andere voorwetenschappelijke argumenten van de kaart kunnen worden geveegd. Iedere wetenschap – ook de economie via de econometrie, ook de sociologie via de sociometrie, ook de criminologie via de criminometrie, ook de psychologie via de psychometrie en ook de geschiedenis via de cliometrie – evolueert vroeg of laat in kwantitatieve richting, meer bepaald wanneer men deductief gevonden hypothesen daadwerkelijk aan een reeks empirische controles wil onderwerpen. Tijdens die controles zal men de verbaal uitgedrukte causale relaties (het *verbaal model*) herschrijven in een reeks mathematische vergelijkingen: het *metrisch model*.

Wat de algemene literatuurwetenschap betreft opent de lettrometrie een reeks perspectieven om over te gaan van het voorwetenschappelijk verbaal model naar het causaal (lettro)metrisch model. Een dergelijk model moet bestaan uit een stelsel van m wiskundige vergelijkingen in n variabelen, waarbij $n > m$ en m correspondeert met het aantal *endogene* variabelen die door het model worden verklaard (zie **EQ27** waar *CRIMPOP* de verklaarde endogene variabele vóór het gelijkheidsteken is), $n - m = k$ *exogene variabelen* (die in het model nergens vóór het gelijkheidsteken staan, en in **EQ27** allen eindigden op de letter X). Endogene variabelen worden verklaard door andere endogene variabelen, die ergens in het model ook vóór het gelijkheidsteken zullen staan, en door een aantal van de k exogene variabelen. In het aangehaalde criminometrische model is $m = 47$, $m + n = 78$, dus $k = 31$.

Bij de verklaring van *CRIMPOP* werden van die 31 exogene variabelen er 8 gebruikt, namelijk *STRAFKANSX*, *STRAFDUURX*, *PREVENTIEVX*, *ARMENZORGX*, *NALLOCHX*, *POPX*, *PRIJSX*, *PROFIERATEX* en *WERKLOOSX*. Maar om *CRIMPOP* te verklaren werden er van de 47 endogene variabelen ook 4 gebruikt, namelijk *GEZIN*, *PAKKANS*, *DEPRIVATISERING* en *NGEZINNEN*.

Het verdient steeds aanbeveling om in de lijst van exogene variabelen er steeds een aantal op te nemen die makkelijk voorspelbaar zijn (bijvoorbeeld *POPX* = de grootte van de bevolking of *TIJDX* = de tijd die als men met jaren werkt ieder jaar met 1 stijgt, als men met lustrums werkt met 5 stijgt of als men per decade werkt met 10 stijgt) en andere die als *politieke instrumenten* (= *beheersinstrumenten*) kunnen worden gebruikt door de federale of regionale overheid van wie een rationeel cultuurbeleid wordt verwacht. Een lettrometrisch model zal dus uit een stelsel van m vergelijkingen in n variabelen bestaan waarmee men de macrosociale aspecten van de literatuur beschrijft. De gegevens waarmee het lettrometrisch model werkt zullen dus steeds statistisch van aard zijn. Ze kunnen van historische aard zijn: dan voedert men het model met *tijdreeksen* of het kan gaan over gegevens die op eenzelfde tijdstip op verschillende plaatsen werden verzameld. In het eerste geval bouwt men een *tijdreeksen model*, in het tweede geval een *cross sectional model*.

Eens al het statistisch materiaal werd verzameld (en in de computer ingevoerd) moeten de vergelijkingen gespecificeerd worden. *Identiteitsvergelijkingen* zullen meestal lineair zijn en zullen geen te becijferen coëfficiënten (parameters) bevatten, bijvoorbeeld: het aantal in omloop gebrachte boeken = literaire werken + niet-literaire werken. Identiteitsvergelijkingen bevatten geen onzekerheden, zijn per definitie altijd juist. De meeste in een model gebruikte variabelen zijn evenwel *stochastisch* van aard: ze zijn onzeker. Om ze bij benadering te beschrijven zullen we parameters moeten invoeren (de regressiecoëfficiënten c en de a_i in de vergelijkingen [24] en [25] bijvoorbeeld). *Stochastische vergelijkingen* kunnen om het even welke vorm aannemen. De eenvoudigste zullen lineair zijn of gelinealiseerd kunnen worden (bijvoorbeeld de logaritmische vergelijking **EQ27**), maar specificaties kunnen ook behoorlijk ingewikkelder zijn. Diegene die het model bouwt moet nagaan welke vorm het meest geschikt is. Eens de specificatie van een stochastische vergelijking bepaald bestaat er een waslijst van technieken om de onbekende parameters te kwantificeren. Een veel gebruikte techniek is de OLS schatting, maar vaak is die ontoereikend en moet men een beroep doen op aanvullende ARIMA technieken. De meeste beschikbare soft ware programma's zijn uitgerust met een batterij aan mogelijkheden waaruit ter schatting van de parameters kan worden gekozen.

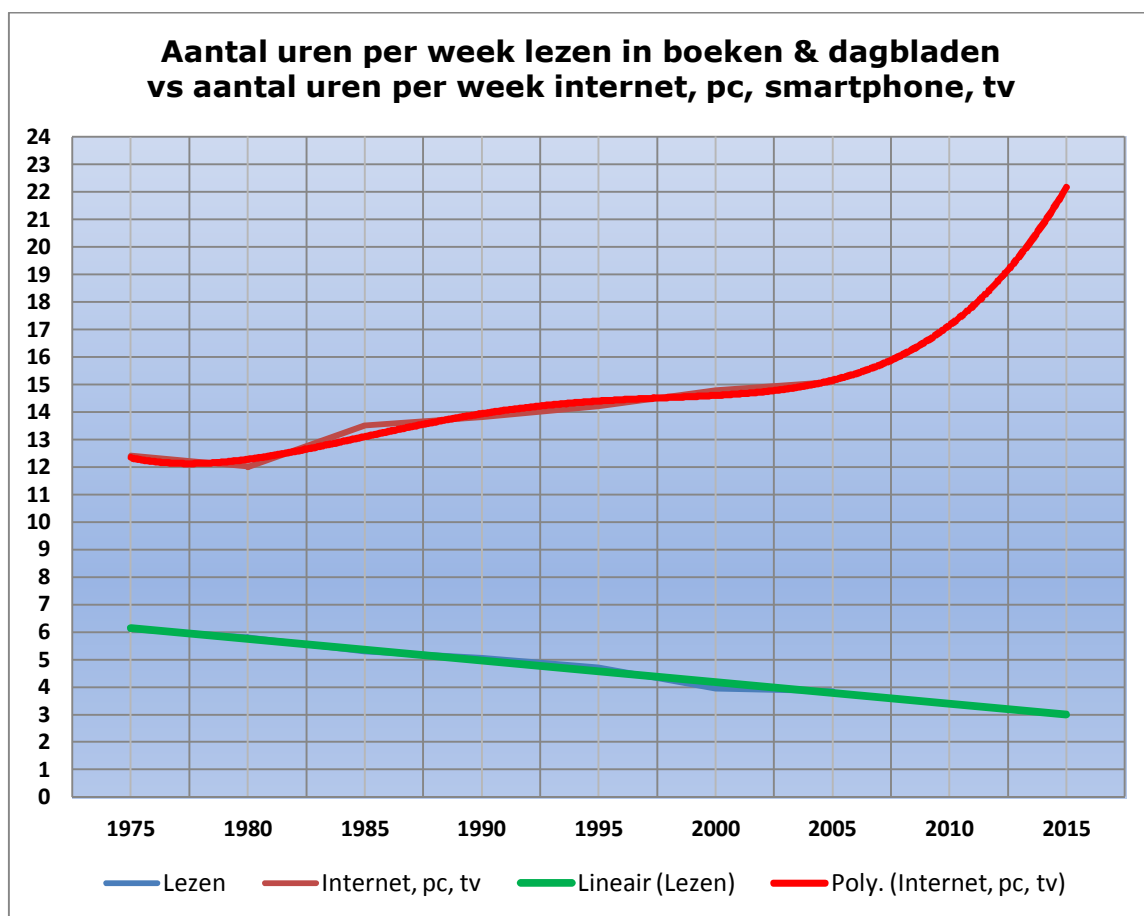
Zijn alle vergelijkingen gespecificeerd en gekwantificeerd dan moet er nog worden voor gezorgd dat het model niet divergeert, wel convergeert. Dat is een technische aangelegenheid waarmee de meeste modelbouwers vertrouwd zijn, en waaraan ik hier gemakshalve voorbij ga.

Het zou een grote vergissing zijn te denken dat men één model kan bouwen om de literatuur van alle tijden mee te onderzoeken. Hier botst de lettrometrie op hetzelfde probleem waarmee de cliometrie worstelt: het ontbreken van statistisch materiaal. Voor de Oudheid ontbreekt zowat ieder statistisch materiaal. Voor de Middeleeuwen bestaat er zeer sporadisch en zeer fragmentair wat cijfermateriaal sinds de opkomst van de steden, maar vaak gaat het om eenmalige momentopnamen, zelden om tijdreeksen. Pas vanaf de Renaissance is er meer cijfermateriaal beschikbaar maar nog steeds erg fragmentair. Eigenlijk moet men wachten op de eerste industriële omwenteling om via Brian R. Mitchell (2007) een waslijst van economische en sociale statistieken te vinden voor Europa vanaf 1750 tot 2005. Wil men ook de beide Amerika's, Azië, Afrika en Oceanië bij het onderzoek betrekken dan kan men terecht bij de peperdure *International historical statistics, 3 volume set, 1750-2005* van Brian R. Mitchell (2008) waarvoor wel \$ 1.100 US moet worden neergeteld. Ook is er nog afzonderlijke editie met gedetailleerd statistisch materiaal voor Engeland, Schotland, Wales en Ierland, gebaseerd op statistisch materiaal dat hij een kwarteeuw eerder verzamelde met Phyllis Deane en W.A. Cole, en de latere aanvullingen met medewerking van Hywel Jones (Mitchell, 1988: vii). Helaas ligt de klemtoon in al die werken op historische

reeksen inzake bevolking, tewerkstelling, landbouw, transport, overheidsfinanciën en economie en ontbreken broodnodige statistieken m.b.t. consumptie en receptie van literatuur.

In praktijk komt het erop neer dat men minstens een apart model zou moeten bouwen voor (1) de periode van de Middeleeuwen, voor (2) de periode van Renaissance en het Classicisme en voor (3) de latere perioden van de moderne letteren waarvoor men – na lang speurwerk – wel aanvullend statisch materiaal kan vinden. Voor de twee eerste perioden is het statistisch materiaal zo beperkt dat er veel te weinig variabelen beschikbaar zijn om een algemeen model van de Europese of wereldliteratuur te bouwen. Met de uitgebreidere statistische gegevens die bestaan over de Republiek moet het anderzijds wel mogelijk zijn een model te bouwen, beperkt tot de Republiek, dat het literaire hoogtepunt van de Gouden Eeuw misschien kan verklaren.

In wat volgt zet ik in grote lijnen uiteen hoe een lettrometrisch model van de Lage Landen, geldend voor de periode van het Postmodernisme (1970-2015) er zou kunnen uitzien. Het wezenlijke probleem blijkt schrijnend uit onderstaande grafiek.

In 1975 las de doorsnee Nederlander wekelijks nog iets meer dan zes uur per week in media met een papieren drager: boeken, tijdschriften en dagbladen. Diezelfde Nederlander keek datzelfde jaar tijdens zijn vrije tijd iets meer dan twaalf uur per week naar tv (want pc, internet en smartphone waren er nog niet). In 2005 was het lezen in media met vaste drager al gezakt naar iets minder dan vier uur per week, terwijl er al meer dan veertien uur gebruikt werd voor tv, internet en pc (Pieter Vankan, 2008). Prognoses tonen aan dat tegen 2015 er nog amper drie uur zal worden gebruikt om te lezen in media met vaste drager (dus de helft van 1975), terwijl liefst 24 uur per week, dus het dubbel van 1975, dus meer dan 3 uur vrije tijd per dag, zal worden gebruikt voor internet, pc, tv, smartphone en tablet. Het CBS stelde trouwens vast dat vanaf 2010 de smartphone de laptop in gebruik had voorbijgestoken (*"Het gebruik van internet is voor veel mensen niet beperkt tot thuis of op het werk: zes op de tien internetgebruikers ging in 2012 ook onderweg online. Dat doen ze tegenwoordig vooral op de smartphone. Tot 2010 gebruikte men daarvoor vaker een laptop"*).

dan een smartphone. De tablet computer, die voor het eerst werd gemeten in 2012, werd door bijna 20 procent van de mobiele internetters gebruikt" (Leenen en Sleijpen, 2013).

Het wordt dus met de dag duidelijker dat de postmoderne mens in zijn hedonistische samenleving steeds minder geniet van het lezen van boeken en steeds meer geniet van digitaal lezen. Dat heeft ertoe geleid dat in Nederland het aantal boekhandels in tien jaar tijd met meer dan 40 % zakte. Die daling heeft ook te maken met een sterk gestegen aantal e-commerce boekhandelaren. Nederland mag dan het meeste boekhandels per inwoner hebben van de hele EU27, het hele boekenbedrijf werd duidelijk slachtoffer van het stijgend succes van internet, smartphone en tablet. Dit heeft voor gevolg gehad dat literatuur, die ooit de voornaamste bedrijvigheid van uitgevers was, steeds meer een nevenproduct is geworden. Ondertussen is ook het ontlenen van boeken in openbare bibliotheken fors afgenomen van 158.167 in 1999 naar 100.025 in 2011. Anderzijds loopt het aantal personen dat dagelijks zit te internetten fors op: van 69 % in 2000 naar 85 % in 2005 en naar 96 % in 2012 (bron: CBS). Een lettrometrisch model van de literatuur tijdens het Postmodernisme zal met al die factoren rekening dienen te houden. Hierna volgt een voorstel hoe een lettrometrisch model er kan uitzien.

Een *sleutelvariabele* in het model zal dus zeker de beschikbare vrije tijd zijn. Als we aannemen dat de doorsnee man of vrouw acht uur daags werkt, één uur besteedt aan het rijden naar het werk en één uur besteedt aan het huiswaarts keren, dan blijven er nog veertien uur over. Daarvan zijn er acht tot tien uur om te slapen, zich op te frissen en aan te kleden, zodat er op weekdays vier uur vrije tijd is. Tijdens het weekeinde loopt de vrije tijd op tot veertien uur per dag. Voeg daar de vijf keer vier uur tijdens de weekdays aan toe en de doorsnee vrije tijd per burger komt neer op 48 uur per week. Om de nog potentieel beschikbare tijd te kennen moet daar de wekelijkse tijd om te lezen (*LEESTIJD*) worden van afgetrokken alsook de tijd besteedt aan tv, internet, pc, smartphone en tablet (symbool *ICTTIJD*) zodat de potentieel wekelijks nog resterende vrije tijd (symbool *VRIJETIJD*) gelijk is aan $48 - LEESTIJD - ICTTIJD$. De variabele *VRIJETIJD* zal dus de sleutelvariabele in het te ontwerpen lettrometrisch model worden. Het model zal een onderscheid maken tussen de Nederlandse, de Vlaamse en de Friese letteren, maar we nemen aan dat de resterende vrije tijd *VRIJETIJD* ongeveer dezelfde is in Nederland, Vlaanderen en Friesland. We zullen dit als een *exogene variabele* in het model invoeren, vandaar dat de naam van de variabele eindigt op *X*, iets wat we zullen aanhouden voor alle exogene variabelen in het model. We gaan ervan uit dat de overheid geen invloed kan uitoefenen op de variabele *VRIJETIJD*.

Waar de overheid wel invloed kan uitoefenen is door het verstrekken van subsidies aan auteurs (*SUBSAUTX*) en door het verstrekken van subsidies aan theaters (*SUTHEAX*). Dit zullen de *instrumentele variabelen* in het model worden.

Zij $N(t)$ het aantal uitgegeven literaire teksten in de Lage Landen per periode t . Zij $NNL(t)$ het aantal Nederlandse-, $NVL(t)$ het aantal Vlaamse- en $NFR(t)$ het aantal Friese uitgegeven literaire teksten per periode⁴⁶, dan geldt de identiteitsvergelijking:

$$N(t) = NNL(t) + NVL(t) + NFR(t) \quad \text{[LM01]}$$

Laten we per literatuur een onderscheid maken tussen het aantal progressieve teksten die de esthetiek van de tegenstelling huldigen (teksten met een $IPRO > 75$) en het aantal traditionele teksten die de esthetiek van de identiteit huldigen en laten we die indelen in middelmatige teksten met een $IPRO$ tussen 20 en 75 en zwakke (triviale teksten) met een $IPRO < 20$. Dan geldt:

⁴⁶ Men kan decade per decade, lustrum per lustrum, jaar per jaar, en literatuur per literatuur, nagaan welk percentage van de gedecodeerde teksten een $IPRO > 75$ heeft, welk percentage een $IPRO$ tussen 20 en 75, en welk percentage een $IPRO < 20$, en die percentages achteraf kunnen vermedigvuldigen met het per decade, per lustrum of per jaar uitgegeven teksten per literatuur om zo de variabelen van $NNLPRO(t)$ tot en met $NFRTRIV(t)$ te kunnen kwantificeren. Het beste lijkt me om per lustrum te werken omdat voor sommige jaren geen teksten werden gedecodeerd.

$$NNL(t) = NNLPRO(t) + NNL MID(t) + NNLTRIV(t) \quad [\text{LM02}]$$

$$NVL(t) = NVLPRO(t) + NVLMID(t) + NVLTRIV(t) \quad [\text{LM03}]$$

$$NFR(t) = NFRPRO(t) + NFRMID(t) + NFRTRIV(t)^{47} \quad [\text{LM04}]$$

Bemerk dat de best verkochte literaire teksten uit de Lage Landen steeds triviaal zijn. Men denke aan het historisch best verkochte literair werk *Beekman en Beekman* (1949) van Toon Kortooms waarvan meer dan twee miljoen exemplaren werden verkocht ondanks een IPRO van 11,30; aan zijn *Help de dokter verzuipt* (1968) waarvan meer dan een miljoen exemplaren werden verkocht ondanks een IPRO van 9,80; aan *Komt een vrouw bij de dokter* (2003) van Kluun waarvan eveneens meer dan een miljoen exemplaren werden verkocht ondanks een IPRO van 16,20; of aan de streekromans van Annie Oostbroek-Dutschun, allen met een IPRO < 1, waarvan zeven miljoen exemplaren werden verkocht.

Als we sterk vereenvoudigd aannemen dat progressieve teksten hoofdzakelijk worden gelezen door het percentage van de bevolking dat hoger onderwijs volgde (*ONDRWSHGX*) en dat progressief stemt bij verkiezingen (*KIESPROX*)⁴⁸; dat middelmatige teksten hoofdzakelijk worden gelezen door het percentage van de bevolking dat niet meer dan middelbaar onderwijs volgde (*ONDRWSMIDX*) en dat centrum-rechts kiest (*KIESCRX*); en dat triviale teksten hoofdzakelijk worden gelezen door het percentage van de bevolking dat enkel middelbaar of lager onderwijs volgde (*ONDRWSMIDX* + *ONDRWSLGX*) en dat niet progressief kiest (*KIESNTPROX*), dan kan het soort literatuurverbruik al ten dele door die variabelen worden verklaard. Andere verklarende variabelen zijn dan bijvoorbeeld (1) het reëel inkomen (*YX/PRIJSX*), (2) het aantal uitleningen van boeken in openbare bibliotheken (*BIBLIOLEEN*), (3) het percentage personen dat dagelijks vrije tijd voor ICT gebruikt (*ICTDAGL*), en (4) de nog beschikbare vrije tijd *VRIJETIJD*. Voorts gaan we ervan uit dat de overheid alleen auteurssubsidies wil verschaffen voor het schrijven van literair progressieve teksten. Wat de triviaalliteratuur betreft dient men er rekening mee te houden dat streekromans erg in trek zijn bij het landelijk (= niet-stedelijk) deel van de bevolking (*POPPLX*). Dan komen we tot negen stochastische vergelijkingen:

$$NNLPRO(t) = a_1 + a_2 \text{ONDERWSHG NLX}(t) + a_3 \text{KIESPRONLX}(t) + a_4 \text{YNLX}(t)/\text{PRIJSNLX}(t) + a_5 \text{BIBLIOLEENNL}(t) + a_6 \text{ITCDAGLNL}(t) + a_7 \text{VRIJETIJD}(t) + a_8 \text{SUBSAUTNLX}(t) \quad [\text{LM05}]$$

$$NNLMID(t) = a_9 + a_{10} \text{ONDRWSMIDNLX}(t) + a_{11} \text{KIESCRNLX}(t) + a_{12} \text{YNLX}(t)/\text{PRIJSNLX}(t) + a_{13} \text{BIBLIOLEENNL}(t) + a_{14} \text{ICTDAGLNL}(t) + a_{15} \text{VRIJETIJD}(t) \quad [\text{LM06}]$$

$$NNLTRIV(t) = a_{16} + a_{17} [\text{ONDRWSMIDNLX}(t) + \text{ONDRWSLG NLX}(t)] + a_{18} \text{KIESNTPRONLX}(t) + a_{19} \text{YNLX}(t)/\text{PRIJSNLX}(t) + a_{20} \text{BIBLIOLEENNL}(t) + a_{21} \text{ICTDAGLNL}(t) + a_{22} \text{VRIJETIJD}(t) + a_{23} \text{POPPLNLX}(t) \quad [\text{LM07}]$$

$$NVLPRO(t) = a_{24} + a_{25} \text{ONDERWSHGVLX}(t) + a_{26} \text{KIESPROVLX}(t) + a_{27} \text{YVLX}(t)/\text{PRIJSVLX}(t) + a_{28} \text{BIBLIOLEENVL}(t) + a_{29} \text{ICTDAGLVL}(t) + a_{30} \text{VRIJETIJD}(t) + a_{31} \text{SUBSAUTVLX}(t) \quad [\text{LM08}]$$

$$NVLMID(t) = a_{32} + a_{33} \text{ONDRWSMIDVLX}(t) + a_{34} \text{KIESCRVLX}(t) + a_{35} \text{YVLX}(t)/\text{PRIJSVLX}(t)$$

⁴⁷ Voor de periode 1970-2012 kent men enkel het aantal teksten dat effectief gedecodeerd en gedeconstrueerd werd. Dat zijn er echter steeds een klein aantal van alle in omloop gebrachte teksten. Maar hoe kan men weten van al die teksten die **niet** werden gedecodeerd in welke categorie ze thuishoren: in *PRO*, in *MID* of in *TRIV*? Met andere woorden hoe kwantificeert men de variabelen *NNLPRO*, *NNLMID*, *NNLTRIV*, ..., *NFRTRIV*? Hier stel ik voor om per periode, bij voorkeur minstens vijf jaar, hoeveel ontlede teksten er van elke soort per literatuur voorkwamen. Hiervan kan men dan per lustrum berekenen welk percentage *PRO* is, welk percentage *MID* en welk percentage *TRIV*. Per literatuur kan men dan die percentages aanhouden en vermenigvuldigen met het aantal effectief in omloop gebrachte teksten om zo statistisch cijfermateriaal te bekomen voor de negen variabelen *NNLPRO*, *NNLMID*, *NNLTRIV*, ..., *NFRTRIV*.

⁴⁸ Men zou hiervoor de kiezers voor groene partijen kunnen nemen bij Kamerverkiezingen in Nederland, bij verkiezingen voor de Vlaamse Raad in Vlaanderen en bij verkiezingen voor de Provinciale Staten in Friesland.

$$+ a_{36} \text{BIBLIOLEENVL}(t) + a_{37} \text{ICTDAGLVL}(t) + a_{38} \text{VRIJETIJD}(t) \quad [\text{LM09}]$$

$$\begin{aligned} \text{NVLTRIV}(t) = & a_{39} + a_{40} [\text{ONDRWSMIDVLX}(t) + \text{ONDRWSLGVLX}(t)] + a_{41} \text{KIESNTPROVLX}(t) \\ & + a_{42} \text{YVLX}(t)/\text{PRIJSVLX}(t) + a_{43} \text{BIBLIOLEENVL}(t) + a_{44} \text{ICTDAGLVL}(t) \\ & + a_{45} \text{VRIJETIJD}(t) + a_{46} \text{POPPLVLX}(t) \end{aligned} \quad [\text{LM10}]$$

$$\text{NFRPRO}(t) = a_{47} + a_{48} \text{ONDERWSHGFRX}(t) + a_{49} \text{KIESPROFRX}(t) + a_{50} \text{YNLX}(t)/\text{PRIJSNLX}(t) + a_{51} \text{BIBLIOLEENFR}(t) + a_{52} \text{ICTDAGLNL}(t) + a_{53} \text{PROFPROFR}(t) + a_{54} \text{SUBSAUTFRX}(t) \quad [\text{LM11}]$$

$$\begin{aligned} \text{NFRMID}(t) = & a_{55} + a_{56} \text{ONDRWSMIDFRX}(t) + a_{57} \text{KIESCRFRX}(t) + a_{58} \text{YNLX}(t)/\text{PRIJSNLX}(t) \\ & + a_{59} \text{BIBLIOLEENFR}(t) + a_{60} \text{ICTDAGLNL}(t) + a_{61} \text{VRIJETIJD}(t) \end{aligned} \quad [\text{LM12}]$$

$$\begin{aligned} \text{NFRTRIV}(t) = & a_{62} + a_{63} [\text{ONDRWSMIDFRX}(t) + \text{ONDRWSLGFRX}(t)] + a_{64} \text{KIESNTPROFRX}(t) \\ & + a_{65} \text{YNLX}(t)/\text{PRIJSNLX}(t) + a_{66} \text{BIBLIOLEENNL}(t) + a_{67} \text{ICTDAGLNL}(t) \\ & + a_{68} \text{VRIJETIJD}(t) + a_{69} \text{POPPLFRX}(t) \end{aligned} \quad [\text{LM13}]$$

Het uitlenen van boeken daalt omdat (1) het aantal openbare bibliotheken (BIBLIOX) afneemt, (2) het reëel inkomen sinds de laatste decade gestegen $[\text{YX}(t)/\text{PRIJSX}(t) - \text{YX}(t-1)/\text{PRIJSX}(t-1)]$ is zodat men eerder geneigd zal zijn zelf een boek te kopen en (3) een steeds groter deel van de vrije tijd in beslag genomen wordt door het internetten waardoor de tijd om een boek te lezen, zeker literatuur, daalt. Dit geeft aanleiding tot drie vergelijkingen die men bij voorkeur exponentieel specificeert omdat de parameters dan de elasticiteiten zijn die weergeven hoe een relatieve wijziging in resp. het aantal bibliotheken en het gestegen reëel inkomen een wijziging op het uitleengedrag van boeken veroorzaakt:

$$\text{BIBLIOLEENNL}(t) = a_{70} \cdot [\text{YNLX}(t)/\text{PRIJSNLX}(t) - \text{YNLX}(t-1)/\text{PRIJSNLX}(t-1)]^{a_{71}} \cdot \text{BIBLIONLX}(t)^{a_{72}} \quad [\text{LM14}]$$

$$\text{BIBLIOLEENVL}(t) = a_{73} \cdot [\text{YVLX}(t)/\text{PRIJSVLX}(t) - \text{YVLX}(t-1)/\text{PRIJSVLX}(t-1)]^{a_{74}} \cdot \text{BIBLIOVLX}(t)^{a_{75}} \quad [\text{LM15}]$$

$$\text{BIBLIOLEENFR}(t) = a_{76} \cdot [\text{YVLX}(t)/\text{PRIJSNLX}(t) - \text{YVLX}(t-1)/\text{PRIJSNLX}(t-1)]^{a_{77}} \cdot \text{BIBLIOFRX}(t)^{a_{78}} \quad [\text{LM16}]$$

Het dagelijks internetten (ICTDAGL) neemt toe (1) naarmate het aandeel jongeren tussen 12 en 25 (YNGX) in de totale populatie (POPX) toeneemt, en (2) naarmate het mobiel internetten via smartphone en tablet (ICTMOB) toeneemt. Dit levert de vergelijkingen

$$\text{ICTDAGLNL}(t) = a_{79} + a_{80} \text{YNGNLX}(t)/\text{POPNLX}(t) + a_{81} \text{ICTMOBNL}(t) \quad [\text{LM17}]$$

$$\text{ICTDAGLVL}(t) = a_{82} + a_{83} \text{YNGVLX}(t)/\text{POPVLX}(t) + a_{84} \text{ICTMOBVL}(t) \quad [\text{LM18}]$$

Het mobiel internetten via smartphone en tablet is afhankelijk van de kostprijs voor smartphones (PSMARTX), de kostprijs van tablets (PTABX), het beschikbaar gezinsinkomen (YGEZX) en het gedeponeerde spaargeld (SPAARDEPX) wat leidt tot:

$$\text{ICTMOBNL}(t) = a_{85} \cdot \text{PSMARTNLX}(t)^{a_{86}} \cdot \text{PTABNLX}(t)^{a_{87}} \cdot \text{SPAARDEPNLX}(t)^{a_{88}} \quad [\text{LM19}]$$

$$\text{ICTMOBVL}(t) = a_{89} \cdot \text{PSMARTVLX}(t)^{a_{90}} \cdot \text{PTABVLX}(t)^{a_{91}} \cdot \text{SPAARDEPVLX}(t)^{a_{92}} \quad [\text{LM20}]$$

Uitgaan wordt in de postmoderne genotsmaatschappij hoog gewaardeerd. Daar profiteert – scherp in tegenstelling tot de verkoop van literaire teksten – ook het theater van. Statistisch wordt “theater” omschreven als “Kunstvormen die worden uitgevoerd door acteurs en actrices voor een levend publiek. Dit vindt plaats op locaties als schouwburgen en concert-

gebouwen, maar ook in buurtcentra en op poppodia” (CBS)⁴⁹. In Nederland liep het theaterbezoek op van 14.302.000 personen in 1999 tot 20.291.000 in 2008, om daarna, mede ten gevolge van de financieel-economische crisis, lichtjes terug te lopen tot 19.204.000 in 2011. Gebruiken we het symbool *THEA* voor het aantal theaterbezoeken, dan moet het op zijn minst afhankelijk zijn van de nog beschikbare vrije tijd (*VRIJETIJD*), van de grootte van de stedelijke populatie (*POPST*) maar ook van de theatersubsidies (*SUTHEAX*), want hoe hoger die zijn hoe meer dure spektakelstukken kunnen worden geproduceerd, en van de conjunctuurindex (*CONJX*).

$$THEANL(t) = a_{93} + a_{94} VRIJETIJD(t) + a_{95} POPSTNL(t)/POPXNL(t) + a_{96} SUTHEANLX(t) + a_{97} CONJNLX \quad [LM21]$$

$$THEAVL(t) = a_{98} + a_{99} VRIJETIJD(t) + a_{100} POPSTVL(t)/POPXNL(t) + a_{101} SUTHEAVLX(t) + a_{102} CONJIVLX \quad [LM22]$$

$$THEAFR(t) = a_{103} + a_{104} VRIJETIJD(t) + a_{105} POPSTFR(t)/POPXFR(t) + a_{106} SUTHEAFRX(t) + a_{107} CONJIVLX \quad [LM23]$$

$$POPSTNL(t) = POPNLX(t) - POPPLNLX(t) \quad [LM24]$$

$$POPSTVL(t) = POPVLX(t) - POPPLVLX(t) \quad [LM25]$$

$$POPSTFR(t) = POPFRX(t) - POPPLFRX(t) \quad [LM26]$$

Rest dan nog de innovatieprobabiliteit per literatuur en per soort tekst (sterk = *IPROPRO*, middelmatig = *IPROMID*, zwak = *IPROTRIV*) in vergelijkingen om te zetten.

$$IPRONL(t) = [NNLPRO(t)/NNL(t)] \cdot IPROPRONL(t) + [NNLMID(t)/NNL(t)] \cdot IPROMIDNL(t) + [NNLTRIV(t)/NNL(t)] \cdot IPROPRIVNL(t) \quad [LM27]$$

$$IPROVL(t) = [NVLPRO(t)/NVL(t)] \cdot IPROPROVL(t) + [NVLMID(t)/NVL(t)] \cdot IPROMIDVL(t) + [NNLTRIV(t)/NNL(t)] \cdot IPROPRIVNL(t) \quad [LM28]$$

$$IPROFR(t) = [NFRPRO(t)/NFR(t)] \cdot IPROPROFR(t) + [NFRMID(t)/NFR(t)] \cdot IPROMIDFR(t) + [NFRTRIV(t)/NNL(t)] \cdot IPROPRIVFR(t) \quad [LM29]$$

Van de geverifieerde negen innovatieprobabiliteiten werden eerst per literatuur (exponentiële of logaritmische trendvergelijkingen opgesteld) en gesymboliseerd door *TRPRO(t)*, *TRMID(t)* en *TRTRIV(t)*. Verondersteld wordt dat als de literaire kritiek, in enerzijds dagbladen en anderzijds literaire tijdschriften, zijn werk niet doet (= nalaat epigonisme aan de kaak te stellen) en dat indien het uren televisiezendtijd dat nog aan eigen literatuur wordt besteed zo goed als nihil is, de *IPRO* van een soort literatuur (dus *IPROPRO*, *IPROMID* en *IPROTRIV*) onder de trendwaarde *TR* zal zakken en dat, als kritiek en televisie hun werk wel goed doen, de *IPRO*'s boven de trendwaarde zullen uitstijgen. We voeren dus de exogene variabelen *CRDGBLX*,⁵⁰ *CRLTIJX*⁵¹ en *TVLITX*⁵² - stuk voor stuk *instrumentele variabelen* - om de negen volgende stochastische vergelijkingen op te stellen:

$$IPROPRONL(t) = TRPRONL(t) + a_{108} CRDGBLNLX(t) + a_{109} CRLTIJNLX(t) + a_{110} TVLITNLX(t) \quad [LM30]$$

⁴⁹ Het CBS preciseert: “Festivals en locaties met podiumkunsten als nevenactiviteit worden hierbij niet opgenomen.”

⁵⁰ *CRDGBLX* kan worden gekwantificeerd als de verhouding tussen het aantal correct bevonden literaire dagbladkritieken per lustrum per literatuur op het totaal aantal gevonden literaire dagbladkritieken in dezelfde periode, dus als een percentage.

⁵¹ *CRLTIJX* kan worden gekwantificeerd als de verhouding tussen het aantal correct bevonden literaire tijdschriftkritieken per lustrum per literatuur op het totaal aantal gevonden literaire tijdschriftkritieken in dezelfde periode, dus als een percentage.

⁵² *TVLITX* is het gemiddelde van het jaarlijkse aantal zenduren dat per literatuur aan eigen literatuur wordt gewijd.

$$IPROMIDNL(t) = TRMIDNL(t) + a_{111} CRDGBLNLX(t) + a_{112} CRLTIJNLX(t) + a_{113} TVLITNLX(t) \quad [\text{LM31}]$$

$$IPROTRIVNL(t) = TRTRIVNL(t) + a_{114} CRDGBLNLX(t) + a_{115} CRLTIJNLX(t) + a_{116} TVLITNLX(t) \quad [\text{LM32}]$$

$$IPROPROVL(t) = TRPROVL(t) + a_{116} CRDGBLVXL(t) + a_{117} CRLTIJVLX(t) + a_{118} TVLITVLX(t) \quad [\text{LM33}]$$

$$IPROMIDVL(t) = TRMIDVL(t) + a_{119} CRDGBLVXL(t) + a_{120} CRLTIJVLX(t) + a_{121} TVLITVLX(t) \quad [\text{LM34}]$$

$$IPROTRIVVL(t) = TRTRIVVL(t) + a_{122} CRDGBLVXL(t) + a_{123} CRLTIJVLX(t) + a_{124} TVLITVLX(t) \quad [\text{LM35}]$$

$$IPROPROFR(t) = \delta X \cdot [TRPROFR(t) + a_{125} CRDGBLFRX(t) + a_{126} CRLTIJFRX(t) + a_{127} TVLITFRX(t)] \quad [\text{LM36}]$$

$$IPROMIDFR(t) = TRMIDFR(t) + a_{128} CRDGBLFRX(t) + a_{129} CRLTIJFRX(t) + a_{130} TVLITFRX(t) \quad [\text{LM37}]$$

$$IPROTRIVFR(t) = TRTRIVFR(t) + a_{131} CRDGBLFRX(t) + a_{132} CRLTIJFRX(t) + a_{133} TVLITFRX(t) \quad [\text{LM38}]$$

In vergelijking [LM36] stelt δX een delta van Kronecker die normaal steeds gelijk is aan 1, maar nul wordt waar de geobserveerde waarde voor *IPROPROFR* nul was. Tot slot zijn er nog de negen trendvergelijkingen *TR* in elk twee parameters a_i gaande van a_{134} tot a_{149} . Ze zijn alle negen een functie van de exogene variabele *TIJDX* [LM39] tot [LM47].

Men kan de literatuur van de Lage Landen tijdens het Postmodernisme dus beschrijven aan de hand van een lettrometrisch model met **47 endogene variabelen** (die elk vóór het gelijkheidsteken staan in de vergelijkingen [LM1] tot [LM47]). Het model telt **54 exogene variabelen**, namelijk:

- 15 *beheersvariabelen* (synoniem: *instrumentele variabelen*) waaronder 6 inzake cultuurpolitiek van de overheid, 6 in hoofde van literatuurcritici, 3 inzake televisiepolitiek; deze instrumenten kunnen worden ingezet
- 12 variabelen van *paedagogische aard*: 9 over het genoten onderwijs en 3 over openbare bibliotheken;
- 9 variabelen van *economische aard*: 2 over het nationaal inkomen, 2 over de index van het algemeen prijspeil, 2 over de aankoop van smartphones, 2 over de aankoop van tablets en 1 over de conjunctuurindex;
- 9 variabelen van *politieke aard* met betrekking tot de politieke voorkeur;
- 6 variabelen van *demografische aard* over de totale bevolking en de plattelandsbevolking;
- 2 van algemene aard: de tijd en een Kronecker delta;
- 1 van eigentijdse sociale aard m.b.t. nog beschikbare vrije tijd.

Door het model vast te haken aan bestaande econometrische modellen voor Nederland en Vlaanderen kunnen de 9 economische variabelen worden geëndogeniseerd. Door dat gecombineerde model vast te koppelen aan nog op te stellen sociometrische modellen voor Nederland, Vlaanderen en Friesland kunnen nog eens 16 variabelen worden geëndogeniseerd, namelijk de 12 van paedagogische aard, 3 inzake plattelandsbevolking en 1 inzake de nog beschikbare vrije tijd. In zulk tweevoudig gelinks model zakt het aantal exogene variabelen van 54 naar 29. Alsdan zou het gecombineerde model kunnen worden gebruikt voor *voorwaardelijke prognoses* over de evolutie van de literatuur van de Lage Landen voor een periode van minstens drie tot vijf jaar.

Het model zou ook kunnen worden omgevormd om na te gaan hoe men bij een bestaand budget voor cultuurbeleid de graad van literaiteit van de drie literaturen kan verhogen door

een betere (lees: rationele) allocatie van de beheersvariabelen. Alsdan moeten er wel variabelen inzake kostprijzen aan het model worden toegevoegd.

Werken met lettrometrische modellen kan de algemene literatuurwetenschap omhoog tillen van een voorwetenschappelijk naar een wetenschappelijk stadium. Het is dus de moeite van een veralgemening waard.

Hoegaarden 2 juli – 17 augustus 2013 (tekst)

LIJST VAN DE GERAADPLEEGDE WERKEN

- Aken, Paul van – (1979), *Letterwijs, letterwijzer. Een overzicht van de Nederlandse literatuur*, Antwerpen: Uitgeverij Angèle Manteau, 1983, 2° herziene druk.
- Anbeek, Ton (1986), *Na de oorlog. De Nederlandse roman 1945-1960*, Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers.
- Anbeek, Ton (1990), *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1885-1985*, Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers.
- Anbeek, Ton en Jaap Goedegebuure (1988), *Het literaire leven in de twintigste eeuw*. Leiden: Nijhoff.
- Andrew, Joe en Robert Reid, (eds) (1998), *Neo-formalist papers. Contributions to the silver jubilee conference to mark 25 years of the neo-formalist*, Amsterdam/Atlanta, GA: Editions Rodopi B.V.
- Arrivé, Michel (1972), *Les Langages de Jarry, essai de sémiotique littéraire*, Parijs : Klincksieck.
- Arrivé, Michel (1976), “Poétique et rhétorique”, *Studia Neophilologica*, III (1), pp. 97-120.
- Bachtin, Michail M. (1929), *Probleme der Poetik Dostoevskijs*, (Tr. Проблемы творчества Достоевского), München: Hanser, 1971.
- Bachrach, A.G.H., G.J. van Bork, M. de Greve (e.a.) (eds) (1984), *Moderne encyclopedie van de wereldliteratuur*, Weesp/Antwerpen: De Haan/Wereldvenster, 1980-1984, 10 delen.
- Bakker, Siem N. (1990), “Intertextuele aspecten van F. Bordewijks ōuvre”, *Spiegel der Letteren*, XXXII(3), pp. 195-199.
- Barthes, Roland (1953), *Le degré zéro de l'écriture*, Parijs : Ed. du Seuil.
- Barthes, Roland (1968a), “La mort de l'auteur”, *Manteia*, herdrukt in : Barthes, Roland (1974), *Le Bruissement de la langue*, Parijs : Ed. du Seuil, 1984.
- Barthes, Roland (1968b), “La mort de l'auteur”, in : Barthes, Roland (2002), *Œuvres complètes, Tome III 1968-1971*, Édition Eric Marty, Parijs : Ed. du Seuil, 2002, pp. 40-45.
- Barthes, Roland (1970a), *S/Z*, Parijs: Ed. du Seuil.
- Barthes, Roland (1970b), *S/Z*, in : Barthes, Roland (2002), *Œuvres complètes, Tome III 1968-1971*, Édition Eric Marty, Parijs : Seuil, 2002, pp. 119-346.
- Bastiaanse, Frans (1921), *Overzicht van de ontwikkeling der Nederlandsche letterkunde*, Amsterdam: De Maatschappij voor Goede en Goedkope Lectuur, 1928, 4 delen.
- Batts, Michael S. (1987), *A History of histories of German literature*, New York/ Bern/ Frankfurt a. M./ Parijs: Canadian Studies in German Language and Literature, XXXVII.
- Baur, Frank, Willem J.A. Asselbergs, Jozef van Mierlo e.a. (eds) (1939/1952), *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*, Antwerpen/'s Hertogenbosch: N.V. Standaard Boekhandel/Teurlings' Uitgeversmaatschappij, 1975, 2°, 10 delen.
- Baur, Frank e.a. (eds) (1953), *De Nederlandse letterkunde in honderd schrijvers*, Den Haag/Antwerpen: Daamen N.V./De Sikkell.
- Bel, Jacqueline en Thomas Vaessens (eds) (2010), *Schrijvende vrouwen, een kleine literatuur-*

geschiedenis van de Lage Landen 1880-2010, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Bentegem, Jean Paul van – (2009), *Hamlet en entropie. De twee culturen een halve eeuw later, Pamfetair essay*, Brussel: Uitgeverij VUBpress, reeks Humanismen.

Berg, Rien van den – en Marc van Oostendorp (2012), *Dit is andere taal. Spreektalen en dialecten in Nederland, s.l.*: Uitgeverij Unieboek en Het Spectrum bv.

Berg, Wim van den – en Piet Couttenier (2009), *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur. Deel 5. Alles is taal geworden (19de eeuw)*, Amsterdam/Antwerpen: Prometheus Bert Bakker/De Standaard.

Blauw, H.M. de – , Jacques Kruithof en Paul de Wispelaere (1987), *Nederlandse letterkunde. 1. Middeleeuwen tot einde 18de eeuw*, Utrecht: N.V. Het Spectrum, Aula pocket.

Blok, W. (1984), “Couperus, Louis Marie Anne” in: Bachrach, A.G.H., G.J. van Bork, M. de Greve (e.a.) (eds) (1984), *Moderne encyclopedie van de wereldliteratuur*, Weesp/Antwerpen: De Haan/Wereldvenster, 1980-1984, deel II, pp. 307-309.

Bloom, Harold (1975), *A Map of Misreading*. New York: Oxford University Press.

Bock, Eugeen de – (1921), *Beknopt overzicht van de Vlaamsche letterkunde, hoofdzakelijk in de 19de eeuw*, Antwerpen: De Sikkel.

Bock, Eugeen de – (1953), *De Vlaamse letterkunde*, Antwerpen/Den Haag: De Sikkel/Daamen N.V.

Bolckmans, Alex (1989), *Inleiding tot de voornaamste Moderne literatuur*, Gent: Academia Press, 5° herwerkte uitgave.

Bollerslev, Tim (1986), “Generalized autoregressive conditional heteroscedasticity”, *Journal of Econometrics*, **XXXI**, pp. 307-327.

Bollerslev, Tim en Jeffrey M. Woolridge (1992), “Quasi-maximum likelihood estimation and inference in dynamic models with time varying covariances”, *Economic Reviews*, **XI**, pp. 143-172.

Bollerslev, Tim, Robert F. Engle en Daniel B. Nelson (1994), “ARCH models”, in: Engle, Robert F. en Daniel L. McFadden (eds) (1994), *Handbook of Econometrics, Volume*. Amsterdam: Elsevier Science B.V.

Bonger, Willem A. (1905), *Criminalité et conditions économique*. Amsterdam: Tierie (doctoraal proefschrift).

Bork Gé J. van – , Dirk Delabastita, Rik van Gorp, †Piet Verkruijsse en George Vis (2012), *Algemeen Letterkundig Lexicon*, Amsterdam: Uitgeverij Wolters/Plantyn.

Bork Gé J. van – en Nico Laan (eds) (1986), *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis. Poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur*, Groningen: Wolters-Noordhoff.

Bourdieu, Pierre (1979), *La distinction. Critique sociale du jugement*, Parijs: Éditions de Minuit (ook als *Disinction. A social critique of judgement of taste*, Londen: Paul Kegan, 1986).

Bousset, Hugo (1988), *Grenzen verleggen. De Vlaamse prozaliteratuur 1970-1986. I. Trends*, Antwerpen: Houtekiet.

Bousset, Hugo (1990), *Grenzen verleggen. De Vlaamse prozaliteratuur 1970-1986. II. Profielen*, Antwerpen: Houtekiet.

- Brachin, Pierre (1955), *Études de littérature néerlandaise*, Groningen : J.B. Wolters.
- Brachin, Pierre (1966/1972), *Anthologie de la prose néerlandaise*, Brussel/Parijs : Asedi/Aubier, 4 delen.
- Brachin, Pierre (1970), *Anthologie de la prose néerlandaise, Pays-Bas : historiens et essayistes*, Brussel/Parijs : Asedi/Aubier.
- Brachin, Pierre (1972), *Anthologie de la prose néerlandaise, Pays-Bas : roanciers et nouvellistes*, Brussel/Parijs : Asedi/Aubier.
- Brandt Corstius, Hugo (1970), *Exercises in Computational Linguistics*, Amsterdam, onuitgegeven Doctoraal proefschrift.
- Brems, Hugo (2009), *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur. Deel 7. Altijd weer vogels die nesten beginnen (1945-2005)*, Amsterdam/Antwerpen: Prometheus Bert Bakker/De Standaard.
- Breuker, Jan (1992), "Honderd jaar Friesland, de Friezen en hun geloof", *Als de dag van gisteren*, Zwolle: Uitgeverij Waanders b.v., **XV**, pp. 343-363.
- Broich, Ulrich (1985), "Formen der Markierung von Intertextualität" in: Broich, Ulrich en Manfred Pfister (eds)(1985), *Intertextualität Formen, Funktionen, anglistische Fallstudien*, Tübingen: Max Niemeier Verlag, pp. 31-47.
- Broich, Ulrich en Manfred Pfister (eds)(1985), *Intertextualität Formen, Funktionen, anglistische Fallstudien*, Tübingen: Max Niemeier Verlag.
- Bronzwaer, W.J.M., Douwe W. Fokkema en Elrud Ibsch (eds) (1977), *Tekstboek algemene Literatuurwetenschap*, Baarn: Uitgeverij Ambo B.V.
- Bronzwaer, W. J.M. (1990), "Poëzie en iconiciteit" in *Forum der letteren* **31**, pp. 93-103.
- Brouwers, Bert (1971), *De Vlaamse Literatuur en de Revolutie van 1848*, Boom: Meppel.
- Calinescu, Matei en Douwe W. Fokkema (eds) (1987), *Exploring Postmodernism, selected papers presented at a workshop on Postmodernism at the 11th International Comparative Literature Congress, Paris 20-24 August 1985*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Capozzi, Rocco (ed) (1997), *Reading Eco, an anthology*, Indiana University Press.
- Carr, Edward Hallett (1961), *What is history?* Harmondsworth: Penguin Books Ltd, 1990, 2°.
- CETAMA (Commission d'établissement des méthodes d'analyses du Commissariat à l'énergie Atomique) (1986), *Statistique appliquée à l'exploitation des mesures. Exposé pratique illustré D'exemples concrets, préface du Pr. G. Charlot*, Parijs/New York : Masson, 2° herziene druk.
- Chamuleau, Rody B.F.M. en J.A. Dautzenberg (1991), *Nederlandse letterkunde. 2. 19de en 20ste eeuw*, Utrecht: N.V. Het Spectrum, Aula pocket.
- Chevalier, Louis (1978), *Classes laborieuses et classes dangereuses*, Paris, Librairie générale Française.
- Cipolla, Carlo M. (ed) (1976), *The Fontana economic history of Europe*, Londen/Glasgow: Fontana/William Collins Sons, 3°, 1976.

- Comtet, Roger en Bénédicte Vauthier (2008), *Méthode formelle en littérature Pavel N. Medvedev – Cercle de Bakhtine*, Toulouse : Presses universitaires Mirial, collection Cribles.
- Corporaal, Joke (2009), *Grimmig eerlijk. Anne Wadman en het probleem van de Friese literatuur*, Afûk Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Cuypere, Ludovic de – (2006), *Iconiciteit in taal : evolutionarisme en creativiteit*, Studies van de BKL, URL: <http://webh01.ua.ac.be/linguist/SBKL/paps2006/cuy2006.pdf>.
- Deacon, Terrence W. (1997), *The symbolic species: the co-evolution of language and the human Brain*, Londen: Penguin books.
- Deel, Tom van – , Nicolaas Matsier en Cyrille Offermans (eds) (1986), *Het literair klimaat 1970-1985*, Amsterdam: De Bezige Bij.
- Delfgaauw, Bernard (1971), *De wijsbegeerte van de 20ste eeuw*, Weesp: Wereldvenster, 1984, 12°, Analooq met 7° druk van 1971 (1° druk 1957).
- Delrue, Elisabeth (2006), “Les enjeux intertextuels dans **La Busca** et **Mala hierba** de Pío Baroja”, *Cahiers de Narratologie*, **XIII**, URL : <http://narratologie.revues.org/326> .
- Demougin, Jacques (1989), *Dictionnaire historique, thématique et techniques des littératures. Littératures françaises et étrangères, ancienne et moderne*, Parijs : Librairie Larousse, 1989, 2°, 2 delen.
- Derrida, Jacques (1967a), *De la grammatologie*, Parijs: Éditions de Minuit.
- Derrida, Jacques (1967b), *L'Écriture et la différence*, Parijs : Ed. du Seuil.
- Derrida, Jacques (1981), *Dissemination*, Tr. & Intr. Barbara Johnson, Chicago, Ill: University of Chicago Press.
- Deugd, Cornelis de – (1966), *Het metafysisch patroon van het romantisch literaire denken. De Fenomenologie van een geestesgesteldheid*, Groningen, doctoraal proefschrift.
- Deugd, Cyriel de – (1983), “Romantiek” in: Barlach, A.G.H., G.J. van Bork, M. de Greve e.a. (eds) (1984), *Moderne encyclopedie van de wereldliteratuur*, Weesp/Antwerpen: De Haan/Wereldvenster, 1980-1984, deel VIII, pp. 161-165.
- Dhondt, Jan en Marinette Bruwier (1970), “The Low Countries 1700-1914” in: Cipolla, Carlo M. (ed) (1976), *The Fontana economic history of Europe*, Londen/Glasgow: Fontana/William Collins Sons, 3°, 1976, deel IV(1), pp. 329-366.
- Dongelmans, Berry (2000), “Ware liefde in drie delen. Het verschijnsel romantrilogie in Nederland in de twintigste eeuw” in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis. Jaargang 7*. Nederlandse Boekhistorische Vereniging, Leiden, pp. 27-47.
- Durkheim, Émile (1895), *Les règles de la méthode scientifique*, Parijs : Felix Alcan.
- Durisin, Dionyz (1984), *Theory of literary comparistics*, Bratislava: Veda, Pub. House of the Slovak Academy of Sciences.
- Dykstra, Klaes B. (1977), *Lyts hânboek fan de Fryske literatuer*, Leeuwarden: De Tille.
- Dykstra, Klaes B. en Bouke Oldenhof (1997), *Lyts hânboek fan de Fryske literatuer taheakke de*

resinte Fryske literatuer, Leeuwarden: AFûK en Fryske Akademy Leeuwarden, Twadde ferbettere en oanfolle printinge.

Eco, Umberto (1997), *Kant and the Platypus. Essays on Language and Cognition* (translated by McEwen), New York/San Diego/London : A Harcourt Brace Publication, 2000.

Eco, Umberto (1984), *Sémiotique et philosophie du langage*, Parijs : PUF, 1988 (Tr. *Semiotica e filosofia del linguaggio*).

Eiermacher, Karl (1977), "Het probleem van een literatuurwetenschappelijke metataal" in: Bronzwaer, W.J.M., Douwe W. Fokkema en Elrud Ibsch (eds) (1974), *Tekstboek algemene Literatuurwetenschap*, Baarn: Uitgeverij Ambo B.V., pp. 48-83.

Engle, Robert F. (2000), "The Econometrics of Ultra-High-Frequency Data," *Econometrica*. January **LXVIII**, pp. 1-22.

Engle, Robert F. (2003), *Risk and volatility: Econometric models and financial practice*, Noble Lecture, New York: Department of Finance, New York University, pp. 1-24.

Engle, Robert F. en Clive W.J. Granger (1987), "Co-integration and error-correction: Representation, estimation and testing", *Econometrica*, **LV**, pp. 251-276.

Engle, Robert F. en Daniel L. McFadden (eds) (1994), *Handbook of Econometrics, Volume I*, Amsterdam: Elsevier Science B.V.

Erenstein, Rob L. (ed) (1996), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

Fens, Kees (1972), *Tussentijds. Essays*, Bilthoven: Ambo.

Fens, Kees (ed) (1974), *Zo ik iets ben... Louis Couperus in eigen woorden. Bloemlezing ter gelegenheid van de Boekenweek 1974*, Amsterdam: CPMB.

Fens, Kees, H.U. Jessurun d'Oliveira en J.J. Oversteegen (1967), *Literair lustrum 1. Een overzicht van vijf jaar literatuur 1961-1966*, Amsterdam: Atheneum/Polak & Van Gennep.

Fokkema, Douwe M. (1974), "Semiotiek en structuralisme in de Sovjetunie", *Forum der Letteren*, Jaargang 1974, pp. 138-156.

Fokkema, Douwe M. (1977), "Methode en programma in vergelijkende literatuurwetenschap" in: Bronzwaer, W.J.M., Douwe W. Fokkema en Elrud Ibsch (eds) (1977), *Tekstboek algemene Literatuurwetenschap*, Baarn: Uitgeverij Ambo B.V.

Fokkema, Douwe M. (1979), "Het modernisme: overwegingen bij de beschrijving van een periodecode", *Forum der Letteren* **XX**, p. 1-10

Fokkema, Douwe M. (1982), "Modernisme" in: Bachrach, A.G.H., G.J. van Bork, M. de Greve (e.a.) (eds) (1984), *Moderne encyclopedie van de wereldliteratuur*, Weesp/Antwerpen: De Haan/Wereldvenster, 1980-1984, deel VI, p. 260.

Fokkema, Douwe M. (1984), *Literary history Modernism and Postmodernism*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Fokkema, Douwe M. en Elrud Ibsch (eds) (1984), *Het Modernisme in de Europese letterkunde*, Amsterdam: De Arbeiderspers

- Fokkema, Douwe M. en Frans Grijzenhout (eds) (2001), *Rekenschap 1650-2000*, Den Haag: SDU Uitgevers.
- Fokkema, Douwe M. en Hans Bertens (eds) (1986), *Approaching Postmodernism. Papers presented At a workshop on Postmodernism, 21-23 September 1984, University of Utrecht, Amsterdam/ Philadelphia*: John Benjamins Publishing Company.
- Foucault, Michel (1966), *Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines*, Parijs: Éditions Gallimard.
- Foucault, Michel (1969), *L'archéologie du savoir*, Parijs: Éditions Gallimard.
- Fraisse, Luc (2001), *L'histoire littéraire : ses méthodes et ses résultats*, [Genève](#) : [Librairie Droz](#), coll. "Histoire des idées et critique littéraire".
- Fraisse, Luc (2005), *L'histoire littéraire à l'aube du XXI siècle: controverses et consensus : actes du colloque de Strasbourg, 12-17 mai 2003*, Paris, [Presses universitaires de France](#).
- Gans, Herbert J. (1972), "The positive functions of poverty", *American Journal of Sociology*, **LXXVIII**, September, pp. 275-289.
- Gans, Herbert J. (1995), *The war against the poor, the underclass and antipoverty policy*, New York: Basic Books.
- Gaus, Helmut (1980), *De bruikbaarheid van de functionele analyse voor de studie van de culturele Fenomenen*, Gent: R.U.G., faculteit Sociologie, paper.
- Geerars M. en Jean Weisgerber (1983), "Rococo" in : Barlach, A.G.H., G.J. van Bork, M. de Greve e.a. (eds) (1984), *Moderne Moderne encyclopedie van de wereldliteratuur*, Weesp/Antwerpen: De Haan/De Standaard, 1980-1984, deel VIII, pp. 129-131.
- Genette, Gerard (1982), **Palimpsestes. La littérature au second degré**, Parijs : Ed. du Seuil.
- Gijssen, Marnix (1940), *De literatuur in Zuid-Nederland sedert Gezelle*, Antwerpen: N.V. Standaard Boekhandel, 1951, 4° herziene druk.
- Gilbert, Sandra en Susan Gubar (eds) (1985), *The Norton Anthology of Literature by Women: The Tradition in English*, New York, NY: W.W. Norton and Company.
- Girard, René (1972), *La violence et le sacré*, Parijs : Grasset [vertaald als Girard, René (1994), *God en geweld. Over de oorsprong van mens en cultuur*, Tielt: Lannoo].
- Goedegebuure, Jaap (1989), *Nederlandse literatuur 1960-1988*, Amsterdam : De Arbeiderspers.
- Goldberger, Arthur S. (1959), *Impact multipliers and dynamic properties of the Klein-Goldberger Model*, Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Goldmann, Lucien (1955), *Le dieu caché; étude sur la vision tragique dans les Pensées de Pascal et dans le théâtre de Racine*, Parijs: Gallimard.
- Goldmann, Lucien (1959), *Recherches dialectiques*, Parijs: Gallimard.
- Goldmann, Lucien (1970), *Marxisme et sciences humaines*, Parijs: Gallimard.
- Gomperts, H(ans) A(lbert) (1959), *De schok der herkenning. Acht causerieën over de invloed van Invloed in de literatuur*, Amsterdam: Meulenhoff, 1981, 5°.

- Gomperts, H(ans) A(lbert) (1960), *Jagen om te leven*, Amsterdam: G.A. van Oorschoot.
- Gomperts, H(ans) A(lbert) (1963), *De geheime tuin*, Amsterdam: G.A. van Oorschoot, 1972, 2°.
- Gomperts, H(ans) A(lbert) (1979), *Grandeur en misère van de literatuurwetenschap*, Amsterdam: G.A. van Oorschoot, 1980, 2°.
- Gomperts, H(ans) A(lbert) (1981), *Intenties. 1. Kritieken over kritiek*, Amsterdam: Meulenhoff.
- Gosset, William Sealy (1908), "The probable error of mean", *Biometrika*, **VI**(1), Maart, pp. 1-25.
- Gouldner, Alvin (1960), "The norm of reciprocity", *American Sociological Review*, **XXV**, pp. 161-178.
- Granger, Clive W.J. (2003), *Time series analysis, cointegration and applications. Noble lecture*. San Diego, La Jolla, CA: Departement of Economics, University of California.
- Greenblatt, Stephen (ed) (2013), *The Norton Anthology of English Literature*, New York, NY: W.W. Norton and Company, 6 delen, 9° herwerkte druk (eerste druk in 1962 onder redactie van Mike Howard Abrams).
- Grüttemeier, Ralf (1989), "Intertextuele aspecten van Bordewijks *Bint* ", *Spiegel der Letteren* **XXXI**(1-2), pp. 101-115.
- Grüttemeier, Ralf (1990), "Er staat niet wie er staat: antwoord aan S. Bakker", *Spiegel der Letteren* **XXXII**(3), pp. 199-201.
- Grüttemeier, Ralf (1993), "Enkele opmerkingen bij 'Intertextualiteit in Bordewijks *Bint* ", *De Nieuwe Taalgids*, Jaargang 86, 1993(1), pp. 541-543.
- Grüttemeier, Ralf (2013), "De omgang van de rechtspraak met literatuur in België aan de hand van Jef Geeraerts' *Black Venus*", *Spiegel der Letteren*, **LV**(1), pp. 35-49.
- Grüttemeier, Ralf en Maria-Theresia Leuker (eds) (2006), *Niederländische Literaturgeschichte*, Stuttgart: J.B. Metzler.
- Haan, Jacques den— (1947), *Boeken en Publiek*, Bussum: F.G. Kroonder.
- Haantjes, Jacob en W.A.P. Smit (eds) (1948), *Panorama der Nederlandse letteren*, Amsterdam: N.V. Amsterdamsche Boek- en Courant Maatschappij.
- Hamélius, Paul (1921), *Introduction à la littérature française et flamande de Belgique*, Brussel : Office de Publicité.
- Hassan, Ihab (1971), *The dismemberment of Orpheus, towards a Postmodern literature*, New York: Oxford University Press.
- Hassan, Ihab (1987), *The Postmodern turn. Essays on Postmodern theory and Culture*, Ohio State University Press.
- Hermans, Theo (ed) (2009), *A literary history of the Low Countries*, Rochester Suffolk, NY: Camden House.
- Hoffmann, Stanley (1986), "Monsieur Taste", *The New York Review*, 10 april, pp. 45-48.
- Hulle, Jooris van— (1990), *Ik schrijft zoals ik schrijft. Vlaams proza 1980-1989*, Leuven: Davidsfonds.

- Hutcheon, Linda (1997), *Irony's edge : the theories and politics of irony*, Londen/New York: Paul Routledge.
- Ibsch, Elrud (1977), "Periodiseren: de historische ordening van literaire teksten" in: Bronzwaer, W.J.M., Douwe W. Fokkema en Elrud Ibsch (eds) (1977), *Tekstboek algemene literatuurwetenschap*, Baarn: Uitgeverij Ambo B.V., pp. 284-297.
- Ibsch, Elrud (1984), "9 Carry van Bruggen" in: Fokkema, Douwe M. en Elrud Ibsch (eds) (1984), *Het Modernisme in de Europese letterkunde*, Amsterdam: De Arbeiderspers, pp. 223-251 en 344-346.
- Imgarden, Roman (1968), *Vom Erkennen des literarischen Kunstwerks*, Tübingen: Max Niemeyer.
- Iser, Wolfgang (1970), *Die Appellstruktur der Texte. Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa*, Konstanz: Iniversitätsverlag.
- Iser, Wolfgang (1972), *Der implizite Leser. Kommunikationsformen des Romans von Bunyan bis Beckett, Theorie und Geschichte der Literatur und der schönen Künste. Texte und Abhandlungen*, Bd. XXXI. Uni-Taschenbücher 163. Munchen: Wilhelm Fink Verlag.
- Ivanov, Vyacheslav V. (1973), "On Binary Relations in Linguistic and Other Semiotic and Social Systems" in: Bodgan, Radu J. en Liikka Niiniluoto (eds) (1973), *Logic, Language and Probability*, Dordrecht: D. Reidel, pp. 196-201.
- Jacobs, Jan, Gerard Kuper en Elmer Sterken (2003), "Nobelprijs economie voor tijdreeksanalyse", *Omega*, Digitale bijdragen Rijksuniversiteit Groningen.
- Jacobson, Roman (1934), "Was ist Poesie", *Stempel*, 1972, pp. 392-418.
- Jacobson, Roman (1965), "Quest for the essence of language", in: *Selected Writings II*, Den Haag/Parijs: Mouton, 1971, pp. 345-359.
- Jauß, Robert (1967), *Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1970.
- Jensma, Goffe (1992), "Honderd jaar Friesland, de Friezen en hun onderwijs", *Als de dag van gisteren*, Zwolle: Uitgeverij Waanders b.v., VI, pp. 127-147.
- Jessurun d'Oliveira, H.U. (1967), *Vondsten en bevindingen. Essays over Nederlandse poëzie*, Amsterdam: Polak & Van Gennep.
- Jonge J.A. de -, Th. van Tijn, J.C. Boogman e.a. (1988), *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen*, Houten: De Haan/Unieboek.
- Kalff, Gerrit (1906), *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, Groningen: J.B. Wolters, 1912, 7 delen.
- Kalma, Douwe (1928/1939), *Fryske skriftenkennisse 1876-1925*, Leeuwarden: It Baeken, 3 delen.
- Kemp, Bernard (1963), *De Vlaamse letteren tussen gisteren en morgen 1930-1960*, Hasselt: Uitgeverij Heideland.
- Kemp, Bernard (1967), *Un éventail du roman contemporain en Flandres*, Brussel : Ministère Des Affaires Étrangères et du Commerce Extérieur.
- Knuvelde, Gerard P.M. (1952), *Handboek tot de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde*,

- 's Hertogenbosch: L.C.G. Malmberg, 1970-1976, 5° herwerkte druk, 4 delen.
- Knuvelde, Gerard P.M. (1954), *Handboek tot de modern Nederlandse letterkunde*, 's Hertogenbosch: L.C.G. Malmberg, 1964, 2°.
- Knuvelde, Gerard P.M. (1961), *Beknopt handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, 's Hertogenbosch: L.C.G. Malmberg, 1973, 5° ongewijzigde druk.
- Knuvelde, Gerard P.M. (1976), "Een vrijzinnig mysticus. Pieter-Frans Van Kerckhoven", *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 1976/1, pp. 132-152.
- Korteweg, Anton en Murk Salverda (eds) (1986), *'t Is vol van schatten hier...*, Amsterdam/'s-Gravenhage: De Bezige Bij/Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum (2 delen).
- Kouwenberg, Silvia (1994), *A Grammar of Berbice Dutch Creole*. Berlijn/New York: Mouton de Gruyter.
- Kristeva, Julia (1967), "Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman", *Critique*, XXXIII, n° 239, april, pp. 438-465.
- Kristeva, Julia (1969), *Séméiotikè*, Parijs, Ed. du Seuil, collection Points.
- Kristeva, Julia (1994), "On Jury Lotman", *Publications of the Modern Language Association* (PMLA), CIX(3), pp. 375-384.
- Kruihof, Jacques (1979), *Het oog van de meester. Drie essays over literatuur op school*, 's-Gravenhage: Uitgeverij BZZTôH.
- Kruihof, Jacques (1981), *Vingeroefeningen, essays*, 's-Gravenhage: Uitgeverij BZZTôH.
- Kruihof, Jacques (1981), *Essay over literatuur en literatuurwetenschap*, 's-Gravenhage: Uitgeverij BZZTôH.
- Laan, Nico (1991), "De sociologie van de literaire smaak", *Literatuur*, VIII, pp. 21-29.
- Laaths, Erwin (1953), *Geschichte der Weltliteratur, eine Gesamtdarstellung*, München: Droemersch Verlaganstalt.
- Leenen, Janou en Ger Sleijpen (2013), "Mobiël on-line vooral met de smartphone", *Webmagazine*, 8 juli, URL: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/vrije-tijd-cultuur/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-3851-wm.htm>.
- Leeuwe, H.H.J. de – (1980), "Heijermans Herman" in: Bachrach, A.G.H., G.J. van Bork, M. de Greve (e.a.) (eds) (1984), *Moderne encyclopedie van de wereldliteratuur*, Weesp/Antwerpen: De Haan/Wereldvenster, 1980-1984, deel IV, pp. 223-224.
- Lévi-Strauss, Claude (1958), *Anthropologie structurale*, Parijs : Librairie Plon.
- Lévi-Strauss, Claude (1958), *Anthropologie structurale deux*, Parijs : Librairie Plon.
- Lissens, René F. (ed) (1950), *De Vlaamse literatuur sedert Gezelle*, Antwerpen: N.V. De Standaard Boekhandel.
- Lissens, René F. (1953), *De Vlaamse letterkunde van 1780 tot heden*, Brussel/Amsterdam: Elsevier, 1973, anastatische herdruk van de 4° herziene druk van 1967.

- Liu, James J.Y. (1969), *The poetry of Li Shang-yin. Ninth century Baroque Chinese poet*, Chicago/Londen, 1969.
- Lotman, Jury M. (1963), *On the Delimitation of Linguistic and Philological Concepts of Structure*, samengevat in: Lotman, Jury M. (1984), *The semiotics of Russian culture (Michigan Slavic contributions #11)*, Ann Arbor, MI: University of Michigan: Michigan Slavic Publications.
- Lotman, Jury M. (1964), *Die Struktur literarischer Texte*, Tr. Rolf-Dietrich Keil, München: Fink Verlag, 1972.
- Lotman, Jury M. (1970a), "Tekstpsychologie en de typologie van de tekstexterne verbanden" in: Bronzwaer, W.J.M., Douwe W. Fokkema en Elrud Ibsch (eds) (1977), *Tekstboek algemene literatuurwetenschap*, Baarn: Uitgeverij Ambo B.V., pp. 107-120.
- Lotman, Jury M. (1970b), *The structure of the artistic text*, Transl. by Gail Lenhoff and Ronald Vroon, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, Department of Slavic languages and literatures, 1977.
- Lotman, Jury M. (1970c), *Die Struktur des künstlerischen Textes*, Tr. Rainer Grübel, Frankfurt: Suhrkamp, 1973.
- Lotman, Jurij M. (2010), *Die Innenwelt des Denkens: Eine semiotische Theorie der Kultur*, Berlijn: Suhrkamp (postuum).
- Löwenthal, Leo (1980), *Schriften*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, Band I.
- Luxemburg-Albers, Anneke (1993), "Intertextualiteit in Bordewijks Bint", *De Nieuwe Taalgids*, Jaargang 86, 1993(1).
- Luxemburg, Jan van –, Mieke Bal en Willem G. Weststein (1981), *Inleiding in de literatuurwetenschap*, Muiderberg: Dick Coutinho, 1983, 3°.
- Luyckx, Theo en Marc Platel (1985), *Politieke geschiedenis van België*, Antwerpen: Uitgeverij Kluwer Rechtswetenschappen, 5° herwerkte druk, 2 delen.
- Lyotard, Jean-François (1983), "Règles et paradoxes et appendice svelte", *Babylon*, I, pp. 67-80.
- Maatje, Frank C. (1970), *Literatuurwetenschap. Grondslagen van een theorie van het literaire werk*, Utrecht: Bohn, Scheltema & Holkema, 4° herwerkte druk, 1977.
- Macksey, Richard en Eugenio Donato (eds) (1970), *The structuralist controversy, the languages of criticism and the sciences of man*, Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press, 2007, 2° druk ter gelegenheid van de 40ste verjaardag van de Baltimore Conferentie.
- Malinowski, Bronislaw (1944), *A scientific theory of culture and other essays, with a preface by Huntington Cairns*, Chapel Hill: The University of North-Carolina Press, 1974. (postuum)
- Malinowski, Bronislaw (1945), *The dynamics of cultural change. An inquiry into race relations in Africa, edited with a new introduction by Phillis M. Kaberry*, Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1975. (postuum).
- Man, Paul de – (1967), "The crisis of contemporary criticism", *Arion: A Journal of Humanities and the Classics*, Vol. VI(1), Spring, pp. 38-57.
- Marja, A. (1954), *Buiten het boekje. Geschreven portretten van vrienden en vakgenoten*,

Amsterdam.

McConnachie, James (2007), *The book of love: In search of the Kamasutra*, Londen: Atlantic Books.

Medvedev, Pavel N. (1928), *Die Formale Methode in der Literaturwissenschaft*, Stuttgart: Metzler, 1979. Tr. *Формальный метод в литературоведении (Критическое введение в социологическую поэтику)*.

Meijer, Reinder P. (1971), *Literature of the Low Countries. A short history of Dutch literature in the Netherlands and Belgium*, Den Haag: Nijhoff, 1978, 2°.

Merton, Robert King (1968), *Social theory and social structure. 1968 enlarged edition*, New York: The Free Press.

Mitchell, Breon (1985), "Samuel Beckett and the Postmodernism controversy" in: Calinescu, Mattei en Douwe W. Fokkema (eds) (1987), *Exploring Postmodernism, selected papers presented at a workshop on Postmodernism at the 11th International Comparative Literature Congress, Paris 20-24 August 1985*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, pp. 109-121.

Mitchell, Brian R. (1971), "Statistical appendix 1700-1914", in: Cipolla, Carlo M. (ed) (1977), *The Fontana economic history of Europe*, Londen/Glasgow: Fontana/William Collins Sons, 3°, 1976, deel IV(2), pp. 738-820.

Mitchell, Brian R. (1988), *British historical statistics*, New York, NY: Cambridge University Press.

Mitchell, Brian R. (2007), *International historical statistics Europe 1750-2005*, New York, NY: Palgrave Macmillan, 6° herwerkte druk.

Mitchell, Brian R. (2008), *International historical statistics: 3 volume set, 1750-2005*, New York, NY: Palgrave Macmillan.

Monticelli, Daniele (2012), "Challenging identity: Lotman's 'translation of the untranslatable' and Derrida's *différance*," *Sign system studies*, XL (3-4), pp. 319-339.

Mooij, J.J.A. (1977), "Over methodologie van het interpreteren van literaire werken", *Forum der Letteren*, IV, 1963, pp. 143-165. Ook opgenomen in: Bronzwaer, W.J.M., Douwe W. Fokkema en Elrud Ibsch (eds) (1977), *Tekstboek algemene literatuurwetenschap*, Baarn: Uitgeverij Ambo B.V., pp. 25-47.

Morgan, Harry (1999), "Roland Barthes et la lyophilisation de la littérature", *The Adamantine*, URL : <http://theadamantine.free.fr/lyophilise.htm>.

Mortier, Erwin (2009), Een echte weg voor het leven blijkt er niet te zijn. In memoriam Patricia de Martelaere (1957-2009), URL: <http://www.erwinmortier.be/node/101>.

Mukařovský, Jan (1936), "Die Kunst als semiologisches Faktum", in: *Kapitel aus der Aesthetik* Frankfurt aM: Suhrkamp Verlag, 1970, pp. 138-148.

Müller, Jan Dirk (1983): *Literaturgeschichte/Literaturgeschichtsschreibung* in: Harth, D. en P. Gebhardt (eds) (1983) *Erkenntnis der Literatur. Theorien, Konzepte, Methoden der Literaturwissenschaft*, Stuttgart 1989, 2°, pp. 195-227.

Nieuwenhuys, Rob (1986), "Carry van Bruggen 1864-1939" in: Korteweg, Anton en Murk Salverda (eds) (1986), *'t Is vol van schatten hier...*, Amsterdam/'s-Gravenhage: De Bezige Bij/Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, deel I, pp. 173-174.

- Ogden, C.K. en I.A. Richards (1923), *The meaning of meaning: A study of the influence of language upon thought and of the science of symbolism*, Orlando, FL: Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1989 (with an introduction by Umberto Eco).
- Oostrom, Frits van – (2006), *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur. Deel 1-I. Stemmen op schrift. Middeleeuwen tot 1300*, Amsterdam/Antwerpen: Prometheus Bert Bakker/De Standaard.
- Oostrom, Frits van – (2013), *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur. Deel 1-II. Wereld in Woorden (1300-1400)*, Amsterdam/Antwerpen: Prometheus Bert Bakker/De Standaard.
- Oppewal, Teake (ed) (2006), *Zolang de wind van de wolken waait. Geschiedenis van de Friese literatuur*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Oversteegen, Jacob Jan (1971), “Hermeneutiek; enkele kardinale vragen rond de wetenschappelijke interpretatie van literaire teksten”, *Lampas IV*, pp. 132-146.
- Oversteegen, Jacob Jan (1974), “Vragen rond de wetenschappelijke interpretatie van literatuur”, *Raam CIV*, pp. 88-106.
- Oversteegen, Jacob Jan (1981), “Literatuur”, “Literatuurkritiek” en “Literatuurwetenschap” in: Caenegem, R.C. van –, S.J. Groenman, H.A. Lauwerier e.a. (eds) (1984), *Grote Winkler Prins Encyclopedie in 25 delen*, 1979-184, 8ste herwerkte druk, deel XVI, pp. 209-214.
- Papandreou, A.G. (1958), *Economics as science*, New York: J.B. Lippencott Co.
- Peeters, Carl (1979), *Alles moet over*, Amsterdam: Uitgeverij De Harmonie.
- Peirce, Charles Sanders (1903), *A Syllabus of Certain Topics of Logic*, Boston: Alfred Mudge.
- Peirce, Charles Sanders (1908), “A letter to lady Welby”, in Peirce Charles Sanders en Lady Victoria Welby (1908), *Semiotic and signifiacs: the correspondence between Charles S. Peirce and Lady Victoria Welby*, Blommington/Indianapolis, IN: Indiana University Press, 1977.
- Peirce, Charles Sanders (1932), *Collected Papers of Charles Sanders Peirce, Vol. II, Elements of Logic*, (ed. by C. Hartshorne and P. Weiss), Cambridge: Harvard University Press (postuum).
- Pelckmans, Paul (1988), “De mythologisering van het gevoel in *Ziel en Lichaam*” in: Snellaert-commité, dr. P.A. (1989), *Vierde colloquium: Pieter Frans van Kerckhoven 1818-1857. Antwerpen 9 november 1988. Contactgroep 19de eeuw*, Gent: 1989, pp. 52-64, editie 2004.
- Persyn, Julius (1925), *Aesthetische verwoordingen*, Antwerpen, Brussel, Gent, Leuven: N.V. Standaard Boekhandel, 1942, 4°.
- Petrilli, Susan (1997), “Towards interpretation semiotics” in: Capozzi, Rocco (ed) (1997), *Reading Eco, an anthology*, Indiana University Press, pp. 121-136.
- Pfister, Manfred (1985), “Konzepte der Intertextualität” in: Broich, Ulrich en Manfred Pfister (eds) (1985), *Intertextualität Formen, Funktionen, anglistische Fallstudien*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag, pp. 1-30.
- Piebenga, Jan Tittes (1939), *Koarte skiednis fan de Fryske skriftekennisse*, Drachten: Drukkerij Laverman N.V., 1957, 2) herziene druk.
- Pleij, Herman (2007), *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur. Deel 2. Het gevleugelde woord*,

- Middeleeuwen II, 15de en 16de eeuw*, Amsterdam/Antwerpen: Prometheus Bert Bakker/De Standaard.
- Polet, Sybren (1977a), "Ander proza", in: Polet, Sybren (ed) (1977b), *Ander proza. Bloemlezing uit het Nederlandse experimenterende proza. Samengesteld en ingeleid door Sybren Polet*, Amsterdam: De Bezige Bij, pp. 7-33.
- Polet, Sybren (ed) (1977b), *Ander proza. Bloemlezing uit het Nederlandse experimenterende proza. Samengesteld en ingeleid door Sybren Polet*, Amsterdam: De Bezige Bij.
- Popper, Karl Raimund (1935), *The logic of scientific discovery*, Londen: Hutchinson, 1974 (vertaling van *Logik der Forschung*, 1935).
- Popper, Karl Raimund (1957), *The poverty of historicism*, Londen: Routledge and Kegan Paul, 1974, 7^e reprint of the 1960 edition.
- Portegies, Anette en Ron Rijghard (1991), *Nederlandse literatuur in een notedop*, Amsterdam: Prometheus.
- Porteman, Karel en Mieke Smits-Veldt (2008), *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur. Deel 3. Een nieuw vaderland voor de muzen (1570-1700)*, Amsterdam/Antwerpen: Prometheus Bert Bakker/De Standaard.
- Prinsen J.Lzn, J. (1916), *Handboek tot de Nederlandsche letterkundige geschiedenis*, 's Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1928, 3e.
- Propp, Vladimir J. (1928), *Morphologie des Märchens*, Tr. Морфология сказки, München: Hanser, 1972.
- Qu'est-ce que l'histoire littéraire?* (1987), Parijs : Presses universitaires de France, coll. "SUP.: Littératures modernes"
- Ransom, John Crowe (1941), *The new criticism*, New York: New Directions.
- Rasch, Miriam (2010), "Hamlet en entropie: alfa vs. bèta", 26 mei 2010, URL: http://www.miriamrasch.nl/index_files/hamlet_en_entropie_alfa_vs_beta.php.
- Rens, Lieven (1975), *Acht eeuwen Nederlandse letteren, van Van Veldeke tot vandaag*, Antwerpen/Amsterdam: Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel.
- Reve, Karel van het – (1979), *Literatuurwetenschap, het raadsel der onleesbaarheid*, Baarn: Het wereldvenster.
- Riemersma, Trinus (1977), *It koarte forhael yn'e Fryske literatuer fan de tweintichste ieu*, Leeuwarden: Koperative Utjowerij.
- Riemersma, Trinus (1984), *Proza van het platteland. Een onderzoek naar normen en waarden in het Grotere Friese proza van 1855-1945*, Bolswert: Koperative Utjowerij, doctoraal proefschrift.
- Robbers, Herman (1937), *De Nederlandsche literatuur na 1880*, Amsterdam: N.V. Uitgevers Maatschappij Elsevier, 2e.
- Rohou, Jean (2005), *L'histoire littéraire: objets et méthodes*, Parijs: Armand Colin, coll. "128: Lettres".
- Rueff, Jacques (1922), *Des sciences physiques aux sciences morales. Introduction de l'étude de La morale et de l'économie politique rationnelles*, Parijs : Félix Alcan, 1922.

- Ruiter, Frans en Wilbert Smulders (1996), *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*, Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Saussure, Ferdinand de – (1916), *Cours de linguistique générale*, Lausanne/Paris : Payot (postuum).
- Scharfschwerdt, Jürgen (1977), *Grundprobleme der Literatursoziologie*, Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer.
- Schenkeveld-Van der Dussen, M.A. (ed) (1993), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen: Nijhoff.
- Schouten, Rob (2012), "Vormt de commercie echt een bedreiging voor de roman?", *Trouw*, 13 mei, URL: <http://www.trouw.nl/tr/nl/4468/Schrijf/article/detail/3254942/2012/05/13/Vormt-de-commercie-echt-een-bedreiging-voor-de-roman.dhtml>.
- Schücking, Levin Ludwig (1923), *Soziologie der literarischen Geschmacksbildung*, Munchen: Rösl.
- Schutter, Freddy – (2000), *Het verhaal van de Nederlandse literatuur. De beweging van Tachtig, Van Nu en Straks, Interbellum*, Kapellen/Amsterdam: Uitgeverij Pelckmans/Wereldbibliotheek.
- Shannon, Claude E. (1948), "A Mathematical Theory of Communication", *Bell System Technical Journal* **XXVII** (3), July/October, pp. 379–423.
- Siewierska, Anna Maria (2005), "Word order and linearization" in: In Brown, Keith (ed) (2005), *Encyclopedia of language & linguistics*. Oxford: Elsevier, pp. 642-649.
- Sinha, Indra (1980), *The Love Teachings of Kama Sutra: With extracts from Koka Shastra, Ananga Ranga and other famous Indian works on love. Translations from Sanskrit and commentary*, New York: Marlowe & Co, paperback, 1997.
- Silverstein, Michael (1967), "Shifters, Linguistic Categories, and Cultural Description" in: Basso, K. en H.A. Selby (eds)(1967), *Meaning in Anthropology*, Albuquerque: School of American Research, University of New Mexico Press.
- Silverstein, Michael (2003), *Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life*, Chicago, IL: University of Chicago, Departments of Anthropology, Linguistics, and Psychology.
- Snellaert comité, dr. P.A. (1989), *Vierde colloquium: Pieter Frans van Kerckhoven 1818-1857. Antwerpen 9 november 1988. Contactgroep 19de eeuw*, Gent: 1989.
- Stevens, Herman (2007), "De goede recensent staat niet op het internet", *NRC Handelsblad*, 12 juni.
- Stockton, Kathryn B. (2013), *The Victorian web. A female canon*, URL: <http://www.victorianweb.org/gender/canon/femcan2.html>
- Stockton, Kathryn B. (2013), *The Victorian web. Adding women to canon*, URL: <http://www.victorianweb.org/gender/canon/addcan.html>
- Stouten, Hanna, Jaap Goedegebuure en Frits van Oostrom (eds) (1999), *Histoire de la littérature Néerlandaise*, Parijs: Fayard.
- Strycker, Carl de – (2012), *Celan auseinandergeschrieben. Paul Celan in de Nederlandstalige poëzie*, Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

- Stuiveling, Garnt (1941), *Een eeuw Nederlandse letteren*, Amsterdam: N.V. Em. Querido's Uitgeversmaatschappij, 1958, 3° druk.
- Swedenborg, Emmanuel (1784), *Traité curieux des charmes de l'amour conjugal dans ce monde et dans l'autre*, Genève : Slatkine, 1981.
- Szegedy-Masak, Milhaly (1987), "Teleology in Postmodern fiction", in: Calinescu, Mattei en Douwe W. Fokkema (eds) (1987), *Exploring Postmodernism, selected papers presented at a workshop on Postmodernism at the 11th International Comparative Literature Congress, Paris 20-24 August 1985*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, pp. 41-57.
- Taylor, John R. (2002), *Cognitive grammar*, Oxford: Oxford University Press.
- Teesing, Hubert P.H. (1948), *Das Problem der Perioden in der Literaturgeschichte*, Groningen: J.B. Wolters, doctoraal proefschrift.
- Terpstra, Pieter (1991), "Honderd jaar Friesland, de Friezen en hun cultuur", *Als de dag van gisteren*, Zwolle: Uitgeverij Waanders b.v., II, pp. 31-51.
- Tijn, Th. van – (1988a), "Het sociale leven in Nederland 1844-1875" in: Jonge J.A. de –, Th. van Tijn, J.C. Boogman e.a. (1988), *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen*, Houten: De Haan/Unieboek, pp. 28-53.
- Tijn, Th. van – (1988b), "Het sociale leven in Nederland 1875-1895" in: Jonge J.A. de –, Th. van Tijn, J.C. Boogman e.a. (1988), *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen*, Houten: De Haan/Unieboek, pp. 193-227.
- Thomése, P.F. (2011), *Het raadsel der verstaanbaarheid. Albert Verwey-lezing 2011*. Amsterdam: Contact.
- Tynjanov, Jury N. en Roman Jacobson (1928), "Probleme der Literatur- und Sprachforschung", *Stempel*, 1972, pp. 387-392.
- Uffelen, Herbert van– (1993), *Moderne Niederlandische Literatur in Deutschen Sprachraum 1830-1990*, Münster/Hamburg: LIT.
- Vankan, Pieter (2008), "Boekhandels verkopen meer, Nederlander leest minder", *CBS Webmagazine* 17 maart, URL: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/vrije-tijd-cultuur/publicaties/artikelen/archief/2008/2008-2401-wm.htm>.
- Veering, J. (1959), *De Nederlandse letterkunde*, 's-Gravenhage: Universiteit voor Zelfstudie.
- Veivo, Harri (2009), "Dicent, Indexicality, and the Rhetoric of Literary Texts", in: Harri Veivo, Christina Ljungberg en Jørgen Dines Johansen (eds) (2009), *Redefining literary semiotics*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, pp. 161-181.
- Vekeman, Herman en Herbert van Uffelen (eds) (1986), *Literatur in den Niederlanden und Flandren, Vortrage gehalten bei der Begegnung mit den Niederlanden in Koln, Herbst und Winter 1985/86*, Keulen: F. Runge.
- Verkuylen, Peter (1992), "Honderd jaar Friesland, de Friezen en hun ambacht en industrie", *Als de dag van gisteren*, Zwolle: Uitgeverij Waanders b.v., VIII, pp. 175-195.
- Vermeylen, August (1923), *De Vlaamsche letteren van Gezelle tot heden*, Amsterdam: N.V. Uitgevers Maatschappij Elsevier, 1938, 3° herziene druk.

- Verté, Arthur en Bernard Henry (1962), *Geschiedenis van de Vlaams-Afrikaanse letterkunde*, Leuven: Davidsfonds.
- Vestdijk, Simon (1959), *Verzamelde muziek essays 5: De dubbele weegschaal*, Amsterdam: Meulenhoff, 1984, 2°.
- Vitte, Theo(dorus Cornelis Hendrikus) (2008), *Een onderzoek naar de literaire ontwikkeling van Havo- en VWO-leerlingen in de tweede fase van het voortgezet onderwijs*, Haarlem: Stichting Lezen, nummer 12.
- Vlieders B.F. van— (1969), *Van in 't Wonderjaar tot de Verwondering. Een poetica van de Vlaamse Roman*, Antwerpen: De Nederlandse Boekhandel.
- Vlieders B.F. van— (1975), *Moderne Nederlandse letterkunde. De roman*. Leuven/Brussel: Acco/Ufsal.
- Vodička, Felix (1942), *Der Struktur der literarischen Entwicklung* (Tr. *Literární historie, její problémy a úkoly*), München: Fink Verlag, 1976.
- Vogelaar, Jacq F. (1974), *Konfrontaties, kritieken en commentaren*, Nijmegen: Socialistische Uitgeverij
- Vogelaar, Jacq F. (1986), "Over het belang van vertalingen. Nationale literatuur zonder internationale context blijft provinciaal" in: Deel, Tom van—, Nicolaas Matsier en Cyrille Offermans (eds) (1986), *Het literaire klimaat 1970-1985*, Amsterdam: De Bezige Bij, pp. 226-248.
- Voors, Cornelis Gerrit Nicolaas de – en Garret Stuiveling (1908), *Historische schets van de Nederlandsche letteren*, Groningen: J.B. Wolters, 1949, 20°.
- Voorde, Urbain van de— (1931), *Panorama d'un siècle de littérature néerlandaise en Belgique*, Parijs/Brussel : Ed. du Sagittaire/L.J. Kryn.
- Walch, Jan L. (1940), *Nieuw handboek der Nederlandsche letterkundige geschiedenis*, 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Wartna, B.S.J., N. Tollenaar en A.A.M. Essers (2005), *Door na de gevangenis. Een cijfermatig overzicht van de strafrechtelijke recidive onder ex-gedetineerden*, 's-Gravenhage: Boom.
- Weber, Max (1905), *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, in: Weber, Max (1923), *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Tübingen: J.C.B. Mohr.
- Weber, Max (1921), *Wirtschaft und Gesellschaft*, in: Weber, Max (1922), *Grundriss der Sozialökonomik*, Tübingen: J.C.B. Mohr.
- Weisbach, Werner (1947), *Vom Geschmack und seinen Wandlungen*, Bazel: Amerbach Verlag.
- Weisgerber, Jean (1963), *Formes et domaines du roman flamand 1927-1960*, Brussel : La Renaissance du livre. Vertaald als : Weisgerber, Jean (1964), *Aspecten van de Vlaamse roman 1927-1960*, Amsterdam: Polak & Van Gennep, 1976.
- Weisgerber, Jean (1984a), *Les Avant-gardes littéraires au XXième siècle*, Budapest : Akadémiai Kiadó, 2 delen.
- Weisgerber, Jean (1984b), "Postmodernisme" in: Bachrach, A.G.H., G.J. van Bork, M. de Greve (e.a.) (eds) (1984), *Moderne encyclopedie van de wereldliteratuur*, Weesp/Antwerpen: De Haan/Wereldvenster, 1980-1984, deel X, pp. 380-381.

- Wellek, René en Austin Warren (1942), *Theory of literature*, New York: Harcourt Brace & Company, 1949, 3°.
- Wellek, René (1963), *Concepts of criticism*, New Heaven/Londen: Ed. Stephen G. Nichols.
- Wellek, René (1970), *Discriminations. Further concepts of criticism*, New Heaven/Londen: Ed. Stephen G. Nichols.
- Wesselo, J.J. (1983), *Vlaamse wegen. Het vernieuwde proza in Vlaanderen tussen 1960 en 1980*, Antwerpen: Uitgeverij Angèle Manteau.
- Whitehead, Alfred North en Bertrand Russell (1913), *Principia Mathematica*, Cambridge: Cambridge University Press, 3 delen.
- Wittgenstein, Ludwig (1921), *Tractatus logico philosophicus. The German tekst of Ludwig Wittgensteins' Logisch-philosophische Abhandlung, translated by D.F. Pears and B.F. McGuiness, And with the introduction by Bertrand Russell, F.R.S.*, Londen/New York: Routledge & Kegan Paul/The Humanities Press, 1974, doctoraal proefschrift.
- Wolf, Ruth (1980), *Van alles het middelpunt: over leven en werk van Carry van Bruggen*, Amsterdam: Querido.
- Worp, J.A. (1908), *Geschiedenis van het drama en het tooneel in Nederland*, Rotterdam: Langerveld, 1971, 2°.
- Wright, Quincy (1964), *A study of war. Abridged edition*, Chicago/Londen: The University of Chicago Press, 1965, 2° (originele 1° druk 1942).
- Wucherpennig, Wolf (1986), *Geschichte der deutschen Literatur Peagusus. Von den Anfängen bis Zur Gegenwart*, Stuttgart: Ernst Klett Verlag, 1988, 2°.
- Wurth, Kiene Brillenburg en Ann Rigney (eds) (2006), *Het leven van teksten. Een inleiding tot de Literatuurwetenschap*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2009, 3°.
- Zima, Pierre V. (1973), *Goldmann. Dialectique de l'immanence*, Parijs: Éditions universitaires.
- Zima, Pierre V. (1981), *Literatuur en maatschappij. Inleiding in de literatuur- en tekstsociologie*, Assen: Van Gorcum & Comp. B.V.
- Zima, Pierre V. (2003), *Critique littéraire et esthétique. Les fondements esthétiques des théories de la littérature*, Parijs : L'Harmattan, coll. Ouverture philosophique.
- Zondergeld, Gjalte R. (2012), "Kiestra, Douwe [Hermans] (1899-1970)", in *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL:<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/kiestra>
<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/kiestra#sthash.0RdAStgl.dpuf>

Jean Pierre van Rossem (Brugge °1945) is econometrist van opleiding. Hij schreef een twaalftal romans, zetelde in de Kamer van Volksvertegenwoordigers en was eigenaar van een F1 team (Onyx in 1989).